

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ПРОЦЕНКО Є.О.

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ДОНБАСІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Вінниця • «ТВОРИ» • 2020

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 14 від 26 червня 2020 р.)

Науковий редактор:

Грідіна Ірина Миколаївна - доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

Рецензенти:

Стяжкіна Олена Вікторівна - доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України Національної академії наук України.

Романюк Іван Миронович - доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Проценко Є.О.

П 84 Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни / За ред. проф. І.М. Грідіної. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця : ТВОРИ, 2020. 280 с.

ISBN 978-966-949-699-7

Монографія присвячена аналізу та переосмисленню культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни. Запропоновано авторський підхід щодо дослідження культурних процесів регіону, що полягає в розгляді культурної політики в якості запровадження відповідного політичній владі сценарію в регіоні. Надано характеристику культурному простору Донбасу наприкінці 30-х рр. XX ст., в умовах «очікування війни», під час нацистської окупації та після відновлення радянського культурного простору.

УДК 94(477.6) «1939/1945»: 008

© Проценко Є.О., 2020

© Донецький національний університет

ISBN 978-966-949-699-7

імені Василя Стуса, 2020

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАДО – Державний архів Донецької області

ДАЛО – Державний архів Луганської області

ДПУ – Державне політичне управління

ІПЦ – Істинно-православна церква

НДК – Надзвичайна державна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

РПЦ – Російська православна церква

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Історіографічний дискурс.....	9
Джерельна база	18
Теоретико-методологічні засади дослідження.....	33
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА ДОНБАСІ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	42
1.1. Культурний радянський сценарій для Донбасу напередодні та на початку Другої світової війни.....	42
1.2. Культурне життя Донбасу в умовах «очікування війни»	82
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ДОНБАСУ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.....	104
2.1. Культурна політика військової окупаційної адміністрації на Донбасі.	104
2.2. Специфіка культурного життя за час нацистської окупації	135
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ДОНБАСУ В 1943-1945 рр.....	154
3.1. Наслідки нацистської окупації для культурної сфери Донбасу.....	154
3.2. Відновлення радянського культурного простору в регіоні	173
ПІСЛЯМОВА.....	211
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*	223
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	226
ДОДАТКИ.....	274

ВСТУП

Історія Другої світової війни, як загалом, так і в окремих її складових частинах, сьогодні є не просто минулим та його баченням очима декількох поколінь, але й стає для української політичної еліти певним випробуванням на правду, сміливість, фаховість, а отже – на зрілість. Історія Другої світової війни перетворилась на об'єкт відчуження та привласнення у внутрішньо- та зовнішньополітичних зіткненнях як у переносному, так і у прямому сенсі, а слова «війна» і «Донбас» вже протягом шести років залишаються на порядку денному світової геополітики. Цей період довший, ніж тривала нацистська окупація Донбасу та України, ніж продовжувалася загалом Друга світова війна.

Патерни Другої світової актуальні в сучасній російсько-українській війні, оскільки активно використовуються обома сторонами в інформаційному протистоянні, що вимагає від сучасних істориків відповідального та ретельного відтворення радянської історії українського Донбасу на виключно наукових засадах, зокрема такої важливої її складової як культурне життя часів Другої світової війни. З одного боку, сфера культури була глибоко детермінована соціально-економічними процесами та геополітичними змінами і тому виступала своєрідним показником життя суспільства, а з іншого, внаслідок залученості до всіх сфер життя суспільства, – сама детермінувала (визначала) подальший історичний розвиток соціуму на майбутню перспективу.

Наукова проблема полягає у з'ясуванні сутності культурних процесів, які відбувалися на теренах Донбасу в роки Другої світової війни, реконструюванні культурного життя регіону в умовах очікування війни, під час війни, за нацистської окупації, у ході звільнення від окупантів та відновлення радянського культурного порядку. Пережитий досвід війни та окупації вимагає переосмислення наявних підходів до вивчення соціокультурного виміру війни з метою отримання нового знання.

Визначення ролі певних культурних сценаріїв на формування регіональної ідентичності на основі емпіричних даних та узагальнень дослідження щодо співмірності аналогій із сучасними реаліями може бути враховано при формуванні політики деокупації та відновленні звільнених від тимчасової російської окупації окремих районів Донецької та Луганської областей.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни, виявленні регіональних особливостей культурного життя та їх впливу на подальше формування регіональної ідентичності.

Запропоновано авторський підхід щодо дослідження культурних процесів у вигляді запровадження притаманного політичній владі регіонального сценарію. Задля цього введено поняття «культурний сценарій», більш детально авторська позиція подається у відповідній частині монографії, присвяченій теоретико-методологічним засадам дослідження.

Варто зазначити, що в дослідженні приділено увагу саме міській індустріальній культурі регіону. Автор не ототожнює Донбас виключно з вугільною промисловістю та обслуговуючими її галузями. Хоча стереотипний образ Донбасу як шахтарського та металургійного регіону сформувався вже наприкінці XIX ст. [513, с.30] й існує по сьогодні, там, де немає вугілля, – це не Донбас. У ході дослідження було виявлено, що події Другої світової війни закріпили концепцію радянського культурного сценарію для Донбасу з пануванням саме радянської індустріальної міської культури, соціально-економічної детермінанти, яка витіснила культуру селян та рибалок, нівелювала національний чинник культурного будівництва.

Дослідження охоплює період Другої світової війни (1939-1945 рр.). Водночас у роботі розглядаються події, які відбувались у до- та післявоєнний періоди, оскільки вони мають значення для розуміння та встановлення причинно-наслідкових зв'язків окремих явищ і процесів.

Вважаємо за потрібне детальніше зупинитись на терміні «Донбас», який використовується нами в роботі.

Відомим є факт, що назва «Донецький басейн» (скорочено – Донбас) належить харківському гірничому інженеру Є.П. Ковалевському, який у 1820-х рр. досліджував Донецький кряж і розробив першу карту залягання вугільних пластів на теренах Слобожанщини та Приазов'я. Сьогодні Донецький вугільний басейн охоплює більшу частину Донецької області без Приазов'я та крайньої півночі, південь Луганської області, схід Дніпропетровської (Україна) та захід Ростовської області (Російська Федерація).

Радянська влада у 1919-1920 рр. створила Донецьку губернію (об'єднавши землі Війська Донського, Катеринославської та Харківської губерній з Таганрогом і м. Шахти) як комплексну адміністративну одиницю, осердя якої становили вугледобувні райони. Розташування українсько-російського кордону було скориговане у 1925 р., коли Шахтинський та Таганрозький повіти були приєднані до РСФСР. Хоча в радянських документах міжвоєнної доби Донбас – це не тільки вугільний кряж та відповідні промислові об'єкти, але й уся територія губернії, а згодом і всі створені на її основі адміністративні одиниці, незалежно від змін їх кордонів, до появи у 1932 р. Донецької області з її подальшим розмежуванням. Адміністративний устрій української частини Донбасу був остаточно сформований у 1938 р. і на мапі УРСР з'явилися дві області – Сталінська (тепер – Донецька) і Ворошиловградська (тепер – Луганська) [417, с.7-8; 513, с.30].

Однак об'єднання двох областей в один історико-культурний регіон є умовним, з огляду на господарську, ландшафтну, етнічну специфіку Приазов'я, відмінності між північними та південними районами Луганщини. Водночас, як вказують у своєму дослідженні Станіслав Кульчицький та Лариса Якубова, радянська влада багато років працювала над образом регіону – «Всесоюзної кочегарки», промислового краю, обличчям якого було

робітництво. Докорінна соціальна реконструкція регіону була завершена наприкінці 1930-х рр., коли частка селянства в структурі місцевого населення зменшилась до чверті, тоді й відбувся перелом у масовій свідомості. Крім того, влада визнавала складність управління великою адміністративною одиницею, тому і розділила Донецьку область на дві частини. Збиральний образ тогочасного Донбасу відтоді існував як мислеформа, поєднавши Ворошиловградську та Сталінську області [417, с.8-9]. Цей образ існував і протягом досліджуваного періоду – Другої світової війни.

Отже, дотримуючись принципу історизму, географічні межі дослідження будуть охоплювати Донецьку та Луганську області України, станом на 1939-1945 рр. – Сталінську та Ворошиловградську області УРСР, які доцільно розглядати як український Донбас.

Сьогодні термін «Донбас» несе не лише історико-адміністративне та смислове навантаження, але й суттєвий символічний тягар, який створювався зокрема впродовж Другої світової війни. Враховуючи всю контраверсійність та негативізацію навколо терміну «Донбас» сьогодні, ми розуміємо, що важливою задачею для дослідників регіону в подальшому стане переосмислення географічного та політичного визначення Донбасу.

Історіографічний дискурс

Створення авторської концепції дослідження культурних процесів на Донбасі можливе лише за умов усвідомлення та врахування доробку істориків.

Історіографія Другої світової війни неодноразово ставала об'єктом дослідження науковців, тож ми не будемо детально зупинятись на характеристиці робіт, присвячених війні. Більш важливим є зосередження на історіософському переосмисленні історії Донбасу та його культури.

Виходячи з характеру опрацьованих наукових досліджень, їх доцільно поділити на три групи, які репрезентують різні наукові підходи до вивчення проблеми: 1) розробки радянських вчених; 2) сучасна українська історіографія; 3) дослідження зарубіжних науковців та істориків діаспори [526, с.96; 353, с.408].

Перші радянські розвідки, в яких робилися спроби усвідомити події Другої світової війни в УРСР, зокрема на Донбасі, почали з'являтися ще у воєнний час та перше повоєнне десятиріччя [307;76;108;479]. Роботи мали пропагандистські цілі та заклали основу сталінської парадигми про «Велику Вітчизняну війну» [328]. Висвітлювалось обмежене коло проблем: розкриття та засудження злочинів окупантів та на противагу – опис героїзму радянських людей, підрахунок втрачених культурних цінностей за роки війни, хід відновлення культурних установ на «визволеній» території. У другій половині 1940-х рр. в радянській історіографії, окрім міфу про «непереможний» регіон, закладаються основи для концепту про виключне значення Донбасу для відродження та відбудови країни [67;317;468].

Для радянської історіографії 1950-1980-х рр. характерною рисою була вирішальна роль Комуністичної партії в перемозі у Другій світовій війні, у повсякденному житті та культурній сфері [589, с.67;7]. Українській культурі не відмовляли у певних особливостях, проте вона розглядалась як частина радянської та займала другорядне місце. В рамках цієї парадигми створено праця «Розвиток української культури за радянської влади» [539], дослідження С.Д. Безклубенко «Розвиток культури в українській РСР» [17] та

низку колективних робіт, присвячених окремим галузям культури [334;322;628;313;348].

У другій половині 1960-х рр. з виходом у світ дослідження О. Некрича «1941, 22 июня» [461] відбулась спроба змінити концептуальне бачення історії Другої світової війни в радянській історіографії. Однак, як відомо, дискусія, яка розгорнулась навколо книги, навпаки спричинила повернення «сталіністського бачення» історії війни. З 1973 по 1982 роки виходить 12-томна праця з історії Другої світової війни [331], яка майже до 1985 р. залишалась єдиним концептуальним орієнтиром для усіх інших досліджень з історії Другої світової війни. Культивування героїв, глорифікація та міфологізація «священної війни», що супроводжувалось пишним святкуванням 9 травня, зведенням монументальних пам'ятників, проведенням відповідних заходів в освітніх та громадських закладах [97, с.16-17], суттєво відбилось не тільки на культурному оформленні, але й на дослідницьких практиках.

Культура Донбасу висвітлювалася переважно в роботах краєзнавчого та публіцистичного характеру (Г.П. Ляшенко, Н.Ф. Хорошайлов, Р.І. Кігінко, О.В. Іонов, К.Д. Дадаєва та А.В. Колота) [439; 636; 637; 359;341;504;110; 581], присвячених історії регіону, окремим галузям культури, культурній відбудові Донбасу. Предметні дослідження окремих галузей культури Донбасу знайшли відображення в роботах М.М. Пазяка [489] з фольклору регіону, О.О. Кулика [411], який присвятив свою роботу історії Донецького обласного українського музично-драматичного театру імені Артема, та Г.О. Гусинського [109], який досліджував історію музеїв Донбасу. Роботи виконані в рамках партійних установок та концепту про непереможний могутній регіон та його жителів, які докладають максимум зусиль для промислового та культурного розвитку Донбасу та всього Радянського Союзу. Культура в зазначених розробках виступає додатковим тлом для возвеличення Донбасу, демонстрації його значущості, глорифікації творчої праці.

Автори зосереджували свою увагу на кількісних показниках культури, злочинах окупантів, втратах у роки війни, культурному відновленні після нацистської окупації. Водночас замовчувались репресії щодо культурних діячів, обмежені можливості для існування культурного життя в роки окупації [405] [48]. В радянських дослідженнях церква в роки війни зображена як колабораціоністське утворення, засуджується її діяльність в роки окупації, проте відсутні дані про діяльність окремих релігійних громад. Так, під час окупації в Донецькій та Луганській областях активізувався протестантський рух, але ця тема надовго стала предметом замовчування в радянській історіографії.

Водночас не можна заперечувати цінність наукового доробку радянських вчених, які забезпечували оперативне стимулювання та опрацювання інформації, що відрізнялось ретельним збором фактографічного матеріалу. На жаль, академічна фаховість страждала через упереджену методологію, що позначилось на висуванні вперед одних сюжетів та приховуванні інших.

Найбільшу групу в історіографічному дискурсі культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни становлять наукові праці українських істориків, краєзнавців, які друкуються з 1991 року й дотепер. Насамперед варто зауважити зміну в парадигмі та поглядах науковців на події війни, поступове переведення уваги від військових операцій, соціально-економічних процесів до постаті людини, її життєвих стратегій, переживань, моделей поведінки [430, с.169; 625; 626].

Серед здобутків сучасної української історіографії можна виокремити праці М.В. Коваля [380; 381; 382; 383], О.Є. Лисенка [430; 431; 41; 431], в яких здійснюється концептуальне, історіософське, методологічне переосмислення періоду Другої світової війни. Проривом стало привернення уваги до теми культури в роки окупації, яку радянські автори оминали, адже в окупації культури бути не могло апріорі [306, с.37].

Звернення уваги українських дослідників на культурний зріз Другої світової війни сприяло появі наукових розробок, присвячених долі історико-культурних цінностей України в роки війни, розвитку освіти, театру, преси, вивченню духовного та релігійного життя населення України в цей період [267;548;619;758;70;97;101]. Культура тісно пов'язана з ідеологією та пропагандою, саме тому варта уваги праця О.О. Маєвського [448], присвячена радянському та нацистському політичним плакатам, карикатурі в роки Другої світової війни на території України. Автор аналізує типологію, технології та умови створення плакатів та карикатур, їх образний ряд, досліджує морально-психологічний вплив наочної продукції на населення.

Вкрай важливі аспекти для нашого дослідження в контексті актуалізації культурного життя регіону знайшли відображення в працях, присвячених Сходу України та військовій зоні окупації.

Інформаційне протистояння між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом на території Рейхскомісаріату Україна та військової зони окупації висвітлено в праці О.О. Салати [543]. Дослідниця розглядає культуру як складову частину ідеології та пропаганди в роки війни, зосереджуючи свою увагу на протистоянні двох тоталітарних режимів.

Преса території Східної України в роки окупації розглядалася в дослідженні Д.М. Титаренка [615]. Автор приділяє увагу особливостям функціонування преси, культурним сюжетам, які розміщувались на шпальтах видань. Однак джерелознавчий характер дослідження не передбачає огляду та аналізу культурного життя на теренах Східної України, зокрема на Донбасі.

Значну вагу в сучасній українській історіографії має дослідження П.В. Доброва, І.М. Грідіної, В.Є. Калашнікової [272], присвячене механізмам вилучення історико-культурних цінностей нацистами на території Східної України. Оскільки робота присвячена вивезенню цінностей, підрахуванню втрат, поверненню культурного надбання в Україну, поза увагою дослідників залишились питання співпраці архівних, музейних, бібліотечних робітників з окупантами, доступ місцевого населення до бібліотек і читальень.

Адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти життя у військовій зоні окупації висвітлені в дослідженні В.А. Нестеренко [462]. Дослідник А.В. Фомін [633] звернув увагу на соціальну сферу Донецької, Луганської та Харківської областей в роки окупації. Праця ґрунтується на масиві архівних матеріалів, автором детально проаналізована діяльність військових інституцій, економічна та соціальна політика нацистів, що стає у нагоді для розуміння культурної політики та особливостей її втілення на Донбасі.

Представником та носієм культури є інтелігенція, для дослідження антропологічного виміру культурної сфери регіону важливими стали роботи Л.П. Ругаля [541] та Д.І. Малєжика [442], багатотомне видання «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст)» [455]. Тема радянських репресій проти культурної інтелігенції у досліджуваній період знайшла своє втілення в роботах В.М. Даниленка та Г.В. Касьянова, Р.Ю. Подкура, З.Г. Лихолобової, багатотомному виданні «Реабілітовані історією» [265;500;434;535;536].

Варто відзначити дослідження В.О. Шайкан [747], присвячені питанням колабораціонізму, в тому числі серед інтелігенції, на території Рейхскомісаріату Україна та військової зони окупації. Авторка однією з перших серед науковців звернулася до витоків цього явища, його особливостей та різновидів [318, с.47].

Дослідження ідентичності Донбасу, як українського пограниччя, поворотних етапів політичної, соціально-економічної та етнокультурної історії нового й новітнього часу регіону були актуалізовані через події так званої «руської весни» 2014 р., агресію РФ та окупації окремих територій Донецької та Луганської областей [502, с.18;502, с.7]. Концептуальний погляд на Донбас як на порубіжний регіон знаходимо в роботах Я.В. Верменич [44;45]. Дослідниця описує феномен прикордоння, аналізує особливості заселення краю, радянську політику, яка також вплинула на формування певних особливостей культури регіону. Окремої уваги заслуговують наукові

розвідки Інституту історії України авторів С.В. Кульчицького, Л.Д. Якубової [417; 416], в яких представлені поворотні етапи політичної, соціально-економічної та етнокультурної історії нового й новітнього Донбасу в контексті сучасних національних загроз.

Особливості окупаційного режиму в регіоні досліджувалися в роботі І.С. Тарнавського [603]. Автором розглянуто адміністративно-господарську систему органів влади, економічну політику окупантів, заходи в сфері соціальної політики, що дає можливість на загальному тлі зрозуміти характер культурних процесів в регіоні протягом 1941-1943 рр. Однак культурне життя не мало достатнього висвітлення в роботі, оскільки дослідник ставив за мету здійснити загальний огляд окупаційного режиму на Донбасі. Окупаційний режим на Луганщині добре проаналізований у науковому доробку В.І. Абакумової [2], в якому дослідниця звернула увагу на соціокультурні практики місцевого населення в роки нацистської окупації. Проте, як зазначалось, період окупації вимагає постійного переосмислення та концептуалізації, зважаючи на виклики, які сьогодні постають перед Україною.

Сучасний дискурс окупації регіону аналізується в роботах О.В. Стяжкіної [593], що створює якісно новий концептуальний та емпіричний вимір переосмислення нацистського окупаційного режиму на Донбасі в контексті вже співставних історичних аналогій із сучасністю.

Культурно-мистецьким та церковно-релігійним аспектам культурного життя Донбасу в роки війни присвячені статті Д.М. Титаренка, І.С. Тарнавського, І.М. Грідіної, О.М. Ущипівської, А.О. Петровської, О.Д. Форостюка [103;601;607;609;612;616;631;634;494]; система освіти в Донбасі 1941-1945 рр. представлена в монографії П.В. Доброва та М.О. Бистрої [21].

Окрему групу становлять науково-публіцистичні розвідки краєзнавців Донбасу. Серед них варто виокремити роботи В.П. Стьопкіна [587], присвячені різним періодам історії Донецька, зокрема історико-краєзнавчий

нарис «Жизнь при немцах: на Родине и на чужбине» [586], який описує історію Донбасу в роки нацистської окупації. Краєзнавець Л.В. Яруцький [759] взяв за основу свого дослідження історії міста Маріуполь, звертався також до питань культурного життя краю, зокрема історії Донецького обласного драматичного театру. Історією міста Краматорськ займався місцевий краєзнавець В.Ф. Коцаренко [401], історія аматорських театрів Краматорська висвітлена в роботі Л.І. Зеленської «Театр... любовь моя» [324], а також в працях краєзнавця Н.Д. Шляхтиченко [750], присвячених промисловій історії Краматорська, в яких знайшли відображення й деякі аспекти культурного життя робітників міста у повоєнний період.

Особливої уваги потребують дослідження культурних процесів на території Донбасу, дотичних за хронологією та географією до нашого дослідження. Наукова робота С.Л. Андросової [6], присвячена культурним процесам на Донбасі в 1920-1930-х рр., дає можливість відтворити культурне життя в регіоні у міжвоєнний період, зрозуміти особливості проведення політики «українізації» на Донбасі та поступовий перехід до русифікації. Хронологічні рамки роботи охоплюють часовий проміжок від становлення молодшої радянської держави до поступового посилення адміністративно-командної системи. Дослідниця не ставила собі за мету дослідити культурні процеси в умовах «очікування війни».

Дослідник Д.М. Титаренко [610] звертається до висвітлення культурних процесів в Україні в період окупації. Робота ґрунтується на масиві не лише вітчизняних, а й німецьких матеріалів. Науковцем піднімається низка важливих та раніше замовчуваних питань: взаємини окупантів та місцевого населення, колабораціонізм. Оскільки автор досліджував культурні процеси зокрема у військовій зоні окупації, то особливості стану культури саме на Донбасі та різниця між радянською та нацистською політикою в сфері культури опинились поза дослідженням.

Праця О.Ю. Титаренко [617] розкриває особливості культурного життя на Донбасі в період післявоєнної відбудови, значну увагу авторка приділила

соціально-економічній та демографічній ситуації в регіоні, комеморативним практикам та мистецькому життю краю. Авторка зосередилась на 1945-1953 рр., період 1943-1945 рр. висвітлено побіжно. Поза увагою дослідниці залишилось релігійне життя, освіта та наука післявоєнного Донбасу, особливості реєвакуації культурних установ та діячів.

Аналіз української історіографії з 1991 р. по сьогоднішній день доводить, що істориками та краєзнавцями проведена ґрунтовна робота по накопиченню матеріалу з історії Другої світової війни. Важливо, що крім питань економічного та військового напрямів, дослідники звернули увагу на соціокультурний зріз війни. Питання та теми, замовчувані в радянський період, як-от співпраця митців з окупаційною владою, культурне життя в роки окупації, провал евакуації культурних установ та цінностей, були комплексно проаналізовані в розвідках українських істориків. Якщо радянські дослідники розглядали культуру Донбасу переважно в комплексі з економічним та промисловим розвитком регіону, то українські науковці звернули увагу на культуру регіону як на окрему сферу життя. Спостерігаються нові тенденції та напрями дослідження Донбасу, пов'язані з ідентичністю регіону, особливостями формування його культури. Водночас на сьогодні немає праці, у якій би культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни стали б самостійним предметом наукового дослідження.

Зацікавленість дослідженнями зарубіжних науковців та істориків діаспори зумовлений ґрунтовною джерельною базою та оригінальними концептуальними підходами [18;19;314;106].

Історія Донбасу як втілення свободи стала предметом дослідження американського історика японського походження Гіроякі Куромія [420;766]. В низці робіт, присвячених регіону, автор піднімає питання ідентичності краю, його регіональних особливостей. Дослідник описує регіон як прикордонну територію, «клондайк» та «Дике Поле», наголошуючи на тому, що він ніколи не був абсолютно лояльним до будь-якого керівництва та ідеології. Незважаючи на те, що більшість образів та порівнянь автора орієнтовані на

західного читача й відокремленість регіону дещо гіперболізована, Г. Куромія став одним з перших зарубіжних істориків, який актуалізував дослідження Донбасу, запропонував звернути увагу на його регіональну ідентичність.

Польська дослідниця Марта Студенна-Скруква [591] продовжила пошуки ідентичності Донбасу, вказуючи, що регіональна ідентичність Донбасу є результатом практики спільного існування людей на окресленій території.

У контексті нашого дослідження цікавою є робота німецької дослідниці Тетяни Пентер, присвячена особливостям нацистської окупаційної політики на Донбасі [767;768].

Оскільки дослідження базується на методологічних засадах соціально-культурної антропології, в роботі були використані навчальні посібники, підручники, словники з культурології [491;80;92;355;501] та соціально-культурної антропології [425;579], низка теоретичних досліджень, присвячених культурному простору, ідентичності, особливостям регіональної культури як феномену [12;95].

Дискурс історіографії культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни свідчить, що досі немає комплексного дослідження, в якому б культурні процеси на території регіону в період війни виступали предметом окремого наукового дослідження. Необхідність проведення дослідження з теми зумовлена недостатнім її вивченням в історичній літературі, а також сучасними проблемами українського суспільства в об'єктивному відтворенні соціально-культурної сфери Другої світової війни, концептуальному переосмисленню культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни, визначенню їх впливу на культурне життя та свідомість населення регіону. Значні перспективи в даній темі мають застосування новітніх методологічних основ, напрацювання чіткого понятійного апарату, створення робіт міждисциплінарного характеру, зокрема на стику соціально-історичної антропології, культурології, етнополітики. Недостатньо висвітленими залишаються питання культурної пам'яті та політики, особливості психології та

ментальності населення в роки війни, що також потребуватиме нового погляду на джерельну базу, методологічні засади та історіографію культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни.

Джерельна база

Метою даного підрозділу є окреслення кола джерел до вивчення культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни.

Джерела, сформовані в умовах Другої світової війни, викликають підвищений інтерес дослідників. Це зумовлене їх специфікою, адже вони виникли в результаті діяльності протиборчих сторін та мають деякі фальсифікації, суперечності та ідеологеми [428, с.8-9].

Дослідження культурних процесів на Донбасі в період війни потребувало залучення різноманітних за типами, походженням та змістом джерел. Серед них переважають документи та матеріали, які ще не опубліковані та зберігаються в центральних та обласних архівах України: Державному архіві Донецької області (ДАДО), Державному архіві Луганської області (ДАЛО), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного). Сьогодні через окупацію Луганська та Донецька й, відповідно, тимчасову недоступність, невизначеність долі фондів місцевих архівів, наведений матеріал є унікальним.

Нас цікавлять не лише самі джерела, а й умови їх формування, що також може стати предметом окремого дослідження. У наявності ми маємо незначну кількість матеріалів з культурного життя регіону 1930-х рр. Це пояснюється відсутністю традиції фіксування культурних питань на місцевому рівні у довоєнний період. Частина матеріалів була втрачена через військові дії, політику окупаційної влади, неорганізовані дії радянської влади під час евакуації та репатріації [272, с.32].

Особливістю формування джерел окупаційного періоду є те, що серед фондів німецької окупаційної влади, які зберігаються в українських архівах, найменш представленою є саме військова зона окупації, до якої входила територія Донбасу (збереглося до 3% документів). Головним джерелом відомостей про культурне життя регіону в період окупації стали фонди окремих закладів культури. Місцеві та польові комендатури були мобільними, при відступі службові архіви знищувались або їх забирали з собою [549, с.24-25; 315, с.80-81; 357, с.34].

Незважаючи на важливість регіону в відбудовчих процесах, діяльності НДК, частина документів була втрачена після 1943 р. Це пояснюється формалізмом, приписками, недолугістю, безвідповідальністю та некомпетентністю місцевих керівників та спеціалістів, труднощами у збиранні, комплектуванні та зберіганні матеріалів, відсутністю чітких нормативів, вказівок, браком транспортних засобів [549, с.26; 315, с.100].

Задля аналізу джерел з досліджуваної проблеми нами було використано принцип їх розподілу за типовою ознакою на писемні, усні, візуальні [344, с.132; 62, с.71; 352, с.30].

Писемні джерела становлять найбільшу групу використаних джерел і також поділені на види: законодавчі та нормативні акти, діловодна документація, статистичні матеріали, періодична преса, джерела особового походження, художня література.

Законодавство належить до числа найважливіших історичних документів, які становлять основу правової системи держави, відображають явища економічного, політичного, культурного життя, регулюють суспільні та матеріальні відносини [344, с.57].

У Радянському Союзі та Третьому Рейху правова система на практиці характеризувалася злиттям повноважень законодавчих та виконавчих установ між собою та з партійними органами [447, с.34].

Законодавчі та нормативні акти радянського та німецького походження зберігаються в центральних державних архівах України, Донецькому та

Луганському обласних архівах. Даний вид джерел широко представлений в різноманітних збірниках документів: «Україна в Другій світовій війні у документах» [624], «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1998-1986). Т.7. (1938-1945)» [393], «Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1945 гг.)» [515], «Німецько-фашистський режим в Україні» [466], серія видань «Культурне будівництво в Українській РСР» [412-379], «Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)» [276], «Луганщина в годы Великой Отечественной войны» [436].

Насамперед варто зупинитись на радянському законодавстві за досліджуваний період. Протягом 1930-х рр. було прийнято ряд постанов, які регулювали мистецьке життя регіону напередодні війни: Постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» [412, с.15], Постанова Сталінського обкому КП(б)У «Про роботу обласної організації спілки радянських письменників» від 3 жовтня 1940 р. [414, с.311], Постанова Виконкому Сталінської облради депутатів трудящих «Про підсумки зимового колгоспного кінофестивалю в 1941 р.» від березня 1941 р. [414, с.331]. Стрімкій русифікації регіону сприяли Постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» від 10 квітня 1938 р. та РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей» від квітня 1938 р. [414, с.453, 740].

Початок війни ознаменував прийняття ряду вирішальних для держави та регіону законодавчих та нормативних актів. Зокрема Директива РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. про переведення життя країни відповідно до норм воєнного часу ставила завдання підготувати підприємства та установи до евакуації у східні регіони країни [415, с.221].

Особливе місце займають постанови, які приймалися протягом 1943-1945 рр. та демонстрували пріоритетність регіону в відбудовчих процесах та

ідейно-політичній роботі: Постанова РНК та ЦК КП(б)У від квітня 1944 р. «Про покращення культурного та побутового обслуговування Донбасу»; Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У від жовтня 1944 р. «Про покращення кінообслуговування трудящих Донбасу» [541, с.71; 216, арк.40-42]. Прийняті постанови стосувалися не тільки певних напрямів культури, а й окремих подій. Це зокрема ряд Постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У щодо підготовки та проведення виставки «Відбудова звільненого Донбасу», яка відображала «героїчні дні відбудови і переможну працю будівників всоціалістичної промисловості Донбасу та його кращих людей» [412, с.40; 541, с.71].

Культурне життя населення Донбасу в роки окупації представлене розпорядженнями та наказами відділів міських управ Сталіно (в роки окупації перейменовано на Юзівку) та Ворошиловграда щодо діяльності окремих культурних установ, зокрема Юзівської Центральної обласної бібліотеки (ДАДО. Ф.Р.-1595), Українського музично-драматичного театру м. Юзівки (ДАДО. Ф.Р.-1580), театру «Кабаре» м. Ворошиловград (Ф.Р.-2011).

Важливо подивитись на культурне життя регіону в роки окупації на загальному тлі, здійснити порівняльний аналіз нацистської культурної політики у військовій зоні окупації з політикою на інших окупованих українських територіях. Розпорядження, директиви та накази, що стосувалися культури на території Рейхміністерства окупованих Східних територій, зберігаються у фондах ЦДАВО України: Ф.3206. «Рейхскомиссариат Украины. Отдел прессы и пропаганды»; Ф.3676. «Штаб имперского руководителя (рейхссляйтера) Розенберга для оккупированных Восточных областей»; Ф. КМФ-8. «Коллекция микрофотокопий документов административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восстановленных территориях. 1939-1945 гг.».

Значний масив інформації з досліджуваної теми міститься в діловодній документації, яка класифікована за функціональною ознакою: звітна, листування, організаційно-розпорядча та облікова [337, с.77].

Особливу цінність становить звіт VI німецької оперативної команди, яка діяла в Сталіно [643] в період окупації. Документ містить інформацію щодо культурного життя міста та настроїв місцевого населення.

Радянська звітна документація представлена доповідними записками обкому ЦК КП(б)У, міськкомів, райкомів за 1943-1945 рр. щодо стану культури, відновлення установ, процесу реєвакуації в регіоні, звітами окремих культурних установ, обласних управлінь та рад. Прикладом можуть слугувати інформаційні та статистичні щоквартальні звіти Уповноваженого Ради у справах РПЦ [257; 259], Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Сталінській (Донецькій) та Ворошиловградській (Луганській) областях [253], які містять інформацію щодо релігійної ситуації в регіоні, відкриття та закриття церков та молитовних будинків, реєстрації релігійних общин. Фонд 4733 «Министерство кинематографии УССР» ЦДАВО України містить річні звіти за 1944-1945 рр. Сталінського та Ворошиловградського обласних управлінь кінематографії, за якими стало можливим дослідити процес кінофікації Донбасу.

Фонд 4620 ЦДАВО України містить звітну документацію НДК СРСР, яка встановлювала та розслідувала злочини нацистського режиму, збитки, нанесені культурній сфері Донбасу.

Інтерес становлять доповідні записки партійних органів щодо окупаційного режиму в Луганській області. Документи містять інформацію про співпрацю місцевих жителів та інтелігенції з окупаційною владою, роботу культурних установ [189; 191; 214]. Цінність даних матеріалів полягає в тому, що вони не були оприлюднені та слугували для таємного користування.

Відомості щодо стану культури регіону в роки війни містить листування обкому партії з центральними партійними та радянськими органами, міськкомаами, райкомаами з питань культурно-просвітницької роботи в регіоні [125], реєвакуації культурних установ [700]. Інтерес становить поточне листування між установами та організаціями. Зокрема, листування Ворошиловградської та Сталінської обласних рад кінофікації з Управлінням

кінофікації при РНК СРСР за 1944-1945 рр. містить дані про кількість кіноустановок в регіоні, особливості та труднощі кінофікації Донбасу [654].

Особливістю радянського діловодства є присутність на всіх рівнях документів з грифом «Таємно». Цікавим є закритий лист ЦК КП(б)У «Про посилення діяльності релігійних організацій на Україні» 1945 р. [714, арк.1-8], в якому описаний випадок, який стався в Горлівському гірничому технікумі: три студенти – відмінники та громадські активісти – прийняли баптизм. У листі було зазначено, що у навчальному закладі не проводили належним чином антирелігійну роботу та вказали на об'єктивні причини приєднання студентів до баптистів – релігійна громада забезпечувала житлом, харчуванням, допомагала у навчанні.

Цінним джерелом для розуміння культурного життя Донбасу в період окупації є листи, в яких обговорювались різні питання щодо нацистської культурної політики в Україні. Це листування між зондерштабом «Наука» та керівником робочої групи «Україна» про науку, роботу бібліотек та шкіл в окупованих областях [671]; лист керівника зондерштабу «Віссеншафт» в Україні Брауна до А. Розенберга, у якому автор обґрунтовує необхідність відновлення вищої професійної освіти в Україні [672]; лист керівника Групи релігійної політики Міністерства східних територій Третього Рейху Карла Розенфельдера до доктора Отто Бройтигама щодо необхідності створити українську автокефальну церкву [667]. Документи дають можливість проаналізувати різні погляди, які існували серед нацистського керівництва щодо культурної політики в Україні.

Інформація щодо культурної політики знаходиться в стенограмах та протоколах засідань Ворошиловградського та Сталінського обкомів КП(б)У, (ДАДО. Ф.П.326. «Донецький обласний комітет Комуністичної партії України»; ДАЛО. Ф.П.179. «Ворошиловградский обком КП(б) Украины, ЦК (б)У» (ЦЦАГО України. Ф.1. «ЦК Компартії України»), які належать до організаційно-розпорядчої документації. Під час роботи з протоколами та стенограмами необхідно враховувати, що зміст, призначений для публікації,

піддавався додатковій обробці автором, редактором – так звана «друкована версія» [336, с.86].

Облікова документація представлена штатним розкладом, списками, анкетами, особистими справами працівників культурних установ Донбасу за досліджуваний період: ДАЛО.Ф.Р-917. «Ворошиловградский государственный театр оперы и балета»; ДАДО. Ф.Р-6790. «Донецкий обласний краєзнавчий музей»; ДАДО. Ф.Р-5381. «Донецька державна обласна наукова бібліотека ім. Н.К.Крупської»; ДАДО. Ф.Р-6403. «Донецкий обласний український музично-драматичний театр ім. Артема»; ДАДО. Ф.Р-6417. «Донецкий державний академічний російський театр опери й балету».

Варта уваги облікова документація театрів, які функціонували на Донбасі в роки окупації: Українського музично-драматичного театру в м. Юзівка (ДАДО. Ф.Р-1580) та Ворошиловградського театру «Кабаре» (ДАЛО. Ф.Р-2011). Документи, які містяться в зазначених фондах, – заяви робітників театрів, їх особисті справи та автобіографії, списки на видачу пайків та нарахування заробітної плати – висвітлюють людський вимір війни, причини, які спонукали митців йти на роботу до окупантів, ставлення до артистів з боку військової адміністрації.

Проаналізувати кількісні показники культурного життя регіону в роки війни дозволяють статистичні матеріали, частина яких зберігається в архівних фондах ДАДО (Ф.П.-4249. «Донецьке обласне статистичне управління (облстатуправління)» та ДАЛО (Ф.П.-2519. «Статистическое управление Ворошиловградского областного центрального статистического управления УССР, г. Ворошиловград»). Для розуміння культурних процесів в регіоні важливо скласти характеристику споживачів культури, прослідкувати соціальні зміни у динаміці. Це дозволяє зробити аналіз всесоюзних переписів населення за 1926 р. [65] та 1939 р. [66]. Значна кількість статистичних даних опублікована в радянських щорічних, ювілейних та тематичних збірках [305; 457; 458; 459; 495]. Статистичні матеріали не можна вважати об'єктивною інформацією, проте, використовуючи кількісні показники культури у

нерозривному зв'язку з якісними характеристиками, дають можливість реконструювати картину культурного життя Донбасу в роки війни.

Одним з основних джерел за досліджуваний період є матеріали преси, яка одночасно сама є об'єктом дослідження та проявом культури.

На шпальтах радянських періодичних видань союзного рівня («Правда») розміщувалися виступи державних діячів та розпорядження, що дозволяє простежити напрямки державної політики в галузі культури. Регіональні та обласні видання, такі як «Социалистический Донбасс», «Ворошиловградская правда», містили оголошення, анонси культурних подій, рецензії на кінофільми та театральні постанови, статті культурних діячів. Незважаючи на цінність даного джерела, матеріали радянської періодичної преси за 1939-1945 рр. є жорстко цензурованими, дають неповну, поверхову інформацію, мають штучно-оптимістичний характер, а, отже, як і статистичні матеріали, потребують аналізу в комплексі з іншими видами джерел [525, с. 104].

Протягом 1941-1943 рр. для цивільного населення Донбасу виходило 24 нацистських окупаційних видання, серед них: «Донецкий вестник», «Маріупольська газета» (з 21 квітня 1942 р. – «Маріупольська газета»), «Ворошиловградська правда» та інші. На шпальтах газет регулярно друкувались новини у сфері культури, оголошення, рецензії на театральні вистави та кінофільми, літературні сторінки. Преса відігравала значну роль як засіб агітації та пропаганди населення – виходили статті, присвячені українській культурі, історії, релігії, на шпальтах газет піддавалась критиці радянська влада та військові кампанії СРСР. У такий спосіб окупаційна влада намагалась порозумітись із місцевим населенням та отримати від нього підтримку [674, арк.8].

Попри заідеологізованість окупаційних періодичних видань, їх значення важко переоцінити з огляду на широкий інформаційний потенціал для дослідження. Критичне ставлення до матеріалів, які друкувались у пресі, та співставлення даних з іншими доступними відомостями дозволили

повноцінно використати даний тип джерела для вивчення культури Донбасу в роки Другої світової війни.

Варто зазначити, що преса сама виступає джерелом інформації за досліджуваний період, оскільки була інструментом втілення радянської та нацистської культурної політики.

Для дослідження культури велике значення мають документи особового походження, які реконструюють атмосферу епохи, відображають світогляд, настрої, емоції людей [336, с.75].

Історія становлення театрального мистецтва Донбасу очима учасника подій розкривається в мемуарах [89;90] та автобіографії [184] балерини Донецького театру опери та балету О.П. Горчакової. Авторка описує період становлення та розвитку хореографічного мистецтва на Донбасі з перших самодіяльних гуртків до визнання класичного танцю.

Особливості літературного мистецтва Донбасу напередодні Другої світової війни знайшли відображення в спогадах письменника І.А. Гороша (псевдонім – Гонімов), які зберігаються в Донецькому державному архіві та представлені автобіографією митця [153], а також його записниками [150;151]. Цікавими є спогади митця про рішення приїхати на Донбас у 1930-ті рр. та писати про регіон, його стосунки з місцевою інтелігенцією, редакторами, бібліотекарями.

У Донецькому державному архіві зберігається особистий фонд А.В. Левитського (псевдонім – Ключчя) – радянського письменника-критика, який у 1944 р. був спеціально скерований на Донбас для відновлення письменницької організації. Інтерес становлять статті А.В. Ключчі [173;174], присвячені культурному життю Донбасу, в яких автор критикує будь-які націоналістичні погляди в мистецькому житті регіону та пропагує ідеї соцреалізму.

Через свою суб'єктивність та описовість джерела особового походження вимагають обережності, додаткової перевірки та співставлення. Водночас потребуючи підтвердження й додаткової аргументації, вони є каталізаторами

дослідницького процесу, адже вимагають від дослідника пошуку альтернативних джерел, і, навпаки, останні слугують для перевірки перших [428, с.16]. Отже, при критичному аналізі та співставленні з іншими відомостями важко переоцінити інформаційний потенціал джерел особового походження, які розкривають думки, оцінки, переживання суб'єктів культури, дають уявлення про людський зміст культури [97, с.59].

Наступним видом письмових джерел, який здатний віддзеркалювати смаки, ідеали, настрої епохи, є художня література. Для висвітлення теми дослідження були обрані літературні твори, присвячені Донбасу, його історії, культурі, місцевим жителям, і написані протягом 1930-х рр. та в роки Другої світової війни, що дозволило проаналізувати літературний образ регіону, створений в досліджуваний період.

Важливими для аналізу даного виду джерела є позиція автора, його погляди, контекст, в якому створювався твір [344, с.438, 442].

Радянське літературне мистецтво відповідало принципу соціалістичного реалізму, твори виконували виховну та агітаційно-пропагандистську функції. Партія ставила завдання перед митцями – створити певний літературний образ регіону. Увага зосереджувалась більше на промисловому розвитку краю, глорифікації шахтарської праці, наголошувалось на винятковому значенні краю в перемозі у війні та відновленні країни. Возвеличенням Донбасу та його населення пронизані твори П.А. Байдебури [14], поезія П.Г. Безпощадного [20]. Яскравим прикладом того, як літературний твір може стати інструментом в культурній політиці, є повість «Нескорені» [85] Б.Л. Горбатова, присвячена підпіллю на території Луганщини в роки окупації, в якій автор у гіпертрофованій формі возвеличує силу та мужність місцевих жителів. Твір був відзначений Державною премією і протягом тривалого часу транслювався по радіо, друкувався на сторінках газет, входив до шкільної програми. Повість стала своєрідним інструментом виховання патріотизму, політичної соціалізації в радянській школі [617, с.34].

Промислова історія міста Сталіно знайшла відображення в історичних повістях та оповіданнях письменника І.А. Гороша (псевдонім – Гонімов). Повість «Старая Юзовка» [82;] присвячена історії Сталінського металургійного заводу з 1869 по 1905 рр. На тлі історії підприємства автор описує побут працівників заводу, перші стихійні бунти та зростання політичної свідомості робітників, які під керівництвом більшовиків перейшли до організованих форм боротьби. Незважаючи на політичну заангажованість твору, повість є результатом багаторічної роботи автора з документами, які стосувалися історії міста й заводу, та виступає своєрідною краєзнавчою розвідкою.

Окремо варто зупинитись на письменниках, які не дотримувались соцреалістичних шаблонів. Серед них – В.А. Гайворонський (псевдонім – Гайдарівський), представник україномовної інтелігенції регіону, який зазнав гонінь зі згортанням політики «українізації». В його оповіданні «Мерехтливій зорі...» [72], присвячене шахтарям Донбасу, немає притаманного для подібних творів пафосу, надмірного возвеличення праці, шахтарі розуміють, що живуть в умовах загрози життю, не вірять обіцянкам місцевої влади. Головним для автора є відтворення внутрішнього світу героїв, які понад усе прагнуть залишатися людьми. Письменник також звертається до шахтарського фольклору, описує вірування робітників у підземного господаря Шубіна.

Особливе значення для реконструкції культурного життя Донбасу в роки війни представляє досвід звичайних людей, які пережили окупацію. Спогади жителів Донбасу опубліковані в роботі українського історика Дмитра Титаренка та німецької дослідниці Тетяни Пентер [769]. Представлені в дослідженні спогади містять інформацію щодо побуту, стратегій виживання, особливостей стосунків місцевого населення з окупантами.

Унікальним джерелом для реконструювання світогляду та настроїв населення Донбасу в роки Другої світової війни виступає фольклор, який зафіксував найбільш значущі події війни та був тематично різноманітним. Насамперед варто звернути увагу на робітничий фольклор регіону, який

представлений частівками, приказками, байками, піснями, що друкувались у стінгазетах, багатотиражках та тематичних збірниках: «Поет душа шахтерская: Песни, сказы, частушки, пословицы, поговорки» [330], «Шахтерские сказы: сказы, легенды» [748]. Найчастіше героями фольклору ставали шахтарі, в центрі уваги був їхній побут, праця, байки про підземного духа на ім'я Шубін. При використанні робітничого фольклору як джерела, варто мати на увазі цензуру, яка застосовувалась до усної народної творчості.

Цензурі підлягав і фольклор, який виник у роки війни, адже радянська влада піклувалась про те, щоб він одразу вивчався та використовувався засобами інформації з метою пропаганди. Перші публікації з'явилися вже у 1941 р., а у 1944 р. вийшло видання – «Фронтвий фольклор». На перший план виходили сюжети про нестерпні умови життя, тяготи фронтового побуту, рекрутування на роботу до Німеччини [97, с.300].

Окремої уваги заслуговує фольклор, який з'являвся на шпальтах нацистських окупаційних видань Донбасу та використовувався для інформаційного та психологічного впливу на населення, створення антирадянських настроїв. Переважна частина наведеного в окупаційній пресі фольклору була не штучно створеною імітацією, а справжньою народною творчістю, яка мала розповсюдження до війни та була опозиційною до радянської влади [97, с. 67]. Цікавим є те, що в періодичних виданнях зустрічався український народний фольклор – колядки, щедрівки, обрядові пісні. Найбільше – в газетах «Маріупольська газета» (з 21 квітня 1942 р. – «Маріупільська газета»), «Эхо Приазовья» та «Костянтинівські вісті» (з 11 жовтня 1942 р. «Відбудова»), на які мали вплив групи ОУН, що діяли на Сході України [602, с.90].

Дослідження культурних процесів неможливе без використання візуального типу джерел, які не лише фіксують та передають, а й інтерпретують та конструюють дійсність через задовану в візуальних об'єктах інформацію [488, с.97]. Візуальний тип джерел представлений наступними видами: кіно та фотодокументи, плакати, карикатури.

Цінність як історичне джерело з досліджуваного періоду становлять художні кінострічки. Ігровий кінематограф пропонує власний образ реальності, який може бути віддзеркаленням суспільства, і оголювати його внутрішню сутність [97, с.200; 533, с.32; 391, с.262].

Радянські художні кінофільми були не лише творами мистецтва, а й засобом пропаганди, адже на екранах створювались та оспівувались «ідеальний радянський світ», «ідеальна радянська людина» – ті поняття, які насправді були далекими від реальності. В кінострічках, як-от «Велике життя» [361], «Юність Максима» [370], «Повернення Максима» [368], «Ентузіазм: Симфонія Донбасу» [365], «Виборгська сторона» [363] висвітлювався довоєнний образ Донбасу – центр промисловості та міської культури, взірць радянської спільності. Стрічки «Це було в Донбасі» [369], «Велике життя» (2 серія) [362], які вийшли після окупації регіону, були присвячені мужності та стійкості місцевих жителів в роки війни та їх зусиллям по відновленню Донбасу.

Для розуміння нацистської культурної політики та пропаганди в дослідженні проаналізовано художні кінофільми, які демонструвались жителям Донбасу в роки окупації, серед них антисемітські кінострічки «Вічний жид» [364] та «Жид Зюсс» [366].

Цікавими є радянська [734-728] та німецька [739;740] кінохроніки, які зберігаються в Центральному кінофотофоноархіві ім. Пшеничного. Історичні факти, зафіксовані в кадрах, дають можливість не лише відтворити дійсність, а й дослідити як саме документальні кінострічки використовувались у пропаганді.

З 2014 р. в Україні виходять художні та документальні кінострічки, присвячені Донбасу. Серед них варто відзначити фільм-роздум, фільм-дослідження міфу про Донбас Ігоря Мінаєва, прем'єра якого відбулась у 2018 р. Сюжет картини розгортається у двох площинах: перша – Донбас як вітрина радянської ідеології, друга – окуповані території Донбасу як вітрина російської пропаганди [367].

Фотодокументи за темою дослідження представлені матеріалами з окупаційної преси Донбасу, які були передруками з інших газет, а також роботами штатних фотографів періодичних видань. Фотографії використовувались для пропаганди і вербування населення для роботи в Німеччині, демонстрації «кращого життя» при нацистському «новому порядку».

З вересня 1943 р. в регіоні працювали фотографи НДК, які фіксували руйнування за роки окупації та війни, зараз дані фотодокументи зберігаються у ЦДКДФА України імені Г.С. Пшеничного [741;742]. На шпальтах радянських регіональних та обласних видань протягом 1943-1945 рр. публікувались фотографії з театральних вистав, святкувань та інших подій культурного життя регіону. Радянській владі важливо було продемонструвати, що відновлюються не лише промислові об'єкти, а й культурне життя Донбасу.

Найпопулярнішим засобом донесення інформації під час війни був плакат – мобільний та доступний для населення. Плакати зберігаються у ряді альбомів, збірників та опубліковані на тематичних сайтах [762; 770]. Плакати виступають одночасно мистецьким та політичним продуктом, що дозволяє їх вивчати не лише як інструмент політики, а й різновид образотворчого мистецтва.

Радянські художники використовували три головних образи: нападника – «фашиста-звіра», мирного жителя (переважно жінки, діти, літні люди) та захисника – радянського солдата. Плакати формували особистісно-емоційне вороже ставлення, яке підкріплювалось досвідом спілкування населення з нацистами [538, с.150].

Тематика нацистських плакатів, проекти яких розроблялися у Берліні, мала на меті забезпечити всі внутрішньополітичні та господарські заходи, які здійснювались на окупованій території: створення та підтримка антирадянських та антисемітських настроїв, вербування населення для примусових робіт в Німеччині та ін. [538, с. 164].

З відновленням радянського культурного простору Донбасу художники звернулись до теми мирної праці й відбудови народного господарства, тому з'явилися плакати, які закликали населення долучитися до відродження промисловості в країні та регіоні. Серед них варто зауважити плакат «Донбасс освобожден. Шахтер, возроди богатырскую мощь Донбасса», який з'явився відразу після «визволення» регіону та демонстрував політику влади щодо залучення населення до відновлення регіону.

Наступним видом візуальних джерел є карикатури. Як і плакати, вони належать до креолізованих текстів, тобто поєднують у собі вербальну та невербальну частини, отже, вони не лише транслюють певні ідеологічні установки і є інструментом пропаганди, а ще й постають носіями глибоких за змістовим наповненням художніх образів [448, с.4-5]. Карикатури з'являлись на території Донбасу в роки Другої світової війни на шпальтах радянських та нацистських періодичних видань. Радянські карикатуристи висміювали Гітлера, Гімлера, Геббельса переважно в образах тварин, демонструючи їх недалекість та розгубленість перед противником. В нацистській окупаційній пресі висміювали внутрішню та зовнішню політику Сталіна, Рузвельта і Черчилля, військові кампанії СРСР та його союзників, євреїв.

Опрацьований корпус джерел з вивчення культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни дає змогу зробити наступні висновки. Найбільш численними є писемні джерела, переважна частина яких є неопублікованою та зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С. Пшеничного, а також у Донецькому та Луганському обласних архівах України. Інформативними є усні та візуальні джерела, які допомагають не лише доповнити та проілюструвати певні факти, а й подивитись на них під іншим кутом. Отже, представлений комплекс джерел є достатньо репрезентативним для комплексного та неупередженого висвітлення проблеми.

Теоретико-методологічні засади дослідження

Останнім часом у науковому середовищі України зростає увага до історії Донбасу, зокрема з'являються наукові розвідки, присвячені різним аспектам культурного життя регіону в роки Другої світової війни. Як цілком справедливо зауважила О.В. Стяжкіна, у радянському дискурсі Другої світової війни не знайшлося місця осмисленню історії окупації, адже за певною згодою сторін – влади та суспільства – робота над цією травмою не відбулась. Але не сталося й забуття. Замість цього спрацював ефект витіснення, який сьогодні перетворив окуповані території Донецької та Луганської областей на певне «дзеркало», в якому відбиваються як сучасні кремлівські пропагандистські дискурси, переломлені через травматичний стан окупованих, так і «забутий-незабутий» дискурс пам'яті про окупацію в роки Другої світової війни, який ґрунтувався на неподоланому міфі «Великої вітчизняної війни» [593, с. 73-74]. Однак дана тема вимагає постійного переосмислення, концептуалізації, що зумовлене внутрішніми науково-пізнавальними та зовнішніми практично-політичними чинниками. Соціокультурний вимір радянської передвоєнної історії та періоду нацистської окупації Донбасу може стати тим відображенням в історичному «дзеркалі», в яке сьогодні вдивляються жителі окупованих територій Донецької та Луганської областей внаслідок російської агресії.

Ця тема має значні дослідницькі перспективи із застосуванням новітніх методологічних підходів, оновлення понятійного апарату. Відомий американський антрополог та соціолог Кліфорд Гірц писав, що не варто здійснювати навколосвітню подорож, аби порахувати кішок в Занзибарі [752, с.23]. Професор антропології Олексій Юрчак, погоджуючись з К. Гірцем, зазначає, що вивченням нового матеріалу варто займатись, коли можливо узяти під сумнів знайомі поняття та аналітичні моделі. Новий емпіричний контекст варто розглядати як невідоме поле, в якому знаходяться незнайомі явища та об'єкти, які змушують дослідника критично переосмислювати відомі теорії та моделі [752, с.6].

Дослідження базується на методологічних засадах соціально-культурної антропології. У науковому середовищі можна зустріти різні визначення цієї наукової дисципліни, її об'єкту та предмету. На наш погляд, найбільш повний опис надав К. Леві-Строс: соціально-культурна антропологія спрямована на розкриття фундаментальних моделей та механізмів соціального існування людей, які проявляються в різних типах культури та суспільства [425, с.317], тобто це наука про єдність та різноманітність соціокультурних форм існування людини. Об'єктом виступають об'єднання людей зі спільними природними, соціальними та культурними умовами життя. Предмет соціально-культурної антропології має декілька аспектів, але нас буде цікавити саме культурний вимір людського життя [579, с.347-349; 407, с.13].

Головним завданням визначення теоретико-методологічних засад роботи постає з'ясування ряду дефініцій. Як зазначає дослідник О.Є. Лисенко, час від часу необхідно проводити «ревізію термінологічних запасів», а обов'язком вченого є артикуляція власного ставлення до вживаних термінів, зрозуміла ієрархія понять [429, с.7].

Насамперед необхідно пояснити, що саме ми будемо розуміти під поняттям «культура». Багатоаспектність цього поняття зумовлена різними концепціями та підходами, тому ми будемо розглядати культуру не лише як сукупність матеріальних та духовних надбань, а й як спосіб організації суспільного, групового та індивідуального життя, пристосування до умов соціального часу та простору [491, с.96; 620, с.242; 92, с.123; 595, с.5].

Предметом дослідження стають культурні процеси, які складаються з культурних фактів (точка відліку) та культурних подій (сукупність фактів), і є ланцюжками взаємопов'язаних змін та їх наслідків. Культурні процеси відбуваються у певному культурному просторі та часі [579, с. 375] та стають способом організації та самоорганізації суспільного, групового та індивідуального життя за умов впровадження культурної політики.

Культурний простір – це поняття міждисциплінарне, тому немає чіткого єдиного визначення. Стосовно культури простір є мікрорівнем, це проекція

культури, її втілення. Отже, ми будемо розуміти під культурним простором сферу, де проводиться культурна діяльність та відбувається задоволення культурних, інформаційних, духовних та дозвіллевих потреб населення регіону в досліджуваній період. Водночас культурний простір є динамічною системою, яка сама розвивається, оскільки, з одного боку, формується людьми, з іншого – отримує самостійне існування та впливає на людину. Простір існує, якщо певна частина населення усвідомлює його, вважає себе його частиною [621, с. 66; 749, с. 82; 12; 449, с.83].

Культурному простору підпорядковані культурні форми, це поняття доволі широке, тому його тлумачення залежить від контексту. Культурні форми різноманітні та численні, найбільші з них – це цивілізації, національні та регіональні культури, всередині яких утворюються інші культурні форми. Культурні форми не ізольовані одна від одної, вони взаємодіють між собою, можуть поєднуватися та взаємно перетинатися, одні з них можуть бути складовими інших. В роботі ми будемо звертатись до загальнолюдських культурних форм, як-от освіта, наука, мистецтво, релігія; масова, елітарна, народна, сільська культури та специфічних форм, якими є бібліотеки, музеї, архіви [632, с.83; 463; 388, с.98].

Отже, нас будуть цікавити культурні процеси, які відбувались в культурному просторі Донбасу в роки Другої світової війни. Обравши за предмет дослідження культурні процеси, ми не прагнемо відтворити усі факти та події, які відбувались у культурному просторі Донбасу в роки війни. Нас більше цікавлять наслідки, які сталися не в матеріальній, а в духовній частині культурного простору, не кількісні, а якісні показники культурного життя регіону. Важливо не стільки встановити та описати культурні факти та події, які точилися в роки війни, а, більшою мірою, зрозуміти як вони відображались у свідомості населення регіону, впливали на культурне життя, чому на Донбасі виникали ті або інші культурні процеси. Ми розглядаємо насамперед культурні процеси, які відбувались у сфері освіти, науки, мистецтва та релігії.

Для досягнення зазначеної вище мети дослідження – концептуальне переосмислення культурних процесів, визначення їх впливу на свідомість населення Донбасу в роки Другої світової війни, ми вводимо визначення «культурний сценарій». Культурний сценарій застосовується у психології, культурології, він орієнтований на особистість та означає еталонні програми життєдіяльності, які зумовлені соціальними умовами та присутніми в даній культурі знаннями, цінностями, ідеалами, нормами та правилами поведінки [501, с.303; 554, с.350; 95].

Ми будемо розуміти під культурним сценарієм план по створенню та контролю культурного простору, який розробляється державною або політичною владою для певних територій та їхнього населення. В межах загального культурного сценарію може існувати ціла низка різноманітних варіантів основного сюжету в залежності від часу, обставин, «акторів», «режисерів», «сценаристів» та культурних форм.

Культурні процеси Донбасу в роки Другої світової війни розглядатимуться саме в рамках культурних сценаріїв регіону, адже процеси відбувалися як за планом, так і виходили за нього, особливо в період окупації та в перші роки після відновлення радянської влади в регіоні.

Варто зазначити, чим культурний сценарій відрізняється від культурної політики. За стан культурного простору та культурні процеси, які відбуваються в країні, відповідає держава за допомогою відповідного законодавства, з використанням фінансових, економічних, адміністративних і політичних засобів. В документах ЮНЕСКО культурна політика тлумачиться як «комплекс операційних принципів, адміністративних та фінансових видів діяльності та процедур, які забезпечують основу дій держави у сфері культури» [340, с.3].

Отже, культурна політика – поняття широке та стає, а держава має відповідальність, певні функції, зокрема й у культурній сфері. Сценарій же більше пов'язаний з ідеологією та пропагандою, розробляється спеціально, з певною метою, більш варіативний, це частина культурної політики, однак він

може бути як її продовженням, так і її певним варіантом, або навіть кардинально відрізнятись.

Окресливши теоретичну сутність зазначеної проблеми, вважаємо за потрібне визначити методологічні принципи. Дослідження передбачає комплексність та системність, базується на принципах історизму, неупередженості, а також на антропологічному, ціннісному, герменевтичному підходах.

Принцип історизму вимагає «заглиблення» в історичний контекст, розуміння конкретно-історичної ситуації. Виклад наукових фактів має здійснюватися в контексті загального історичного процесу з урахуванням змін, які відбулися не тільки з об'єктом дослідження, але й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами. В темі, що досліджується, принцип історизму дозволяє розглянути культурні процеси на Донбасі в контексті історичних подій Другої світової війни.

Принцип неупередженості вимагає досягти максимальної виваженості при аналізі й оцінюванні різних аспектів культурної сфери на Донбасі. Це досягається за рахунок чіткого дотримання принципу історизму та перевірки концепцій, теорій, які висуваються в дослідженні. З цією метою в роботі застосовано комплекс традиційних і специфічних джерел та праць, які репрезентують різні наукові підходи до вивчення проблеми. Дослідник Дж. Тош вказує, що для історика ідеал – це намагання залучити усі можливі джерела, які стосуються теми дослідження, а також проявляти гнучкість, щоб уникнути підлаштування джерел під концепцію та в подальшому унеможливити використання усього закладеного в них потенціалу [620, с.84, 183].

Системний підхід дозволяє розглянути культурні процеси як цілісний полісистемний об'єкт.

Використання комплексного підходу дозволило поглянути на проблему стану культури в роки війни з урахуванням воєнно-політичного, ідеологічного, економічного, соціального та морально-психологічного

чинників, взаємодія яких визначає своєрідність культурних процесів на кожному етапі війни.

Найважливіша гносеологічна функція оціночного підходу в історичній науці полягає в тому, що з його допомогою об'єкт пізнання – минуле – розглядається як важливе явище для сучасності. Досліджуючи культурну сферу Донбасу в роки Другої світової війни, ми також звертаємо увагу на цінності (життєвий сенс, найбільш усвідомлені мотиви людської діяльності) населення регіону в різні періоди війни. Проте, застосовуючи аксіологічний підхід, дослідник наражається на небезпеку сприймати діяльність людей у минулому крізь призму сучасних орієнтирів чи власного світосприйняття, тому ми вважаємо за доцільне не оцінювати мотиви діяльності людей у досліджуваній період [623, с.6-8].

Герменевтичний підхід – «мистецтво розуміння», тобто пошуку глибинних змістів у тексті [754, с.240], застосовувався в дослідженні задля розуміння та тлумачення письмових джерел з урахуванням контексту, умов створення, мотивів та цінностей автора.

Антропологічний підхід знайшов своє вираження у прагненні побачити в дослідженні людину не лише у вигляді суб'єкта культурної сфери, а як живу істоту з власними потребами, думками, почуттями, інтересами, розглянути долю інтелігенції як носія культури.

У роботі використані загальнонаукові, загальноісторичні та міжпредметні методи дослідження. Серед загальнонаукових слід виділити методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції.

У дослідженні були проаналізовані окремі факти та події, які відбувались у культурному житті Донбасу в роки війни, а завдяки синтезуванню вдалося узагальнити отриману інформацію.

Індукція та дедукція – це дві сторони нерозривного процесу, адже для того, щоб зробити певні дедуктивні висновки, необхідно спиратись на певні узагальнення. Так само індукція неможлива без дедукції. В індуктивному узагальненні ми орієнтуємось на певне загальне положення [545, с.45].

Завдяки методу індукції вдалося об'єднати окремі факти та події, які відбувались на Донбасі в культурній сфері, в загальні процеси, виявити спільні тенденції щодо всіх складових культурної сфери. Метод дедукції на основі зазначених узагальнень сприяв висновкам щодо радянської та нацистської культурної політики на Донбасі в роки Другої світової війни.

При написанні роботи були використані загальноісторичні методи: хронологічний та історико-порівняльний.

За допомогою хронологічного методу матеріал дослідження подається у чіткій хронологічній послідовності, виділені окремі періоди культурних процесів на Донбасі в роки Другої світової війни.

Історико-порівняльний метод дозволяє зіставити особливості культурного життя в різних регіонах України в роки війни з метою виявлення регіональних особливостей культурної сфери Донбасу. Використання історико-порівняльного методу також дало можливість порівняти радянську та нацистську культурні політики в регіоні.

Серед міжпредметних методів були застосовані: метод цитування, контент-аналізу, метод інтерпретативного аналізу.

Метод цитування передбачає цитування дослідників, керівників культурних установ, громад та організацій з метою більш об'єктивної оцінки та яскравого зображення подій [337, с.165].

Для аналізу художньої літератури та матеріалів, які друкувались в періодичній пресі за досліджуваний період, застосовується метод контент-аналізу, мета якого полягає у пошуку наявності або відсутності в тексті певної характеристики, тенденцій, знаходження в тексті прихованої інформації, контексту [329, с.39].

«Візуальний поворот», який сформувався в сфері гуманітарних наук за останнє десятиріччя, сприяв пошуку нових міжпредметних методів інтерпретацій візуальних джерел [480, с.239]. Для аналізу плакатів, карикатур та інших зображень застосовується кількісний контент-аналіз, який передбачає виділення елементів зображення для їх подальшого опрацювання,

порівняльного аналізу властивостей об'єктів: кольорові гами агітаційних плакатів, написи тощо. Для якісного дослідження візуальних джерел застосовується метод інтерпретативного аналізу (іконографічний метод), кінцева мета якого – зрозуміти сенс, значення об'єкту, контекст, в якому він створювався [755, с.11; 534, с.34; 377, с.208-209].

Окресливши історіографію, джерельну базу та теоретико-методологічні засади монографії, які уможливили проведення дослідження, вважаємо за потрібне зупинитись на структурі роботи.

Побудова розділів та підрозділів у монографії відбувається не за традиційною схемою дослідження культури (відповідно до характеристики функціонування тих чи інших культурних форм), проте саме така побудова дозволила визначити культурні процеси:

- др. половина 1930-х рр.-1939 р. – згорання політики коренізації, початок русифікації, запровадження радянського культурного сценарію для регіону, формування пролетарського та інтернаціонального культурного простору;

- 1939 р.-липень 1942 р. – переформатування культурного простору Донбасу в умовах «очікування війни», провал евакуації культурних закладів та цінностей напередодні нацистської окупації;

- липень 1942 р.-вересень 1943 рр. – період нацистської окупації Донбасу, зіткнення радянської та нацистської культурних політик;

- вересень 1943 р.-1945 р. – відновлення радянського культурного простору в регіоні, його видозміни у зв'язку з початком відбудови регіону. У тексті монографії ми навмисно уникаємо терміну «визволення», яким позначаються процеси 1943-1945 рр., адже воно конотує із ситуацією набуття свободи, якої, за умов повернення радянської влади, жодна територія України не зазнала.

Традиційна схема дослідження культури, яка складається з освіти, науки, мистецтва, культурно-освітніх установ та релігії дотримується в кожному підрозділі. Виключення становить підрозділ 3.2., присвячений специфіці

культурного життя в роки окупації. Нацистську окупаційну владу цікавило забезпечення культурних запитів військових, переважно в сфері дозвілля, тому значна увага в підрозділі приділена виставкам, концертам та іншим розважальним заходам. Для місцевого населення створювалась лише видимість залучення до культурного життя через його участь у випуску газет, роботи бібліотек та музеїв, перегляду кінострічок, театральних постанов, загравання з національним питанням в культурному контексті, сприяння «релігійного відродження» тощо.

У монографії немає висновків у класичному розумінні, читача у післямові запрошено до роздумів і це пов'язано не лише з тим, що тема є багатогранною та об'ємною. Ми вважаємо, що уроки Другої світової війни та радянський період історії Донбасу знову вимагатимуть переосмислення, концептуалізації після звільнення від тимчасової російської окупації окремих районів Донецької та Луганської областей, адже тоді з'являться нові виклики, зокрема пов'язані з відновленням українського культурного простору в регіоні.

РОЗДІЛ 1.

ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА ДОНБАСІ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1.1. Культурний радянський сценарій для Донбасу напередодні та на початку Другої світової війни

З утвердженням радянської влади на Донбасі прийшло усвідомлення важливості вугільної галузі для розвитку промисловості СРСР: «Про жодну відбудову великої промисловості в Росії, про жодне справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас» (В.І. Ленін) [426, с.105]. Слова В.І. Леніна стали дороговказом для радянської політики щодо Донбасу – взаємопов'язані та взаємозумовлені експлуатація та «російськість».

Бурхливий розвиток промисловості в регіоні потребував значної кількості робочої сили. Селяни, які тимчасово рятувались у містах від голоду та утисків влади, працевлаштовувались на промислові підприємства, були «нестабільною» та й загалом соціально ненадійною верствою населення для будівництва нового промислового регіону. Для таких завдань більше підходили робітники, які через різні причини втрачали зв'язок з попереднім місцем проживання [15, с.16].

Шахтарська праця до того ж вважалась привабливою для тієї частини росіян, для яких господарювання не було традиційним, на відміну від українців, які головним засобом існування вважали сільськогосподарську працю [464, с. 92-93]. Японський дослідник Гіроякі Куромія порівнював Донбас із Диким Заходом, містом Сонця, який приваблював різного роду авантюристів. Регіон приймав людей різних національностей, віросповідання, походження, які приїздили не так освоювати нові землі, як шукати нової долі, кращого життя, забуваючи про свою історію, культуру та коріння. В регіоні

переховувалися ті, хто мав непорозуміння з владою на кримінальному ґрунті, також на донбаські шахти відправляли на «перевиховування» політично «неблагонадійних» осіб зі всієї країни [420, с.69; 5, с.100; 764, с. 14; 765; 766].

У 1920-х рр. Донбас був мультикультурним регіоном завдяки своїй національній, конфесійній та соціальній багатоманітності. За переписом населення 1926 р. у п'яти округах (Артемівський, Сталінський, Луганський, Маріупольський і Старобільський), території яких у 1932 р. увійшли до складу Донецької області, проживали 2 932 170 осіб. З них українців – 1 878 002 особи (64%), росіян – 764 724 (26,1 %), греків – 97 739 (3,3%), євреїв – 54 439 осіб (1,9 %). Представники інших етнічних спільнот становили 137 266 осіб або 4,7 % від загальної кількості населення: німці – 63 605 (2,2%), татари – 14 457 (0,5%). Росіяни домінували в містах, українці – в сільській місцевості, виключенням був Артемівський округ, де кількість українців переважала й у містах [417, с.149; 65, Вип.4, с.118-119,120,122-123].

Отже, демографічною особливістю регіону, яка вплинула на формування культурного простору, була значна перевага у містах російськомовного нетутешнього населення, на відміну від українськомовного автентичного в сільській місцевості.

Протягом 1930-х рр. міграційні та урбанізаційні процеси в регіоні поглиблювались. За переписом 1939 р., на Донбасі проживало 4 941 395 осіб, чисельність містян Донбасу збільшилась майже вшестеро. На відміну від 1920-х рр., мешканцями міст були вже 68 % українців. Кількість сільського населення регіону зменшилась у півтора рази: міське населення – 3 630 824 осіб (74%), сільське – 1 310 571 осіб (26%). Це було зумовлене не лише голодомором, а й тим, що, не маючи засобів до існування, селяни йшли до міст з надією знайти роботу. Попри те, що частка росіян збільшилась до 32 % (1 567 098), українці продовжували складати більшість населення регіону – 61% (3 006 313), 1,9% складали греки (95 232), 1,7% - євреї (85 505), 1,3 % - німці (64 670), 2,1 % – інші національності [417, с.399; 444, с.9-10; 66, с.68,70;756, с.36;556, с.78;756, с.23].

Проте етнічна структура Донбасу не мала ієрархічного характеру та не була головним стрижнем соціальної структури регіону. У 1930-х рр. на Донбасі сформувалась нова міська ідентичність, утворювачем якої став не національно-культурний, а економічний чинник [44, с.120-121]. Політика «українізації» міст, як інструмент м'якої сили «радянзації» села, створила небезпеку утвердження української еліти, яка поставила б під сумнів провідну роль російської політики та мови в регіоні. Згорання політики українізації перетворило донбаські міста на осередки формування нової міської ідентичності, специфічної ментальності [45, с.45; 46, с.100; 556, с.78].

Зміна курсу партії на русифікацію, тотальний контроль та централізацію унеможливило створення мультикультурного регіону. Щоб утвердитися в регіоні, радянська влада після згорання політики українізації розпочала втілення нового культурного сценарію. Донбас, з його багатонаціональним складом населення й значним відсотком робітників, ідеально підходив для того, щоб стати вітриною радянськості, взірцем проголошеної інтернаціональності, радянської спільності, радянської міської культури. Однак проголошений радянською владою інтернаціоналізм фактично був русифікацією, денаціоналізацією. Донбас 1930-х рр. став яскравим прикладом цієї амбівалентності [270, с.15; 61, с.203].

Завершенням боротьби з національною свідомістю населення регіону стали репресії проти національних меншин. У цьому проявлялась дихотомія політики влади, яка, з одного боку, демонструвала оточуючим дружбу народів, з іншого – здійснювала репресії проти різних національностей. За матеріалами «німецької спецоперації», на Донбасі були позбавлені життя 3608 з 4265 заарештованих німців, упродовж вересня 1941 - грудня 1942 р. зі Сталінської області було депортовано 35 925 осіб, з Ворошиловградської – 12 488 німців [417, с.603;536, с.39]. Найбільш трагічні наслідки «грецької операції» були саме на Донбасі, де греки займали третє місце серед населення Сталінської області. На 25 грудня 1937 р. на Донбасі було заарештовано 2 347 греків, для порівняння: в Одеській області – 321, Дніпропетровській – 130, Миколаївській

– 101, Харківській – 27, Київській – 27, Полтавській – 37, по інших областях – 11 осіб. Всього, за різними підрахунками, внаслідок «грецької операції» 1937-1938 рр. на Донбасі постраждало від 5 700 до 6 500 осіб грецької національності [93, с.145,148].

Серед заарештованих в Донецькій області у 1937-38 рр. вчителів 35,6% мали вищу освіту, яку вони отримали до 1917 р., за даними історика З.Г. Лихолобової. Звинувативши вчителів у «буржуазному націоналізмі», шпигунстві та диверсійній роботі, партійно-державне керівництво отримало формальні підстави, щоб кваліфікувати школи для національних меншин «вогнищами буржуазно-націоналістичного впливу на дітей» [25, с.14]. Крім того, в такий спосіб влада «охороняла» себе від інтелектуальної сили найбільш освічених верств суспільства, а молоде покоління – від впливів неправильних світоглядів [434, с.16; 265, с.27]. Трагічною сторінкою в житті регіону стала репресивна політика держави проти небажаних науковців. Так, у Сталінському педінституті протягом 1937-1938 рр. були репресовані директор О.В. Євдокименко, викладачі – Л.І. Росинський, М.С. Шевченко, Є.Г. Сиромолот, О.О. Кривицький, О.П. Шостак, П.О. Іщенко-Зуб, яким інкримінували участь в Українській націоналістичній організації [304, с.15-16].

На жаль, ми не маємо точної інформації щодо репресованої напередодні війни інтелігенції Донбасу. За даними видання «Реабілітовані історією», протягом 1937-1938 рр. в Сталінській області були репресовані: інженерно-технічні працівники – 8,9%; вчителі шкіл, викладачі технікумів, профучилищ, ФЗН – 3%; працівники культури – 0,4 %; служителі релігійних культів – 0,3 %; журналісти, письменники – 0,2 %; працівники вузів, науковці – 0,1 % [535, Кн.1, с.50-51]. Майже ту саму ситуацію маємо по Сталінській області у З.Г. Лихолобової [434, с.16].

Протягом 1930-х років штучні зміни в демографічному складі населення Донбасу зумовили перемиріння соціокультурного простору.

Передусім звернімось до процесів, які відбувались в освітній галузі регіону. Система освіти на Донбасі та УРСР напередодні Другої світової війни стала предметом вивчення українських дослідників [6;21], тож у цьому підрозділі ми зупинимось на ключових позиціях, які допоможуть нам зрозуміти, яку роль відігравала освіта для культурного сценарію, що реалізовувався радянською владою в регіоні.

Для представників різних національностей, віросповідання, походження потрібна була уніфікована мова спілкування, якою стала російська, а точніше – російсько-радянська новомова. Головною функцією «русского языка как средства межнационального общения» стала не так комунікація, як трансляція вже готових думок [319]. Ми можемо говорити про мовний «лінгвоцид» та «мовний екстремізм», тобто насадження мови тоталітарного суспільства. Створена радянською владою «новомова» позначилась зокрема на назві культурних установ, наприклад, назві кінотеатрів у м. Маріуполь – «Коммуна», «Ким», «Трудовой», «Имени 28 октября» [319; 445, с.118].

У квітні 1938 р. вийшли Постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл в Україні», за якою закривались національні навчальні заклади в УРСР, зокрема на Донбасі [414, с.154], та Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей» [414, с.740]. У педінститутах були створені відділення російської мови, відповідно до циркулярів Сталінського обкому КП(б)У при педінститутах, медшколах, районних середніх школах були започатковані курси підвищення кваліфікації вчителів російської мови [417, с.411].

На 1940-1941 навчальний рік на Донбасі функціонувала 2801 школа (5,3% від українського загалу). Середні школи були розташовані переважно в містах, у сільській місцевості – більше початкових та неповних середніх шкіл. Непропорційне розміщення зумовлювалось впливом об'єктивних чинників: городяни, за законом 1930 р. «Про загальну обов'язкову початкову освіту», отримували право на здобуття більш високого рівня освіти, крім того міста мали більш розвинену інфраструктуру. Отже, саме міські заклади освіти

відігравали провідну роль у розвитку шкільної освіти на Донбасі [21, с.30;459, с.388;440, с.54;441, с.182].

Система середньої освіти в регіоні напередодні війни була підпорядкована завданню освоєння промислового потенціалу регіону, а розвиток економіки потребував розширення мережі навчальних закладів для підготовки фахівців відповідної кваліфікації. Станом на 1940-1941 навчальний рік на Донбасі функціонували 31 ремісниче училище, 3 залізничних училища і 81 школа ФЗН, що становило 35,2 % від загальної кількості професійно-технічних навчальних закладів УРСР. Крім того, в регіоні функціонував 91 середній спеціальний навчальний заклад. Серед професійних напрямів підготовки на Донбасі за кількістю студентів переважали індустріально-технічні (38,3 % від загальної кількості всіх середніх спеціальних закладів освіти Донбасу), медичні (36 %) і наостанок – педагогічні, бібліотечні, фізкультурні та політпросвітні спеціальності (13,4 %) [457, с.398; 21, с.36,38; 419, с.187], що цілком відповідало радянській прагматичній забезпечення промислового регіону фахівцями.

Індустріальний характер регіону спричинив диспропорцію у співвідношенні гуманітарних і технічних спеціальностей також у вищій школі на користь останніх, тому в регіоні не було жодного музичного чи художнього вищого навчального закладу [21, с.39]. Більшість студентів навчалась саме в індустріально-технічних вузах (37,3 % від загальної кількості студентів Донбасу), що відповідало потребам економічного розвитку регіону [21, с.39]. Виключенням був Сталінський педагогічний інститут, який було відкрито у липні 1937 р. за постановою Ради Народних Комісарів УРСР у зв'язку з необхідністю підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, яких не вистачало в регіоні. В інституті діяли два факультети: історичний та мовно-літературний, протягом 1937-1939 рр. були відкриті учительський вечірній інститут, вечірнє та заочне відділення [304,с.14;630, с.11; 338, с.45].

Брак висококваліфікованих спеціалістів серед місцевих наукових кадрів стимулював студентську науково-дослідну роботу, створення спеціалізованих

вчених рад із захисту дисертацій. Викладачі вищої школи залучали студентів до наукового життя під час виробничих практик та проведення наукових конференцій. Студенти заохочувались впровадженням результатів їхніх досліджень на виробничій практиці. Так, на шахтах Донбасу використовували систему розробки пластів вугілля, розраховану студентами Сталінського індустріального інституту. Центрами підготовки спеціалістів із технічних спеціальностей на середину 1930-х рр. були Сталінський індустріальний інститут та Сталінський гірничий інститут [6, с.72-73]. Популярними були відкриті захисти дисертацій з технічних наук, анонси яких з'являлись у місцевій пресі. Лише з лютого по травень 1939 р. в газеті «Социалистический Донбасс» зафіксовано три оголошення щодо захисту кандидатських дисертацій з технічних дисциплін [562;567].

Наука на Донбасі орієнтувалась переважно на економіку та промисловість регіону, благоустрій міст. Напередодні війни на Донбасі діяли: Експериментально-дослідницьке бюро тресту «Сталінвугілля» м. Сталіно; Сталінський філіал державного науково-дослідного вугільного інституту; Сталінська група центрального науково-дослідного маркшейдерського бюро; Макіївський науково-дослідний інститут з безпеки роботи у гірській промисловості й гірничорятувальній справі; Сталінський інститут гігієни праці та профзахворювань; Артемівська науково-дослідна станція автодорожнього транспорту [271, с.270].

Можна припустити, що активізація наукових досліджень та рух винахідників сприяли поширенню краєзнавчих студій, осередком яких були Сталінський музей революції, Ворошиловградський та Маріупольський краєзнавчі музеї, які займалися науковою роботою, зокрема археологічними розвідками. У 1930-ті рр. археологія розвивалася і завдяки побудові промислових підприємств. Вони зводилися на значній території, де часто знаходились пам'ятки давнини. За чинним законодавством, ці пам'ятки підлягали охороні. Археологам дозволялося проводити роботу на майбутній території промислових об'єктів. Так, під час будівництва заводу «Азовсталь»

в 1930-ті рр. для вивчення археологічних пам'яток, віднайдених на його території, було запрошено відомого вченого М.Є. Макаренка [6, с.72; 487, с.48; 618, с.11].

Виходили краєзнавчі розвідки, присвячені історії промисловості Донбасу. Зокрема повість І.А. Гонімова «Старая Юзовка», яка вийшла у 1937 р., присвячена історії перших шахт та робітничих поселень у Юзівці (перша назва м. Донецька), боротьбі шахтарів за кращі умови життя та праці [82; 152, арк.1-3].

Для створення нового радянського пролетарського культурного простору влада скеровувала до регіону митців із Києва, Ленінграда, Москви, Харкова, які повинні були спрямовувати у відповідне ідеологічне русло діяльність місцевих культурних діячів та створювати бази для підготовки майбутніх майстрів. Частина митців приїжджала самостійно, оскільки промисловий Донбас в культурному плані був майже «*tabula rasa*», його привабливість зумовлювалась можливостями реалізації, швидкою побудовою кар'єри, як тепер кажуть, – соціальними ліфтами, зокрема й у культурній сфері. Письменник І.О. Гонімов, автор повісті «Старая Юзовка», у свої спогадах зазначав, що Донбас – то «благодатная тема» [153, арк.2; 150, арк.2], завдяки якій можливо стати письменником. Переважна більшість культурних діячів приїздила з Ленінграду, Москви та Харкова – тодішньої культурної столиці УРСР. В основному це були представники нової – радянської – інтелігенції.

Представники радянської творчої інтелігенції, які скеровувались або самі приїжджали на Донбас, підтримували той культурний сценарій, який розгортався в регіоні, свідомо чи ні стаючи частиною русифікаторської, денаціональної політики уряду [269, с.82]. Культурні діячі, які свого часу активно підтримували українізацію, сприймали те, що відбувалось, як «культурну окупацію». Письменник В.А. Гайворонський (Гайдарівський) згадував, як відбувався процес русифікації журналу «Літературний Донбас» у 1934 р.: «...Кружляли чутки, що Москва проектує формальне приєднання

Донбасу до Росії, а тому можна сподіватися репресій проти всього, що українське. І цей сподіваний наступ почався з того, що одного дня ГПУ закрило полотнищами машини, на яких друкувався «Літературний Донбас», ...поставило біля машин озброєну охорону, а вже вночі почалися арешти... І в такий спосіб, позбувшись українців, купка росіян-письменників (П. Безпощадний, П. Сєверов) захопила журнал у свої руки, зрусифікувала його, назвавши по-російському – «Литературный Донбасс» [497 с.132].

Знаковою для культурних процесів у країні та регіоні стала квітнева Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932 р.), яка стала початком курсу на уніфікацію мистецтва. Згодом протягом листопада-грудня 1933 р. відбувся I з'їзд письменників і гуртківців Донбасу, на якому зазначалось, що, попри зростання радянської пролетарської літератури регіону, є розбіжність між роллю Донбасу як передового політичного та техніко-економічного центру і рівнем його літератури. Письменники повинні були більше звертати увагу на висвітлення промисловості регіону, зосередитися на постатях передовиків виробництва. У червні 1934 р. під керівництвом партії було створено Спілку радянських письменників України та закріплено термін «соціалістичний реалізм». За прикладом цієї Спілки створювались обласні осередки [757, с.381; 6, с.86; 732, с.67].

Протягом 1930-х рр. на Донбас приїхало щонайменше 15 художників з Харкова та Ленінграда, яких надихала саме промислово-виробнича тематика. Серед них були Р. Ряжський – автор галереї портретів передовиків виробництва І.М.Долотова, М.Д. Дюканова, О.Г. Стаханова; А. Лукомський – автор картини «На штурм вугілля»; К. Фіногенов – «Бригада А. Стаханова»; Л.Ю. Крамаренко – «Микита Ізотов інструктує шахтарів»; П.І. Петровичев – «Мариуполь. Завод «Азовсталь», «Гавань в Мариуполе», «У проходних завода «Азовсталь» та інші [445, с.108; 587, с.179-180; 639, с.8]. Митці активно займались викладацькою справою, готували дітей з робітничих родин до обласних та республіканських виставок.

Серед художників, які прибули на Донбас, були учні монументаліста М.Л. Бойчука та живописця, засновника Української академії мистецтв, Ф.Г. Кричевського – В.А. Головатий, В.П. Московченко, Я.І. Никодимов, Б.Й. Вакс [639, с.8]. Іван Дзюба описує водночас комічну та трагічну ситуацію, яка сталася з Ф.Г. Кричевським, коли він приїхав на Донбас у 1933 р. і його прийняли за «бойчукіста», з якими вже тобі закликали боротись. Митець вимушений буде надсилати до Києва телеграму: «Рятуйте моє ім'я». Ця подія з недоброзичливою іронією буде описана на шпальтах газети «Літературний Донбас»: «Старий «визначний» майстер з ім'ям Ф. Кричевський кинувся теж на Донбас заробляти собі ім'я серед робітництва, конкуруючи з молодняком» [269, с.31].

Після квітневої постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932 р.) на Донбасі була створена спілка художників, а рішенням сталінського обкому компартії від 22 вересня 1935 р. – Сталінський обласний комітет Спілки радянських художників України [6, с.103]. У 1938 р. було створене Сталінське обласне відділення Спілки архітекторів України [271, с.256]. У 1939 р. на Донбасі була організована артіль «Творчество», яка об'єднувала художників і скульпторів та мала виконувати держзамовлення на твори, «які задовольняли б потреби нашого глядача», – відображати епоху так, як того вимагало радянське керівництво [414, с. 104]. З 1938 р. діяли обласні відділи у справах мистецтв, які контролювали діяльність театрів, особливо репертуарні плани та музичне життя регіону [271, с.255].

Мистецтво стало централізованим, контрольованим, мало відповідати класовій, політичній та ідеологічній доцільності [4, с.17; 9, с.150]. Де, як не на Донбасі, промисловому та інтернаціональному регіоні, було реалізовувати квітневу Постанову та втілювати «соціалістичний реалізм». Сама формула соцреалізму, запропонована на І З'їзді радянських письменників, звучала так: «Соціалістичний реалізм вимагає від митця правдивого історично-конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку. При цьому правдивість й

історична конкретність художнього зображення дійсності має поєднуватися із завданням ідейної переробки і виховання трудящих у дусі соціалізму». Соцреалізм був еклектичним й штучним утворенням, формувався за вказівкою згори, підкорявся панівній ідеології, був обмежений у творчих пошуках. Цей метод мав дуже мало спільного з реалістичними традиціями (хоча і декларував цей спадковий зв'язок). Соцреалізм уподібнював реальну дійсність до ідеального зразка, зображував життя згідно з логікою марксистсько-ленінського історичного, політико-соціального, філософського вчення. Водночас слід зазначити, що, підкоряючись ідеологічному тискові та слухняно дотримуючись канону, мистецтво (іноді всупереч бажанню художника) могло відображати дійсний стан речей, стосунки, психологію, мораль суспільства, особливості побуту тощо [542; 80, с.89].

Напередодні Другої світової війни регіон став своєрідним «полігоном» радянського пролетарського мистецтва. Основні характеристики соціалістичного реалізму – «монументальний», «пролетарський», «тенденційний» – ставали візитівкою Донбасу. «Ленінський план монументальної пропаганди», покликаний увічнити славу вождів, героїв, історичних і культурних діячів, реалізовувався у пам'ятниках керівникам, учасникам революції, безіменним «героям часу» (Робітник, Селянин, Піонер), які прикрашали площі та сквери міст і селищ регіону [542, с.75-77] (див. мал.1-2).

Мал. 1. Пам'ятник Артему, скульптор І.П. Кавалерідзе, 1927 р., м. Святогірськ, сучасний вигляд (<https://hromadskeradio.org/news/2017/09/13/sogodni-90-richnycya-vstanovlennya-pamyatnyka-artemu-u-svyatogirsku>)

Витвором монументально-декоративного живопису став Палац піонерів у Сталіно, який група художників (В.А. Головатий, Є.Є. Грейліх, Б.Й. Вакс, І.Л. Міщенко) під керівництвом відомого київського монументаліста Л.Ю. Крамаренка розписала, спираючись на тематику народних казок та байок. У казкові мотиви вплітались політичні, щоб стерти межу між старим та новим, створити радянські міфи, сакралізувати «казкових» героїв (панно «Сталин среди детей»). Розквіт монументалізму на Донбасі ідеологічно «вдало» співпав з активною забудовою міст та необхідністю художнього оформлення громадських будівель: новим будинкам – нове монументальне обличчя [587, с.7-10; 408, с.8] (див. мал. 3-4).

*Мал. 2. Пам'ятник
піонеру на фасаді Палацу
піонерів у м. Сталіно,
1936 р.*

(<http://infodon.org.ua/stalino/pervyj-dvorec-pionerov-v-gorode-stali>)

*Мал. 3. Клуб будівельників, архітектор
– Г.О. Яновицький, 1928 р.
м. Сталіно*

(<http://infodon.org.ua/stalino/pervyj-dvorec-pionerov-v-gorode-stali>)

*Мал. 4. Палац піонерів (1936-1941 рр.),
проект архітектора Н.І. Порхунова, м.
Сталіно*

(<http://infodon.org.ua/stalino/pervyj-dvorec-pionerov-v-gorode-stali>)

За сприяння київських та московських скульпторів розвивалось скульптурне мистецтво Донбасу. Так, проекти пам'ятника Леніну у Ворошиловграді та монументів «Борцям, які загинули при обороні Червоного Луганська», «Звільнення Донбасу від білих банд» були розроблені московськими скульпторами. Їх наслідували і місцеві скульптори: З.Ф. Макаренко створив композицію за участі піонера, робітника та робітниці, яка прикрашала Сталінський парк культури та відпочинку [588, с.103]. За підсумками відряджень столичних митців на Донбас у Москві в червні 1938 р. проходила виставка «Донбас у живописі й скульптурі», в якій мали взяти участь відомі представники радянського станкового живопису, скульптури, графіки. Виставка мала на меті відтворити всі сторони господарського та політичного життя Донбасу. У виставці брали участь і художники Сталінської області зі своїми творами, наприклад, килим «Сталін на Південному фронті» (виконавець – Краматорський палац культури), портрет В.І. Леніна (робота 15-річного піонера з Макіївки Бірюкова), картина «Ленін біля телефону» (автор – слухач короткочасних курсів образотворчого мистецтва Обласного дому народної творчості Джарти) [401, с. 67; 588, с. 106].

На нашу думку, найімовірніше, митців заохочували брати участь у таких заходах принадами значного фінансування, можливістю їздити у відрядження, навчанням та, врешті-решт, визнанням. Влада, натомість, отримувала слухняного виконавця ідеологічного замовлення. Яскравим прикладом цього є творчість маріупольського художника Н.К. Бендрика. Дві його роботи – «Сталь социализма» та «Листопрокадчики первой пятилетки» – виставлялись на Всесоюзній виставці «Індустрія соціалізму». Художник створив картини для павільйонів Всесоюзної сільськогосподарської виставки, був одним з авторів панорами «Содружество народов СССР» для міжнародної виставки у Нью-Йорку (1938 р.), серед робіт митця є портрети стахановця заводу ім. Ілліча І.А. Шашкіна, сталевара Н.А. Пузирьова, а також інші картини на робітничу тематику (див. мал.5-6) [445, с.180].

Мал. 5. «Завод им. Ильича.

Разливка стали», 1937 р.

Художник Н.К. Бендрик

(<http://infodays.ru/izobrazitelnoe-iskusstvo-sssr-metallurgi/>)

Мал. 6. «Завод им. Ильича.

Прокат стали». Художник –

Н.К. Бендрик, 1937 р.

(<http://infodays.ru/izobrazitelnoe-iskusstvo-sssr-metallurgi/>)

Доволі популярним засобом демонстрації досягнень в галузі образотворчого мистецтва на Донбасі стали пересувні виставки, які були мобільними, охоплювали значну кількість аудиторії та сприяли формуванню відповідних культурних смаків населення. Так, восени 1938 р. діяла пересувна виставка живопису та гравюри XV-XIX ст. країн Західної Європи з музею образотворчого мистецтва ім. О.С. Пушкіна (м. Москва), яка представила свої експонати в Маріуполі, Горлівці, Єнакієвому, Краматорську, Костянтинівці [6, с. 69].

У 1939 р. в Сталіно відбулось відкриття художнього музею. Історія даної події яскраво продемонструвала штучність формування відповідного культурного простору в регіоні, хоча сам факт створення обласного художнього музею відіграв значну роль в культурному житті Донбасу. Ідея створення музею належала не населенню чи мистецькій громаді міста. Ініціатором став І.І. Бродський, який запропонував відкрити музей в дусі політичної кон'юнктури того часу – до річниці стахановського руху. Натомість місцева влада продемонструвала свою «зацікавленість» тим, що спочатку декілька місяців не забирала картини, які привезли для експозиції

музею із залізничної станції, і лише після погроз залізничників продати картини на торгах привезла експонати до підсобного приміщення драматичного театру. В результаті, через погані умови зберігання, більшість картин було втрачено. До теперішнього часу питання про художні полотна з експозиції Донецького музею залишається відкритим. Відомо, що в Сталінському художньому музеї зберігались твори з фондів музеїв Києва, Харкова, Одеси. Серед найбільш цінних творів – полотна І.К. Айвазовського, В.В. Верещагіна, І.Є. Рєпіна [272, с.85].

У 1930-х рр. театральний рух на Донбасі набув більш організованих форм, ніж у 1920-ті рр., адже були створені стаціонарні театри. Держава у такий спосіб мала більший контроль над театральною справою, водночас відбувалась професіоналізація театрального мистецтва в регіоні. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» пересувні оперно-балетні колективи були реорганізовані у великі стаціонарні театри [6, с.117].

Сталінський драматичний театр розпочав свою історію в Харкові з Червонозаводського театру, який у 1932 р. поїхав на гастролі на Донбас. Саме в цей період постало питання про створення в регіоні стаціонарного театру, і у 1933 р. харківський театр переїхав до м. Сталіно. Однією з причин, чому керівництво театру погодилось на це, були проблеми з будівлею у Харкові, а у Сталіно театру виділили будівлю кінотеатру «Сатурн». Схожу історію маємо зі Сталінським музичним театром. У 1932 р. Вінницьку пересувну оперу передали у розпорядження Сталінського театрального тресту, пояснюючи цей крок необхідністю культурного обслуговування місцевого населення та відсутністю професійного оперного та балетного мистецтва в регіоні [588, с.289].

У 1930-х рр. театральне мистецтво регіону набуло вкрай ідеологізованих форм. Під контроль цензури потрапляли навіть театри юного глядача, їх звинувачували в занадто зворушливому ставленні до дітей, пристосуванні п'єс під дитячу психологію. Щоб вижити, театрам необхідно було, з одного боку,

стати привабливими для місцевого глядача, а з іншого – їх репертуар не повинен був іти врозріз радянській ідеології.

Попри посилений ідеологічний тиск в репертуарі місцевих театрів опери та балету залишались класичні вистави [6,с.119]. Так, Ворошиловградським театром опери та балету з 1933 по 1940 р. були поставлені 25 класичних вистав (5 балетів та 20 опер) та 4 радянські опери («Броненосец Потемкин», «Поднятая целина», «Перекоп», «Тихий Дон») [581, с.4-5; 438, с.175;583, с.45;584, с.23;334, с.83;107, с.118;629, с.167]. Проте балансувати театрам вдавалось складно – робітнику чи селянину важко було зрозуміти класичні п'єси і водночас нецікаво дивитись агітаційні вистави. Це призводило до низького відвідування театрів, порівнюючи, наприклад, з походами в кіно. Крім того, невисокий рівень відвідуваності театрів був пов'язаний з важким матеріальним становищем, через брак коштів неможливо було оформити сцену належними декораціями, будівлі театрів потребували ремонту, існував кадровий голод [6, с.118-119].

Виключенням були гастролі, коли творчі колективи виступали у шпиталях, військових частинах, підприємствах. З 10 по 18 квітня 1940 р. Ворошиловградський театр опери та балету організував п'ять концертів: в авіашколі, на заводі імені Жовтневої революції та на інших об'єктах [186, арк. 40]. Архівні дані свідчать про високу популярність гастрольних виступів серед населення, хоча зрозуміло, що вона створювалась штучно, адже у глядачів, особливо на режимних об'єктах та у шпиталях, не було вибору, що дивитись, а культурний голод робив з будь-якої вистави та приїзду акторів незабутню подію. На гастролях актори переважно розважали або виконували замовлення керівництва – приурочували виступи до свят, визначних подій (XXI роковини Червоної Армії та Військово-морського флоту, ювілей П.І. Чайковського). Концертні виступи давали театрам можливість не збанкрутувати, наприклад, у 1938 р. Ворошиловградський театр опери та балету із запланованих 1033 тис. крб. прибутків від вистав отримав 828,6 тис. крб., з яких 502,5 тис. крб. зароблено під час гастролей [211, арк. 22].

Матеріальна залежність театральних митців від органів влади (зарплатня, побутові умови життя) зумовлювалась всебічним контролем, загрозою цькувань та репресій. У кожному театрі у персональних справах співробітників, крім загальних даних, зазначалась партійність, національність, соціальне походження, ставлення до військової повинності. Копії справ зберігались у Секторі кадрів Головного управління театрів у Москві [209, арк.44-46; 210, арк. 4].

Діячів театрального мистецтва регіону 1930-х рр. не минули репресії. У січні 1938 р. вийшла постанова Сталінського обласного виконкому про ліквідацію Маріупольського грецького робітничо-колгоспного театру, яка мала формальний характер, оскільки театр на той час вже припинив існування, а більшість акторського складу та керівництво були заарештовані протягом грудня 1937 р. - січня 1938 р. [93, с.151; 87, с.134-139]. Як учасники антирадянської терористичної групи були репресовані директор Ворошиловградського театру опери та балету А. Кудрін, заслужений артист Республіки, директор Сталінського драмтеатру В. Василько [434, с.15].

Для розвитку музичного мистецтва передвоєнного Донбасу були характерні ті самі тенденції, що й для театрального. Влада сприяла професіоналізації музичного мистецтва задля контролю та використання в пропагандистських цілях. Напередодні війни в Сталінській області діяли філармонія, симфонічний оркестр, ансамбль пісні та танцю, шахтарський ансамбль пісні та танцю. Щодо Ворошиловградської області, то відомо, що там працювала обласна філармонія, але більше даних про музичне життя області не збереглося [707, арк.168; 346, с.42; 333, с.205]. Композитори Донбасу оспівували героїв радянської історії («Донбаська оборона» П. Бастрікова, «Про Чапаєва», «У сквері загиблих комунарів» Михайліва), продовжуючи творення монументального соцреалізму в музиці [6, с.121; 631, с.122]. Музичні установи вимушені були гнатися за кількісними показниками, що негативно відображалось на творчості [6, с.122]. Так, у 1938 р. на честь XVIII партійного з'їзду Сталінська філармонія провела рейд, під час якого

дала 211 концертів для близько 60 тисяч глядачів [562]. Композитори та провідні музиканти також займались популяризацією своєї творчості. Так, з лютого по червень 1939 р. в клубах і палацах культури Донбасу місцевими композиторами було прочитано 50 лекцій про життя та діяльність відомих музичних діячів, також розповсюдженим явищем було шефство творчих колективів над селами, виступи в сільських клубах [6, с.122].

У Радянському Союзі приділяли значну увагу кіноіндустрії, поставивши її на службу виховання радянської людини, формування ідеології та пропаганди [349, с.220; 435, 187]. На місцях у центрі уваги був сільський глядач, як найбільш консервативний, тому кінематограф став інструментом перевиховання сільського жителя. Іншим великим напрямом кінофікації стали великі промислові райони, зокрема Донбас. За рахунок інших областей УРСР протягом 1930-х рр. в регіон надіслали не менше 10 примірників кінохроніки, додаткові кіноапарати [349, с.220].

Кінофільми демонструвалися через мережу кінотеатрів та пересувних кіноустановок, які діяли в клубах, при школах та на підприємствах, у міській та сільській місцевостях. Станом на 1 січня 1941 р. на Донбасі нараховувалось 1167 кіноустановок, що складало 20 % від кіномережі УРСР [675, арк.48; 698, арк.20]. По кількості кіноустановок державної мережі Сталінська область поступалася лише Київській (див. табл.1-2).

Таблиця 1.

*Відомча мережа кіноустановок по Донбасу
станом на 01.01.1941 р. [219, арк.17; 220, арк.44]*

Область	Місто	Село	Всього
Сталінська	343	44	387
Ворошиловградська	211	45	256

Таблиця 2
Державна мережа Міністерства кінематографії УРСР
станом на 01.01.1941 р. [690, арк.5]

Області	Державна мережа		Всього
	сільські кіноустановки	міські кіноустановки	
Сталінська	222	25	247
Ворошиловградська	174	13	187
Київська	258	39	297
Харківська	189	36	225
Чернігівська	135	18	153
Житомирська	99	13	112
Запорізька	185	17	202
Одеська	167	19	186
Львівська	29	46	75
Всього по УРСР (24 області та Закарпаття)	2739	432	3171

На Донбасі переважали кіноустановки відомчої мережі (30% від мережі УРСР), що пояснюється значною кількістю підприємств в регіоні. Увага приділялась і сільській місцевості, кіноустановки на селі переважали за державною мережею, але через незначну кількість підприємств на селі й через брак приміщень значною була кількість пересувних кіноустановок [690, арк.1].

Похід у кіно був поширеною розвагою для радянської людини, оскільки, на відміну від театрального мистецтва, кінематограф був більш доступним і зрозумілим. З відвідуванням кінотеатрів (за відсутності телебачення) у радянських людей були пов'язані ритуали відпочинку та «дівування» («піти в кіно» означало те саме, що сто років тому – «піти на вечорниці»), кіно

сприймалось «як магія» (відсторонення від повсякденного), як уособлення пошуку істини, сенсу буття для інтелігенції, як продовження «радянського світу» (перегляд обов'язкових кінострічок під час проведення різних політичних кампаній, збирання врожаю) [75, с.122].

Кількість відвідувань кіносеансів по УРСР напередодні війни в містах становила в середньому 13 разів на рік, у селі – 3-4 рази [675, арк. 48]. У 1941 р. по Ворошиловградській області кількість сеансів для дорослих у місті склала 16 209, для дітей – 5 919, які відвідали 4 713 дорослих глядачів та 1 900 дітей. Загальна кількість сеансів для дорослих по селах Ворошиловградської області склала 23 560, для дітей – 12 228, які відвідали 2 177 дорослих та 1 373 дитини [232, арк. 3-4].

Ціна на квиток залежала від ряду, місця, населеного пункту, приміщення, якості кінопоказу. Станом на лютий 1941 р. ціна дорослого квитка в місті в середньому дорівнювала 1 крб. 70 коп., в селі – 1 крб. 45 коп., ціни на кіносеанси для дітей до 16 років по міським кіноустановкам становили 50-75 коп., по сільським – 35-50 коп. [233, арк. 2-4,7,11].

Як ми бачимо, квитки на кіносеанси коштували для селян дешевше, ніж для містян, що пояснюється меншою їх платоспроможністю. Значна кількість кіносеансів для сільської місцевості пояснювалася всесоюзною програмою кінофікації села.

Задля популяризації кіномистецтва на селі влада, окрім кінофікації, організовувала колгоспні кінофестивалі. Так, у Сталінській області з 12 січня по 25 лютого 1941 р. проходив колгоспний кінофестиваль, який охопив 26 сільських районів області, задіяв 211 062 колгоспників та 124 гуртка самодіяльності. На кінофестивалі було проведено 147 бесід, прочитано 75 докладів та 90 лекцій [412, с. 331].

Загалом напередодні війни кіно на селі залишалось дотаційним через відсутність обладнання, приміщень, низьку кваліфікацію кіномеханіків, перебої з електропостачанням та з інших причин. До сіл потрапляли кінострічки минулих років, без початку та кінця [349, с.223]. Протягом 1930-х

рр. влада неодноразово намагалась вирішити проблеми, які існували в кінофікації країни та регіону. У 1938 р. було визнано, що обласні, крайові та республіканські Управління кінофікації самостійно впоратися не можуть. В ході перевірки кінообслуговування населення вугільних басейнів у 1939 р. було з'ясовано, що на Донбасі не вистачає кіноінженерів та кіномеханіків, забагато старої апаратури. Постановою РНК СРСР від 20 березня 1940 р. обласні Управління кінофікації були об'єднані з трестами, реорганізовані районні управління, однак й це не покращило ситуації [349, с.241, 243;348, с.112].

Проблеми, які існували в кіномережі регіону, станом на 1940 р. можна проілюструвати прикладом діяльності Ворошиловградського обласного Управління кінофікації за 1940 р. Підприємства кінофікації в більшості районів Ворошиловградської області не мали придатних приміщень для зберігання кіноапаратури та машин. За 1940 р. з Управління звільнились 80 кіномеханіків зі 109 через відсутність належних умов праці, їдалень, гуртожитків. Були зафіксовані факти розкрадання коштів та майна в Управлінні на суму 51 771 крб., на підприємствах на – 7 500 крб., через що був звільнений 21 начальник міжрайвідділів кінофікації та 17 бухгалтерів. Міські кінотеатри державної мережі не виконали фінансовий план на 291 тис. крб., відомча кіномережа за 9 місяців 1940 р. – на 3075,8 тис. крб. й не надала послуги 2 043 тис. глядачів. Фінансовий план по сільській кіномережі за січень-лютий 1940 р. був виконаний лише на 10 %. У результаті сільська кіномережа недовиконала фінансовий план на суму 1 529 крб., не надала послуги 967 000 глядачів [191, арк.3-31].

Радянська влада приділяла увагу не лише кінообслуговуванню населення, а й кіномистецтву та кінопрокату. Протягом 1938-1940-х рр. виходили постанови, розпорядження та правила, які мали на меті контролювати надходження кінострічок до населених пунктів, репертуар фільмофонду, цінову політику [349, с.242]. У 1940 р. керівництво партії

прийняло рішення, що сценарії фільмів на найважливіші теми повинні затверджуватися Управлінням пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) [414, с. 171].

Донбас кінця 30-х років ХХ ст. став привабливою індустріальною натурою для зйомок документальних та художніх фільмів: молодий індустріальний багатонаціональний регіон уособлював парадигмальні настанови та ідеологічне підґрунтя радянської держави. Рішенням ЦК КП(б)У від 14 березня 1931 р. «Українфільму» були запропоновані практичні заходи щодо поширення кінокультури на Донбасі, чим актуалізувалася промислова

Мал. 7. Плакат кінофільму
«Симфонія Донбасу (Ентузіазм)
(<https://was.media/microformats/per-shij-ukrainskij-zvukovij-film/>)

тематика. Розпочалась так звана кінопросвіта: протягом 1930-х рр. виходили кінострічки про вугледобування на Донбасі, навчально-інструктивні фільми про механізацію вугільної промисловості [349, с.138; 606, с.23; 94, с.478]. У 1930 р. вийшов фільм «Симфонія Донбасу» («Ентузіазм») режисера Дз. Вертова, в якому за допомогою натуральних виробничих шумів було створено звуковий образ регіону (див. мал.7) [365;59, с.57]. У 1939 р. режисер Л. Луков

зняв ще одну знакову стрічку для Донбасу – «Большая жизнь» (1939 р.), – присвячену шахтарям [361] (див. мал.8). Фільм став лідером прокату 1940 р. в Радянському Союзі, у 1941 р. за сценарій та режисуру отримав Сталінську премію II ступеня [617, с.151].

Серед мешканців регіону популярністю користувались також трилогія про робочого Максима:

Мал. 8. Плакат кінофільму «Большая
жизнь»

(<https://www.youtube.com/watch?v=sgfgu8kZAo0>)

«Юность Максима» [370], «Возвращение Максима» [368], «Выборгская сторона» [363], «Чапаев», «Путевка в жизнь». Демонструвалися фільми агітаційно-пропагандистського характеру («Ленин в 1918 году», «События у озера Хасан», «Мы из Кронштадта»), завдяки яким формувався усталений суспільний погляд на радянську історію, відбувалася її героїзація, що легітимізувало радянську владу [396, с.200;563; 486, с.152].

Пісні з цих фільмів набували значної популярності, наприклад, «Марш артиллеристов» («Трактористы»), «Широка страна моя родная» («Цирк»), «Спят курганы темные» («Большая жизнь») [521].

Засобами комуністичного виховання молоді стали дитячий кінематограф та мультиплікація. У 1930-х рр. проводилась масова кінофікація шкіл. Самостійною галуззю документальної кінематографії стала дитяча кінохроніка, виходив щомісячний дитячий кіножурнал «Пионерия», в якому висвітлювався революційний рух в інших країнах, боротьба за виконання п'ятирічного плану [394, с.180]. Кінокартини для дітей також були наповнені соціалістичною героїкою, як «Буденовцы», про боротьбу дітей у буржуазному світі, як «Карл Бруннер» та інші [396, с.199,204; 316, с.202]. Популярною темою в мультиплікації 1930-х рр. стала так звана «африканаїда»: група піонерів рятує африканських дітей від колонізаторів. Звертались режисери й до екранізації літературних творів: «Том Сойер», «Таємничий острів», «Діти капітана Гранта». Популярністю серед дітей користувались пригодницькі кінофільми, наприклад, «Сам себе Робинзон», виходили мультфільми в народному жанрі – «Чарівний перстень», «Казка про Івана», «Лісова угода» [394, с.196; 390, с.1029].

Велике значення для культурного життя на Донбасі напередодні Другої світової війни мало аматорське мистецтво. Самодіяльна творчість виступає певним маркером свободи в суспільстві. Радянська влада була зацікавлена в упорядкованій, контрольованій культурній системі в країні та регіоні, тому не могла дозволити самостійного існування аматорської культури. На Донбасі,

створюючи новий культурний простір, влада мала змогу не лише контролювати, а й корегувати та формувати самодіяльність населення.

Самодіяльність, яка зазвичай тісно пов'язана з народною культурою, на Донбасі була позанаціональною за суттю, тому створювались нові – пролетарські – традиції. З 1930-х рр. радянська влада почала втручатись у фольклорне життя усієї країни та контролювати його. Головною метою «радянської фольклористики» було оспівування «нової людини», яка дивиться тільки вперед, не пов'язана з минулим, у тому числі позбавлена етнічних коренів. Перед фольклористами ставили завдання органічно зв'язати свою роботу з практичними задачами соціалістичного будівництва. Природно, що на Донбасі радянське керівництво зробило ставку на робітничий фольклор, представлений частівками, приказками, байками, піснями, які друкувались у стінгазетах, багатотиражках та тематичних збірниках. Найчастіше героями фольклору ставали шахтарі, в центрі уваги був їхній побут, праця, зустрічались також байки про підземного духа Шубіна [33; 748, с.89; 744, с.46; 750, с.122].

Знаковою подією для регіону стало створення у 1937 р. шахтарського ансамблю пісні та танцю з представників художньої самодіяльності Сталінської, Ворошиловградської та Ростовської областей. Ініціатором його став нарком важкої промисловості СРСР Л.М. Каганович, який і визначив головні завдання колективу: 1) задоволення культурних потреб, насамперед шахтарів; 2) мобілізація робітників на виконання виробничих завдань; 3) збирання та обробка шахтарського фольклору. Після наказу (грудень 1937 р.) Л.М. Кагановича про створення ансамблю, з Москви на Донбас була скерована спеціальна комісія для його організації. Комісії з січня 1938 р. об'їхали всі шахти регіону, переглядаючи клубну самодіяльність (гуртки, колективи), прослухали та передивились окремих виконавців. Інформація про набір до ансамблю розповсюджувалась по всьому регіону й викликала достатньо високу явку кандидатів. За приблизними підрахунками, по Ворошиловградській, Сталінській та частково Ростовській області по 21

району через комісії пройшло 4500 осіб, з цієї кількості були відібрані кандидати для другого туру, який проходив у м. Сталіно. Набір до ансамблю проходив за активного сприяння місцевих партійних та профсоюзних організацій. Перший склад ансамблю складався зі 160 осіб, 80 % з яких були шахтарями та членами їхніх родин. У березні 1938 р. ансамбль почав працювати на базі Центрального будинку культури вугільників в сел. Рутченкове.

Підготовка ансамблю здійснювалась на високому рівні, навчальна програма передбачала заняття з теорії музики, історії музики та мистецтва, постановку голосу, дикції, сольфеджіо, гармонію, спеціальний тренаж та загальноосвітні предмети [700, арк. 44-52]. Серед творчих керівників ансамблю були композитори З.Й. Дунаєвський та С.Л. Германов [274]. Перша театралізована програма була готова у травні 1938 р. й першим її побачив М.С. Хрущов, а згодом – Л.М. Каганович, які надали свої поради та вказали на недоліки. 25 червня 1938 р. у міському театрі м. Сталіно відбувся перший концерт ансамблю [700, арк. 44-52].

До 1943 р. ансамбль створив 8 програм, включно з театралізованими спектаклями, виступами та бригадними концертами. Ансамблю вдалося створити власний неповторний репертуар, найбільшою популярністю серед населення користувалися: «Песня о Донбассе», «Шахтерский марш», «Песня о Донецке», «Песня о Стаханове», «Песня канагона», «Песня старого шахтера», вірші про Донбас, шахтарський танець в нарядній, «Контата о Сталине». Ансамбль виступав по радіо у Дніпропетровську, Харкові, по всеукраїнській мережі в Києві та по всесоюзній – у Москві. Записувався ансамбль на «Донфільмі», а пластинки – на Центральній студії звукозапису. У 1938 р. ансамблем був випущений збірник «Песни шахтерского ансамбля», окремі твори увійшли до збірки «Песни индустрии и социализма». Окрім території Донбасу ансамбль обслуговував також інші міста: Ростов, Таганрог, Тбілісі, Грозний, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Харків, Київ, Кам'янець-Подільський, Новосибірськ, Челябінськ, Омск, Караганду, Москву,

Свердловськ, Баку (щорічно, за викликом нафтовиків, у зв'язку зі змаганнями Баку-Донбас), увесь Кузбас, Урал та підмосковний басейн (див. мал.9).

Мал. 9. Фотографія колективу Шахтарського ансамблю пісні та танцю на гастролях у м. Святогірськ, 1938 р.

<http://www.donbassdance.ru/istoriya/istoriya?fbclid=IwAR1iXi6vEgiBePfcFoBE2wSbZQo0i7aDu2JiyFXiBGX0u0pFJ0at-TlVVzk>

Колектив працював у шахтах, нарядних, на фабриках, заводах та на інших промислових об'єктах, у військових частинах. Саме ця форма виступів була найбільш популярною серед робітничого населення.

За викликом уряду у 1939 р. колектив уперше приїхав до Москви, де після перегляду комісії (М.С. Хрущов, О.С. Щербаков, Л.М. Каганович, К.Є. Ворошилов) був направлений виступати на XVIII з'їзді ВК РКП(б) у Великому театрі у присутності Сталіна. У 1941 р. керівництво ансамблю та окремі працівники були нагороджені наркомом вугільної промисловості значком «Відмінник змагань НК ЦБ УССР» та почесними грамотами. 1 вересня 1941 р. ансамбль виїздить на фронт та підпорядковується Південному фронту. В цей час скоротився склад колективу, ансамбль став ще більш мобільним, в його репертуар увійшли патріотичні пісні, але шахтарська тематика зберігалась. Ансамбль зумів здобути популярність на фронті, після перегляду військової радою його залишили у діючій армії, а ЦК вугільників Донбасу дозволило закріпити ансамбль за політуправлінням Південного

Фронту. Ансамбль перебував на фронті 13 місяців, за цей час відбулося 800 виступів й обслуговувались частини Північнокавказького, Кавказького, Південного фронтів, Приморська група військ, були підготовлені 2 нові програми, одна з яких – «Мы из Донбасса» – розповідала про боротьбу жителів регіону з окупантами [700, арк. 44-52].

Ансамбль шахтарської пісні та танцю став показовим для регіону, зразковим для всього Радянського Союзу, суттєво вплинув на розвиток художньої самодіяльності. В клубах, гуртках, на підприємствах почали виникати шахтарські колективи (наприклад, Чистяковский та Дзержинський), шахтарська культура стала популяризуватися по усьому СРСР. З початком Другої світової війни труп ансамблю виїхала на фронт, про що мова піде у наступних підрозділах.

Історія з ансамблем шахтарської пісні та танцю наочно ілюструє процес професіоналізації самодіяльності, яке вимагало мистецтва відповідного гатунку доступного, зрозумілого, мобільного. Створення професійного народного колективу стало логічним етапом. Типовим для Донбасу прикладом було намагання влади очолити та контролювати процес професіоналізації аматорських колективів задля популяризації саме пролетарської культури в регіоні – пролетарської вітрини соціалізму.

На прикладі створення та діяльності ансамблю з 1937 р. можна простежити створення культурних символів Донбасу. Сьогодні ансамбль працює на тимчасово окупованих територіях Донецької області, виступає з гастрольями у Російській Федерації та використовується окупаційною владою (див. мал.10).

Паралельно з процесом «пролетаризації» народного фольклору відбувався процес його «денаціоналізації». Наприкінці 1930-х рр. поступово, через заборону гастролей та виступів, припинив своє існування грецький фольклорний ансамбль пісні та танцю «Сартанські самоцвіти», а селище Сартана, що з урумської (тюркська мова греків Приазов'я – прим. автора)

перекладається як «жовте теля», у 1938 році було перейменоване на Приморське [93, с.154].

Мал. 10. Фотографії з концерту ансамблю «Донбас», присвяченого 80-річчю колективу. Донецький державний академічний музично-драматичний театр, м. Донецьк, 2017 р.

(<http://gorlovka-news.su/novosti/novosti-gorlovki/5226-vystuplenie-ansamblya-donbass-v-gorlovke-foto-video>)

У великому регіоні з вагомою концентрацією пролетаріату на промислових підприємствах значна увага приділялась організації колективного дозвілля за прикладом організації колективної праці. Третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1938-1942 рр.

містив пункт стосовно «подальшого підвищення культурного рівня трудящих», збільшення витрат на їх культурно-побутове обслуговування [393, с.54], що й було зроблено, і у 1940 р. видатки збільшилися в 1,4 рази, порівнюючи з 1937 р. [459, с. 6]. Однак сам факт окреслення культурного життя в плані розвитку народного господарства вказує на централізацію, уніфікацію життя громадян, класово-партійний принцип культурного будівництва. Держава пропонувала населенню колективно контрольовані форми проведення дозвілля через мережу будинків творчості, палаців піонерів, клубів, червоних кутків, хат-читалень. Водночас не можна не відзначити великої позитивної ролі організації культурного дозвілля для населення Донбасу, яке переважно важко працювало на шахтах та заводах. У 1940 р. на Донбасі нараховувалось 38 палаців культури, діяли 249 червоних кутка у Ворошиловградській області, 490 хат-читалень – у Сталінській області [705, арк.55-57]. Станом на 1940 р. мережа клубів у регіоні нараховувала 2031 установу (893 – у Ворошиловградській та 1 138 – у Сталінській областях) [252, арк.40; 728, арк.104;546, с.407-408; 439, с.11], де проводилась ідеологічна та культурно-просвітницька робота у вигляді читання лекцій, роботи різноманітних гуртків та самодіяльних ансамблів. Відвідували гуртки родинами. Балерина Сталінського музичного театру О.П. Горчакова в своїх мемуарах згадує, що її батько – майстер-газівник Сталінського металургійного заводу – займався декоративним різьбярством по дереву, грав на бас-трубі в духовому оркестрі, а сама майбутня балерина відвідувала спочатку гурток образотворчого мистецтва, згодом – хореографічний. Найбільшою популярністю серед робітників регіону користувались драмгуртки, більярдні, танцювальні більярдні, танцювальні [90, с.15].

Для дозвілля громадян та прикрашання міст в регіоні працювали парки культури та відпочинку. Переважна більшість парків Донбасу була створена у 1930-ті рр. Найбільша площа парків культури станом на 1938 р. знаходилась у м. Сталіно – 789,9 га. Парки прикрашались радянською символікою та скульптурними композиціями, фонтанами, пересувними бібліотеками,

спортивними майданчиками, літніми театрами, копіями античних статуй, які повинні були знайомити населення з надбанням світової культури [588, с.300].

Невід'ємною частиною дозвілля населення була святкова культура. Масові свята були одним із засобів пропаганди та нав'язування культурних норм, догм та стандартів, вони репрезентували легітимність та авторитет режиму, демонстрували її військовий потенціал та здатність мобілізувати велику кількість людей. Радянська святкова культура виводила на історичну арену «нову людину». Особливо яскраво це можна побачити в промислових регіонах, таких, як Донбас, де робітник, передовик виробництва був прикладом для наслідування [13, с.22-23]. Свята були більш притаманні містам. Селянам пропонувались відповідні культурні програми лише під час посівної або збирання врожаю [540, с.39].

Варто зазначити, що напередодні війни на Донбасі ще не було «власних» свят на кшталт Дня шахтаря. Тож відзначались офіційні радянські свята – День Жовтневої революції, День Міжнародної солідарності трудящих та інші. Наприклад, до святкування 8 березня в 1939 р. у регіоні були приурочені фотовиставки, премії для робітниць, лекції, в кінотеатрах йшли фільми «Дочь партизана», «Дочь Родины», на Орджонікідзевському металургійному заводі в цехах організували соцзмагання між жіночими бригадами, а 23 стахановки отримали поїздку до Москви [564;565]. У 1939 р. відбулися святкування 125 років із дня народження Т.Г. Шевченка. Був створений Урядовий Шевченківський комітет, якому підпорядковувались обласні та районні комітети [562]. Святкування передбачали тематичні концерти, читання творів, лекції про життя та творчість митця, виставки «Шевченко в живописі» [560;561].

Окремої уваги заслуговує культурно-пропагандистська робота, до якої активно залучалась молодь. Розповсюдженою була практика, коли студенти педагогічних навчальних закладів брали шефство над одним із місцевих підприємств, де організовували культурно-просвітні заходи, активно брали участь в кампанії з ліквідації неписьменності серед дорослого населення [392,

с.19]. Особлива увага приділялась сільським районам, які вважались «відсталими». Організовані студентами бесіди та лекції за участю селян отримали назву в кращих традиціях радянської новомови – «культзмичка» [392, с.19]. Пересувні агітбригади, які займались культроботою в колгоспах, випускали газети; влаштовували концерти; проводили бесіди на теми соціалістичного змагання, історії партії, творів класиків художньої літератури, з питань агротехніки; привозили фотовітрини зі знімками колгоспів тощо. Станом на 1940 р. в Ворошиловградській області у польових таборах та в колгоспах працювало 29 агітбригад [6, с. 79].

Після випуску підручника «Краткий курс истории ВКП(б)» (1938 р.) у містах та районах Ворошиловградської та Сталінської областей пройшли лекції, консультації з метою ознайомити населення з підручником. Цікавою є реакція населення на подібні заходи. В стенограмі наради відділу агітації та пропаганди Ворошиловградського Обкому КП(б)У з приводу реалізації в дії Постанови ЦК ВКП(б) «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском Короткого курсу ВКП (б)» вказано, що лише в червні 1939 р. по області бажаючих вивчати самостійно історію партії було більше 100 тис. осіб, проте в ході перевірки з'ясувалось, що вони не ознайомились із матеріалом. Цей епізод дає нам підстави припустити, що так населення намагалось уникнути відвідування нецікавих лекцій та консультацій [209, арк.2,3,9].

Велика роль у формуванні картини світу радянської людини надавалась пресі, у такий спосіб суттєво впливаючи і на культурні процеси. У 1939 р. в УРСР виходило 16 союзних, 58 обласних, 591 міська та районна газети, 987 багатотиражок, 202 журнали [495, с.68, 86]. У 1939 р. в Сталінській області виходило 7 обласних та 34 міських і районних газети, у Ворошиловградській області – 2 обласних та 30 міських і районних видань [495, с.74]. Серед них: «Радянська Донеччина», «Социалистический Донбасс», «Приазовский рабочий», «Ильичевец», «Колгоспне життя», «Лисичанський робітник», «Колгоспник Донеччини» та ін. Напередодні війни на Донбас надходили загальносоюзні та республіканські видання, як-от «Большевистский путь»,

«Ленінська Зоря», «Зірка», «По пути Ильича» та ін. [201, арк.65;199, арк.111-112; 458, с.188; 305, с.89].

На прикладі газети «Социалистический Донбасс» за 1939 р. розглянемо, що друкувалось на шпальтах видавництв місцевого рівня стосовно культурного життя. Газета не мала окремої літературної або культурної сторінки, проте увазі населення пропонувались рецензії на кінофільми та вистави в театрах, оголошення різного роду, анонси про місцеві культурні новини. Зокрема повідомлення про науково-популярні лекції, святкування, захисти дисертацій, конференції тощо. Так, повідомлялось, що на околицях Краматорська в результаті розкопок знайшли дві катакомби епохи бронзи з похованнями, глиняним посудом, зброєю [560].

Великою популярністю на Донбасі користувались багатотиражки, що цілком природно пояснювалось концентрацією усіх сфер життя населення навколо містоутворюючих підприємств. На 1 січня 1941 р. у Ворошиловградській області виходило 2 обласні, 34 міських та районних газети, 83 шахтних та заводських багатотиражок [688, арк.40], наприклад, «За стахановскую стройку» (завод Лисхімбуд), «Червоне знамя» (Рубіжанський хімкомбінат) [346, с.698,774] та ін. На шпальтах багатотиражок друкувалась актуальна для робітників інформація, новини життя заводу чи шахти, виходили вони майже щодня, а обласні та районні – 2-3 рази на тиждень. Багатотиражки, окрім інформаційної функції, мали великий виховний потенціал: насаджувався дух колективізму та корпоративізму, робітники уособлювали себе з професією, відстоювали інтереси свого підприємства. Розповсюджувати багатотиражні газети було легше, ніж забезпечувати періодичними виданнями віддалені райони та села. У деяких сільських пунктах Ворошиловградської області не вистачало навіть листинош [194, арк.48-49].

Напередодні війни в УРСР виходило багато журналів індустріально-технічної, економічної, природознавчої, математичної та медичної тематик. Натомість архівні дані свідчать, що така специфіка не цікавила населення

Донбасу. У 1939 р. до Ворошиловградської області надходив один такий журнал, до Сталінської – сім, тоді як, наприклад, до Харківської області – 69 [495, с.89, 98]. Зрозуміло, що Харків – науковий центр, перша столиця радянської України. Але була й суто прагматична причина: якщо багатотиражки розповсюджувались серед робітників безкоштовно, то середня ціна за номер журналу в 1939 р. становила 1 крб. 78 коп [495, с.22]. Мабуть, ідентична ситуація була і з республіканськими газетами, про що свідчать невиконання плану підписки на них серед місцевого населення. Так, по Ворошиловградській області недобір республіканських газет у квітні 1941 р. склав 5 191, у червні – вже 8 874 екз. [194, арк.48-49]. У січні 1941 р. на бюро обкому виносилось питання про зміну в роботі обласної газети «Ворошиловградська правда». Зазначалось, що газета повинна, крім партійної хроніки, орієнтуватись на запити робітників: висвітлювати успіхи підприємств, створювати огляди багатотиражних газет та ін. [226, арк. 21-22]. Таке приховане визнання незацікавленості населення у «партійному» змісті газети на той час було досить сміливим.

Попри те, що періодичні видання в СРСР друкувались мовами республік, у Ворошиловградській області у 1941 р. 18 із 34 районних газет виходили українською мовою [227, арк. 112], газети різних етнічних спільнот до цього часу було ліквідовано. Так, в рамках «грецької операції» у Маріуполі було ліквідовано газети «Коллективистыс», «Комунистис», «Меотида», «Пионерис» та інші, які виходили протягом 1930-1937 рр. Назви газет свідчать, що грецька громада намагалась пристосувати пресу до вимог часу, але це не врятувало ситуацію і грецька мова потрапила під заборону [93, с.181; 424, с.400].

Одним із засобів культурного виховання населення СРСР стало радіомовлення. До війни в Україні працювало 8 радіостанцій (дві – у Києві; по одній – у Харкові, Сталіно, Одесі, Вінниці, Львові, Дніпропетровську), які покривали територію всієї УРСР [704, арк.69; 451, с.67]. В ефір виходили музичні, драматичні, літературні передачі, виступали з лекціями культурні

діячі [335, с.62-63;628, с.37]. На 1 січня 1941 р. кількість радіовузлів у Сталінській області складала 42 одиниці в містах та 12 – на селі, кількість радіоточок – 98 312 та 4 493 відповідно. У Ворошиловградській області кількість радіовузлів становила 31 в містах та 14 – на селі, кількість радіоточок – 49 020 та 6 195 відповідно. З 1933 р. в Сталінській області діяв обласний комітет радіомовлення. Однак архівні матеріали свідчать, що радіомережа не повністю задовольняла потреби слухачів, така кількість радіоточок не охоплювала більшу частину населення Донбасу, не вистачало також радіоприймачів [677, арк.7].

Важливим осередком культури були бібліотечні установи, які проводили велику освітню, виховну та ідеологічну роботу. На Донбасі станом на 1 січні 1941 р. працювало 2063 бібліотеки (873 – у Ворошиловградській та 1 190 – у Сталінській областях), що складало в середньому 4,8 % від кількості бібліотек по УРСР, з книжковим фондом 5,7 мільйонів книг – 6,5 % від загального книжкового фонду УРСР [252, арк.49; 711, арк.118]. До складу бібліотечного фонду регіону входила переважно література економічного та технічного характеру, яка формувала книжкові фонди спеціалізованих установ, відомств, промислових підприємств. Проте задля популяризації читання бібліотеки Донбасу комплектувались літературою з різноманітних галузей знань. Численну групу становила художня література: твори зарубіжних, російських та радянських авторів, література політичного змісту [6, с.118].

Радянське керівництво приділяло значну увагу мережі дитячих бібліотек – важливого осередку комуністичного виховання дітей та молоді. На 1 січня 1941 р. на Донбасі нараховувалось 40 дитячих бібліотек системи Наркомпросу (22 – у Сталінській та 18 – у Ворошиловградській областях). За кількістю дитячих міських бібліотек – 12 – Сталінська область поступалась лише Київській області [706, арк.9]. Наповнення фондів відбувалось за рахунок суспільно-політичної та науково-пізнавальної літератури, творів російських та українських радянських дитячих письменників [327, с.12].

Бібліотечні установи Донбасу не оминула доля контролю з боку партійних організацій та знищення небажаної літератури. Партійні органи отримували інструкції зі списками книг, які підлягали вилученню з бібліотечних фондів. У 1941 р. в бібліотеках тільки Ровеньківського району Ворошиловградської області були реквізовані 200 книжок [189, арк.24-25]. Передусім вилученню підлягала література політичного, далі – технічного характеру, шкідливі твори знаходили навіть серед дитячої літератури, наприклад, «Курочка Ряба». До «Списку забороненої літератури, що підлягає вилученню з книжкового ринку та бібліотек» (1930 р.) було включено більше 400 назв творів світового дитячого письменництва [327, с.11].

Фіксувались у регіоні й «незаконні», згідно розроблених інструкцій, вилучення книжок. У ході перевірок ряду бібліотек Сталінського та Кадіївського районів у 1933 р. були розкриті «пограбування» бібліотечного фонду, інтерпретовані як «шкідлива» «контрреволюційна діяльність», оскільки з фондів були вилучені твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, постанови партійних з'їздів. Інструктор бібліотечної роботи з обласного відділу народної освіти був звільнений з роботи за цей інцидент [587, с.288]. Подібні ситуації часто виникали через плутанину у вказівках Головліту, які до того ж часто надходили із запізненням. Задля контролю над ситуацією з 1940 р. вводилась посада бібліотечних інспекторів в усіх міськрадосвітах [412, с. 800-801]. Водночас, напевно, задля покращання звітів, мали місце випадки включення до каталогу бібліотек книжок, які ще не були до кінця відредаговані або навіть написані [151, арк.6].

Джерела свідчать, що напередодні війни робота бібліотек не задовольняла культурних вимог населення республіки, зокрема на Донбасі. Нагальною проблемою було забезпечення бібліотек приміщеннями, бібліотечним устаткуванням. Прикладом є історія з будівництвом споруди для Сталінської обласної бібліотеки імені Н.К. Крупської, яка була заснована в 1926 р. Питання про окрему будівлю для бібліотеки піднімалося з 1933 р., проте будівництво завершилось лише у 1941 р. [587, с.87; 35]. Недостатньо

укомплектовані літературою були й масові та шкільні бібліотеки. Видавництва не надавали бібліотекарям обов'язкової частини накладів літератури, що ними випускалась, а 40 % літератури, яку виділив Книгокультторг зі своїх фондів, не забезпечували повністю потреб населення. Були випадки, коли бібліотеки витрачали виділене асигнування на комплектування не за призначенням. Підготовка бібліотекарів відставала від потреб бібліотечної мережі, водночас кваліфіковані кадри часто працювали не за фахом [412, с. 800-801].

Станом на 1939 р. на Донбасі діяли 2 обласних, 1 партійний, 59 міських та районних архівів [34, с.8; 272, с.151]. 3 березня 1939 р. Центральне архівне управління УРСР було перетворене на Архівний відділ НКВС УРСР, а з червня 1941 р. ця установа почала називатися Архівне управління НКВС УРСР. Наслідком цих реорганізацій стала жорстка централізація та секретність в роботі архівів, фактично архіви перейшли до системи НКВС зі збереженням подвійного підпорядкування [272, с. 55; 11, с.326]. В Артемівському міському архіві був створений спеціальний відділ секретних фондів, готувались списки учасників боротьби проти радянської влади [34, с.6]. На серпень 1940 р. Сталінський партійний архів опрацював 300 фондів, обробив 66585 од.зб. та видав 1200 довідок для партійних та комсомольських організацій [34, с. 15-16]. Саме тоді організація використання ретроспективної інформації, тобто саме процес користування документами, довідкова робота, агітація та пропаганда архівними матеріалами, публікація історичних джерел була вкрай заідеологізована [78, с.12].

На 1 січня 1941 р. на Донбасі працювало 12 музеїв (8 – у Сталінській та 4 – у Ворошиловградській областях): 4 музеї революції, 7 краєзнавчих та 1 антирелігійний музей [252, арк.40]. Це складало 7,9 % від діючих музеїв в УРСР – 151 [267, с. 338]. Музеї, які працювали на Донбасі напередодні війни, також виконували просвітницько-пропагандистську функцію щодо формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, прославлення індустріалізації, колективізації та культурної революції. Для виконання поставлених задач перебудовували експозиції, організовували пересувні

виставки, лекторії, краєзнавчі гуртки [109, с. 45]. Протягом 1939 р. Ворошиловградський музей революції ім. К.Є. Ворошилова відвідало 52,5 тисяч екскурсантів, для яких було проведено 380 екскурсій, прочитано 170 лекцій та доповідей [110, с.18].

У рамки інституалізованих культурних процесів на Донбасі через формалізацію та організацію культурного життя населення партійними органами усіх рівнів не вписувалось релігійне життя, яке існувало в регіоні.

У результаті проголошення антирелігійниками в 1932 р. «п'ятирічки безбожжя» гоніння на церкву як суспільну інституцію набули всеохоплюючого характеру [88, с.37-42]. Внаслідок антирелігійної сталінської політики в Сталінській, як і у Вінницькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях, до 1940 р. були зачинені всі православні церкви. По одній діяло у Ворошиловградській (м. Олександрівськ), Полтавській та Харківській областях [19, с.148]. Радянський уряд знищив адміністративну структуру Руської православної церкви в Україні, весь її єпископат, фактично були знищені Українська автокефальна й соборна (обновленська) конфесії. Проводились репресії проти священнослужителів. За період «Великої чистки» на Донбасі було репресовано 686 служителів релігійних культів. Тим, хто залишився, заборонили відправляти службу, священнослужителі працювали дрібними урядовцями, рахівниками, двірниками, сторожами [552, с.148; 6, с.171;103, с.165].

Під пильним наглядом органів ДПУ опинилися громади Лютеранського синоду, католицькі гуртки Святої Марії. Менонітські священники та місіонери діяли під наглядом органів державної безпеки і за будь-які відхилення від регламенту притягалися до судової відповідальності. 27 травня 1938 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила до розстрілу останнього рабина м. Сталіно С. Кодкіна. У 1935 р. були ліквідовані останні парафії істинно-православної церкви на Донбасі [417, с.392].

З 1933 р. на Донбасі діяв Оргкомітет Спілок войовничих безбожників (далі – СВБ), який займався антирелігійною пропагандою, закривав та

руйнував релігійні установи. Сталінська обласна СББ у багатьох містах по області створила лекторські антирелігійні групи, зусиллями яких з січня по жовтень 1940 р. було прочитано 1 329 лекцій, які прослухали 170 000 осіб. Але звіти СББ про масове охоплення антирелігійною пропагандою населення регіону скоріше свідчить про бажання надати значущості своїй діяльності. Адміністративні методи, які активно застосовували місцеві радянські органи у боротьбі з релігією, є тому підтвердженням. Так, у Сталінській області з 1 жовтня 1933 р. по грудень 1934 р. було зачинено 137 храмів, 2 синагоги, 4 молитовних будинки менонітів. З них 23 церкви були відведені під робочі клуби, 26 – під зерносховища, 88 – під будинки колгоспників, одна синагога знесена під будівництво пожежного депо, інша – зайнята під гуртожиток студентів. До того ж релігійні будівлі часто грабували: в м. Сталіно в церквах було знято 94 тони бронзи з дзвонів і передано машинобудівним заводам [101, с. 62-63].

Однак боротися з релігією в регіоні, демографічні особливості заселення та промислового освоєння якого визначили його багатоконфесійність, було не так просто. Серед населення існували іудеї, мусульмани, католики, протестанти, представники різноманітних релігійних сект. Незважаючи на широкомасштабні антирелігійні кампанії, релігійну свідомість на Донбасі викоренити не вдавалось, релігія пішла в підпілля, в «катакомби», що значно ускладнювало боротьбу з нею. Опитування 1935 р. родин робітників, які мешкали на станції Лоскутовка засвідчило, що члени сімей не ходили до церкви, але всі мали в помешканнях ікони. Коли у працівників спитали, чому вони не прибирають ікони, то ті відповіли, що соромляться. Намагання протиставити та замінити релігійні свята радянськими також не давали результатів. Відзначаючи офіційні радянські свята, люди продовжували святкувати релігійні, часто навіть поєднуючи радянські та релігійні дати. Достатньо поширеним явищем стали «церкви у валізі», тобто церковнослужителі, переходячи з місця на місце, здійснювали релігійні обряди. Фактично легендою став бродячий священик, який на Донбасі

проводив хрестини у шахтарів. У 1939 р. священника заарештували, подальша його доля невідома. Є дані також про священників, які діяли в містечку Красний Луч та в селі Єсаулівка Ворошиловградської області [88, с. 51; 101, с.64-65; 481, с.40]. У Слов'янську жили ченці Святогірського монастиря, які розповсюджували твори про падіння антихристиянської влади та відновлення Святогірської обителі. Врешті у 1939 р. ченці Святогірської пустині – архімандрит Дмитрій (Таніч), ігумен Амвросій (Горонченко), ієромонахи Мелітон (Нестеренко) та Стефан (Медведев) – були репресовані, істинно-православні християни, котрі залишились на волі, змушені були піти у глибоке підпілля. З другої половини 1930-х рр. діяла розгалужена мережа підгорнівської течії на чолі з Я. Буряком із м. Красний Луч. На базарах та в інших людних місцях Макіївки, Кадіївки, Сталіно, Лиману, Маріуполя постійно з'являлись так звані «мандрівники», «закликальники», «клікуші», які видавали себе за Ісуса, його апостолів та інших святих. Вони збирали кошти для віруючих, клопотали про відкриття церков [88, с. 172; 417, с.392].

На нараді керівників культурно-просвітницькою роботою в серпні 1937 р. було зазначено, що Донбас «значно вражений сектантством», особливо такі міста як Сталіно, Костянтинівка, Макіївка. Тільки в одному Будьонівському районі м. Сталіно було 8 «сектантських організацій», в яких нараховували 200 осіб віруючих, в Макіївці – 500 «сектантів» [6, с.89]. Для промислового регіону, який радянська влада бачила уособленням пролетарської культури та який мав стати прикладом для інших територій УРСР та СРСР у проведенні успішної антирелігійної кампанії, така ситуація була катастрофічною. Радянській владі вдавалось боротися з релігією як з інститутом, однак боротьба з релігією як зі свідомістю терпіла крах. Відсутність єдиного релігійного культу, строкатість та різноманітність релігійного життя, зазвичай підпільного, зводила нанівець боротьбу з релігією в Донбасі напередодні Другої світової війни, що матиме наслідки під час нацистської окупації.

Протягом 1930-х рр. відбулось тотальне руйнування первісного етнокультурного ландшафту Донбасу та системи етнонаціональних стосунків, які йому відповідали. Після знищення української та культури національних меншин Донбас став ідеальним майданчиком для акультурації та переідентифікації населення регіону. Через русифікаторську та класову політику в освіті та науці, у літературному, театральному, музичному, образотворчому мистецтві сформувався пролетарський та інтернаціональний культурний простір регіону. Для створення нового – радянського, пролетарського – культурного простору влада скеровувала до регіону «десанти» з Москви, Ленінграду, Харкова, Києва, які мали спрямовувати у відповідне ідеологічне русло діяльність місцевих культурних діячів. Культурна «*tabula rasa*» передвоєнного Донбасу відкривала для радянських культурних десантів можливості створення швидкої кар'єри, що зумовило його «культурну окупацію», витіснення та знищення місцевої української культурної інтелігенції.

Напередодні війни на Донбасі, як в багатонаціональному регіоні, була можливість створення мультикультурного простору, проте задля того, щоб утвердитися в регіоні, радянський уряд розпочав власний «культурний сценарій». Донбас з його багатонаціональним складом населення, значним відсотком робітників та мультикультурністю ідеально підходив для того, щоб стати вітриною радянськості, взірцем проголошеної інтернаціональності, радянської спільності, радянської міської культури. Задля цього був фактично переораний, знищений етнічний культурний простір регіону, відбувались репресії проти національних меншин, була створена система впливу на особистість через школу, засоби комунікації, літературу, мистецтво, сформований потужний ідеологічний прес, який був знаряддям уніфікації, зросійщення, переідентифікації. На Донбас скеровувались та самостійно прибували найкращі культурні кадри. Однак діячі, які приїжджали протягом 1930-х рр. в регіон підтримувати соціалістичний реалізм та політику уряду,

для місцевої української культурної інтелігенції, яка працювала в регіоні в роки «українізації», були фактично представниками «культурної окупації».

1.2. Культурне життя Донбасу в умовах «очікування війни»

Початок Другої світової війни для населення Донбасу позначився культурною мобілізацією, яку умовно можна назвати «очікуванням війни». Культурне життя регіону змінювалось відповідно до просування військ. Так, захоплення Ворошиловградської області нацистськими військами тривало від 11 листопада 1941 р. до 27 липня 1942 р., а Сталінської – від 8 жовтня 1941 р. до 10 липня 1942 р. Саме тоді, коли міста та села Сталінської області, наприклад, були захоплені нацистськими військами, у Ворошиловградській області продовжували працювати установи, тривало культурне життя [345, с.203;346, с.89].

Система освіти в умовах війни зазнала численних структурних і якісних змін. Перший воєнний навчальний рік проходив у надзвичайно складних умовах. На всіх ланках відчувався брак висококваліфікованих викладачів, адже педагоги-чоловіки пішли на фронт, а частина освітян евакуювалась. Проблема вирішували за рахунок збільшення навантаження на жінок, залучення до викладання педагогів-пенсіонерів і частково підготовки кадрів на короткострокових курсах. Відчувалась відсутність достатньої кількості навчальної літератури, канцелярського приладдя, складні умови навчання і проживання. Уся ланка освітніх установ функціонувала з об'єктивних причин неритмічно, у заняттях траплялись великі перерви (3-4 місяці), скорочувались навчальні програми. Більше уваги в навчальних планах шкіл почали приділяти фізичній, військовій та ідеологічній підготовці учнів, дівчата опановували спеціальність медичної сестри [21, с.44].

У березні 1942 р. влада провела мобілізацію молоді до шкіл ФЗО регіону, і з запланованих 2000 були мобілізовані 1800 осіб, а серед проблем зазначались: проблеми з харчуванням, одягом, інфраструктурою [197, арк. 14; 96, с.56; 506, с.18]. Освітяни, учні та студенти широко залучалися до різних

форм допомоги фронту: вливались до лав Червоної армії, залучались до проведення сільськогосподарських робіт, будівництва фортифікаційних споруд, збору металобрухту та коштів у Фонд оборони, виконували воєнні замовлення. В умовах війни зросла роль фахової освіти, відбувся перехід навчальних закладів від навчально-виробничої діяльності до виключно виробничої для задоволення потреб воєнної промисловості [21, с.48; 490, с.89].

Проблеми функціонування освітніх установ негативно позначилися на навчальному процесі. Так, серед учнів Ворошиловградщини лише 77,8 % закінчили 1941/1942 н.р. без особливих труднощів. Надмірне тижневе навантаження, залучення студентів до сільськогосподарських робіт на тривалі строки негативно позначилися на їх підготовці. Тому у 1942/1943 навчальному році скорочені навчальні плани мали відмінити, а місцевим органам заборонялось залучати студентів і викладачів до виконання господарських робіт [21, с. 58-62].

Варто зазначити, що посилились репресії проти вчителів німецького походження. Це була не лише боротьба з національною свідомістю – в умовах «очікування війни» представників етнічних спільнот розглядали як майбутніх шпигунів. Ще з 1 січня по 1 серпня 1938 р. у Сталінській області було заарештовано 163 особи, що складало 40% всього німецького педагогічного персоналу області [500, с.108]. Найбільше репресували німців саме у 1941 р., тому ми можемо називати це превентивними заходами [535, Кн.9, с.78].

Наука також перебувала в «очікуванні війни» – відбувалась мілітаризація наукових досліджень [383, с.4]. Так, технічні наукові установи працювали на оборону країни, медичні заклади зосередили свої зусилля на швидкому відновленні боєздатності поранених, організації профілактики інфекційних захворювань на фронті та в тилу. За закликом радянської влади на історичну науку покладалось виховання населення в дусі патріотизму, героїзація радянської історії та «разоблачение людоедской фашистской идеологии, в частности фашистской фальсификации истории» [268, с.200; 91, с.97; 421, с.43].

Провідну роль у патріотичному вихованні населення та піднятті його бойового духу радянський уряд надавав мистецтву. Митці повинні були пристосуватись до вимог військового часу. Так, художники виходили на максимально зрозумілий та мобільний для населення рівень: листівки, плакати, агітвікна, карикатури для фронту та тилу.

Тематика плакатів була досить різноманітною. Це плакати, в яких відображений нерозривний зв'язок фронту з тилом: «Все для фронту», «Если завтра война» та інші. Поширення набули плакати, що закликали на боротьбу з ворогом, в яких дуже виразно, на передньому плані, виступали людські почуття гіркоти та ненависті (див. мал.11-12) [753, с.11-12].

Мал. 11. Плакат «Если завтра война...».

Художник В. Корецький,

1938 р.

(https://www.historyworlds.ru/gallery/raznoe_all/cccplakat/9393-foto-15.html)

Мал. 12. Плакат «Помни! На каждом участке страны ты служишь делу священной

войны». *Художник*

М.І. Глуценко, 1941 р.

(<https://www.prlib.ru/item/358758>)

Варто зазначити, що в радянському культурному просторі відбулись зміни в образі німця. У частини населення було уявлення про німців як про націю культурну та дисципліновану, адже в міжвоєнний період образ німця, створений радянською пропагандою, – це образ друга-пролетарія.

Антинацистський плакат у СРСР з'явився разом з появою в Європі цієї ідеології, яка до 1939 р. вважалася ворожою й небезпечною політичною

Мал. 13. «Убей фашиста-изувера!». Художник:

В.Н. Дени, 1942 р.

(<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>)

Плакати, які демонстрували звірства німців, повинні були викликати обурення, злість, уособлення нападника з істотою, яка не має людських почуттів. У плакатному жанрі часто використовувався образ жінки з дитиною, який повинен був викликати бажання захищати слабких (див. мал. 13-15) [557, с.786].

течією, а тому змальовувалась радянськими плакатистами як головний ворог більшовизму та загальнолюдських цінностей. Така позиція зберігалась до підписання «пакту Молотова – Ріббентропа», після чого було призупинено випуск пропагандистських плакатів і карикатур відповідного спрямування. З початком німецько-радянської війни образ німця трансформувався в образ звіра, який насаджувався пропагандою та підкріплювався досвідом спілкування населення з нацистами. Німець дорівнював поняттю «фашист», а «фашист» означало звір, що свідчить про переважання особистісно-емоційного ворожого ставлення [551, с.277-278; 448, с.112, 114].

Мал. 14. Плакат

«Отомсти». Художник: Д.

Шмаринев, 1942 р.

(<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>)

Мал. 15. Плакат «Воин Красной армии, спаси!» Художник: В.Б. Корецький, 1942 р.
(<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>)

збільшувалися та перемальовувалися, хоча оригінальні авторські роботи також зустрічалися [448, с.233-234].

Важливою складовою було розповсюдження плакатів серед населення, для чого залучали періодичні видання. Так, видавництво газети «Ворошиловградская правда» у 1941 р. видало 2 плакати місцевих художників накладом у 5000 екземплярів [267, арк.40].

Окремо варто зупинитись на радянських антинацистських карикатурах як інструменті пропаганди, агітації. Розглянемо це явище на прикладі карикатур, які друкувались на шпальтах газети Південного фронту

Виокремлюється також негативно-іронічне ставлення до окупанта. В образотворчому мистецтві це знайшло відображення в карикатурах, у творчості «Кукриніксів» (див. мал.16).

Над плакатами працювали переважно художники видавництва, які не були мобілізовані. У Ворошиловграді випуск плакатів та карикатур було організовано в редакції газети «Комсомольське плем'я». Важливу роль у розвитку візуальної продукції відіграв художник зі Спілки радянських художників України В. Литвиненко, який перебував у місті з кінця липня до 18 жовтня 1941 р. З ініціативи В. Литвиненка, зважаючи на брак мистецького продукту, карикатури з центральних видань

Мал. 16. Карикатура «Лицо гитлеризма». Художник: В.Н. Дени, 1941 р.

(<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>)

«Во славу Родины», яка протягом вересня-жовтня 1941 р. розповсюджувалась на території Ворошиловградської області. Героями радянських карикатур ставали переважно Гітлер, Геббельс, лідери країн-союзників Німеччини. Союзники Німеччини зображувались як підвладні країни, які плазують перед Гітлером (див. мал.17-18). Однією з розповсюджених тем була брехня нацистських лідерів, особливо стосовно

Мал. 17. Карикатура «Бравый солдат Геббельс одерживает «победы»
(Во славу Родины. 5 жовтня 1941 р.)

Мал. 18. Карикатура «Новости фашистской техники»
(Во славу Родины. 6 липня 1941 р.)

Мал. 19. Карикатура «Трофеи, захваченные в боях германской армией»
(Во славу Родины. 13 липня 1941 р.)

перемог на фронті. Висміювали німецьких, італійських, румунських солдат, їхнє оснащення, харчування, підготовку (див. мал.19-21).

У зображеннях карикатуристів нацистські лідери та солдати зображувались із мордами тварин замість людських облич (переважно свині), підкреслюючи їх нелюдську поведінку. На одній з карикатур солдати зображувались із мордами котів – так автор намагався продемонструвати, що вони, немов дворові коти, б'ються за здобич (див. мал.22).

Мал. 20. Карикатура «Герои румынской армии»

(Во славу Родины. 26 липня 1941 р.)

Мал. 21. Карикатура «Единственное утешение»

(Во славу Родины. 17 вересня 1941 р.)

Одним із розповсюджених образів був «сміливий» німецький солдат, який був готовий боротись лише з дітьми та літніми людьми (див. мал.23). Даний сюжет не лише висміював солдатів, а так само, як і плакати, закликав до боротьби, розбурхував бажання стати на захист слабших. [52;53;54;55;56;57;58].

Мал. 22. Карикатура «Бой при Сельпо» (Во славу Родины. 26 липня 1941 р.)

Мал. 23. Карикатура «Убийца» (Во славу Родины. 27 липня 1941 р.)

Карикатури супроводжувались підписом або сатиричними віршами, які пояснювали населенню зображення. Радянський уряд використовував

переважно карикатури пасивного сприйняття, в яких можливість інтерпретувати зображення по-своєму майже виключалась, а підпис та пояснення підсилювали ефект та нав'язували певну думку [104, с. 103].

Значний тиск у період «очікування війни» відчували театральні колективи, які з початком війни виступали з військово-шефськими концертами. Відповідальність за формування репертуару та художній рівень виконання покладалася на керівників театрів, влаштовувались громадські перегляди за участі представників Комітету у справах мистецтв, керівників партійних органів, політуправління армії. Програми концертних бригад були різні за жанрами: від народних («Маруся Богуславка» М.П. Старицького, «Запорожець за Дунаєм» С.С. Гулака-Артемовського; «Шельменко-денщик» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка) до постановок для підняття бойового духу солдатів («Україна в огні», «Мати» О. П. Довженка; глава з роману М.О. Шолохова «Они сражались за Родину; «Партизани в степах України» О.С. Корнійчука) [437, с. 185-187].

Музичні колективи так само обслуговували шпиталі, фронтові частини, робітничі колективи в тилу. У Ворошиловграді був спеціально створений фронтовий музично-драматичний колектив, який показав близько 300 вистав та концертів для військових частин і шпиталів. На Південному українському фронті виступали шахтарський ансамбль пісні та танцю, Ворошиловградська філармонія, Ворошиловградський обласний театр російської драми, Український музично-драматичний театр ім. Щорса [217, арк. 145]. Видавництво «Ворошиловградська правда» у 1941 р. опублікувала збірник антинацистських пісень місцевих композиторів, який розповсюджувався у мережі клубів області [688, арк. 26].

З початком війни кінотеатри не припиняли свою роботу, і з липня 1941 р. по травень 1942 р. кінотеатри Ворошиловградської області відвідали 2 588 осіб цивільного населення та 152 тисячі бійців Червоної Армії [267, арк.40]. Зросла роль фільмів патріотичного характеру, їх активно демонстрували населенню через мережу культурних установ. Серед таких фільмів слід

відзначити: «Большая жизнь», «Если завтра война», «Неустрасимые», «Глубокий рейд», «Случай на границе», «Балтийцы», «Депутат Балтики» [164, арк.18-38; 165, арк.39-53; 166, арк. 24-24зв]. Не відставав у вихованні патріотизму й дитячий кінематограф. Виходили дитячі кінострічки та мультфільми, спрямовані на виховання патріотизму: «Дочь партизана» з пісню «Мы выросли под солнцем страны счастливой дети»; «Дети капитана Гранта» з пісню «Веселый ветер» І.О. Дунаєвського, мультфільм-плакат «Журнал политсатиры», в якому висміяли Гітлера та інші. Останнім українським мультфільмом довоєнного виробництва став «Заборонений папуга» І.А. Лазарчука – гострий антинацистський памфлет[348, с.200].

Початок війни дав імпульс для віддзеркалення патріотизму в усній народній творчості, радянська влада піклувалась, щоб фольклор, який виник в роки війни, одразу вивчався та використовувався засобами інформації в цілях пропаганди, саме тому перші публікації з'явилися вже у 1941 р. [97, с.300].

З початком війни видозмін зазнала й святкова культура: зменшились масштаби святкувань, які перетворились у виключно внутрішні події, зачинялись приміщення, де проходили святкування, знизилось значення свят. Святкові заходи скоротились до мінімуму та проходили у формі зборів на підприємствах та агітуванні йти на фронт. Частина клубів, які працювали близько до фронту, припиняли свою роботу. Так, із 893 клубів Ворошиловградської області на початок 1942 р. діяло 487, які проводили роботу серед населення, а гуртки клубів давали концерти військовим частинам та шпиталям [675, арк. 30]. Проте усі обмеження в сфері святкової культури, які принесла з собою війна, були тимчасові, вони не призвели до зміни святкової концепції та зниженню значення свята в якості презентації держави [540, с. 329-330; 406, с.36].

Війна вимагала створення широкої мережі воєнної фронтової преси, у зв'язку з чим було припинено видання значної кількості цивільної преси. Це передусім стосувалось спеціалізованих і галузевих газет («Машиностроение»). Низка споріднених за типом й призначенням газет

об'єднувалися в одну, функції деяких видань перекладались на інші (наприклад, тематику «Совхозной газеты» і газети «Животноводство», які закрились, перебрала на себе газета «Социалистическое земледелие»). Скорочувались накладі газет, змінювався формат, зменшувалась періодичність виходу.

Відбувались зміни в кадрах видавництва: журналісти, здатні до військової служби, йшли в армію, на їхні місця приходили пенсіонери та жінки. Періодичні видання країни та регіону друкували брошури та статті, які закликали до боротьби: «Радянський народ сповнений рішучості захистити свою рідну землю» («Комуніст», 24 червня 1941 р.). Відділ пропаганди та агітації Ворошиловградської області в 1941 р. видав брошуру, присвячену війні, накладом у 15 тисяч примірників. Хоча з початком війни гостро постала проблема з папером та поліграфічним обладнанням, видавництва намагались використати всі можливості для того, щоб не припиняти діяльність, наприклад, друкували на папері для паління [514, с.50].

З початком Другої світової війни редакції видань повинні були особливо ретельно стежити за нерозголошенням економічних, політичних та військових «таємниць». З 1938 р. діяло Сталінське обласне управління у справах літератури й видавництва, яке слідкувало за нерозголошенням таємниць [271, с.265].

Протягом 1940 р.-І півріччя 1941 р. у Ворошиловградській області були зафіксовані 18 військових розголошень, попереджені 133 порушення. Подібні ситуації виникали через неналежні умови праці – були відсутні ізольовані кімнати для зберігання таємних матеріалів, окремі райкоми відправляли уповноважених Облліта на тривалий час до колгоспів, у такий спосіб відволікаючи їх від професійної діяльності. Негативно на роботу періодичних видань впливала малограмотність робітників та плинність кадрів (за 1939 р. у Ворошиловградському Облліті змінилась 31 людина, в 1940 р. – 18, за 2,5 місяця 1941 р. – 3). Так, через недбалість працівників була зірвана підписка на перше півріччя 1941 р. на республіканські газети та журнали у

Ворошиловградській області (у квітні недобір склав 5 191 екземпляр, у травні – 5 672, у червні – 8 874); конфісковано 1 002 примірника газети «Ворошиловець» через низьку якість кліше [189, арк.24-25].

У лютому 1941 р. Бюро обкому КП(б)У зобов'язало міськкоми, райкоми та первинні партійні організації керувати фабрично-заводськими та шахтними газетами, раціоналізувати використання типографій [187, арк.16]. У Ворошиловградській області багатотиражки виходили до жовтня 1941 р, тобто до початку евакуації підприємств [688, арк.40].

Видавництва активно використовувались владою для агітаційно-пропагандистської роботи серед населення. Так, видавництво «Ворошиловградської правди» з червня 1941 р. по травень 1942 р. опублікувало: «Речь товарища Молотова» – 500 тис. екземплярів; «Речь товарища Сталина» – 250 тис. екземплярів та інші брошури воєнної тематики [688, арк.28].

На початку 1941 р. Бюро обкома КП(б)У зобов'язали міськкоми та райкоми організувати колективні радіослухання при парткабінетах, клубах, хатах-читальнях для систематичного інформування населення стосовно повідомлень інформбюро [196, арк.4]. Набули поширення радіопередачі військово-патріотичного характеру, поряд із військовою тематикою велика увага приділялась пропаганді подвигів воїнів Червоної Армії та Військово-Морського флоту. Збільшилася питома вага інформаційних передач – регулярні випуски «Останніх вістей», які виходили 4 рази на рік, майже усунули радіогазети. Водночас виходили в ефір програми, які висвітлювали питання розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства, питання боротьби за виконання та перевиконання народногосподарських планів, комуністичного виховання, пропаганди марксистсько-ленінської теорії. Великого значення та популярності набули програми «Листи на фронт», «Листи з фронту», вісті з фронту, антинацистські радіомітинги, які транслювалися навіть на окупованій території. Частим гостем на таких передачах був О.П. Довженко, який влаштовував читання своїх новел і

оповідань – «Мати», «Ніч перед боєм», «Перемога» та інші. Збагатилися розважальні передачі, наприклад, спортивні, які водночас почали вести прямі трансляції футбольних матчів. Поряд із вищезазначеними напрямками дитячі музичні, літературно-драматичні програми також не втрачали своєї актуальності. З початком війни частина радіостанцій була евакуйована, частина – знищена, як, наприклад, Сталінська. Для того, щоб не залишити Україну без радянського фронтового ефіру, українською мовою заговорило радіо «Радянська Україна» в Москві, восени 1941 р. запрацювала радіостанція ім. Тараса Шевченка в Саратові, яка стала національним центром українського радянського мовлення в роки війни [335, с. 138-141; 410, с.45].

Радянська влада вважала, що в умовах війни бібліотеки, архіви та музеї повинні опікуватись насамперед питаннями пропаганди, виховання громадян у дусі патріотизму та відданості більшовицькій партії, а не порятунком фондів. Задля цього установи повинні були забезпечити демонстрацію своїх фондів відповідної тематики у шпиталях, військових частинах та в тилу в максимально мобільній формі для охоплення більшої кількості населення. Музеї створювали не лише стаціонарні, а й пересувні виставки, так, Ворошиловградський краєзнавчий музей у 1942 р. організував 4 пересувні виставки: «Великая отечественная война советского народа»; «Как русский народ бил германских захватчиков»; «Иосиф Виссарионович Сталин – вождь и организатор победы Красной Армии»; «Советский Восток – мощная база обороны страны». Діяли пересувні бібліотеки, лекторські бюро, в яких виголошувались лекції з історії, культури, політики. Лекторське бюро Ворошиловградського обласного відділу освіти за чотири місяця 1942 р. прочитало 216 лекцій, які відвідало 47 414 осіб, на такі теми: «За Родину», «Война и религия», «Моральный облик советских граждан» тощо [688, арк.38-40].

Серед головних завдань архівів у роки війни можна виокремити забезпечення документами до підготовки тематичних вистав та публічних заходів на патріотичну тематику [34].

Початок Другої світової війни різко змінив вектор радянської політики стосовно релігії. Переломним моментом у релігійній політиці радянської влади стали події вересня 1939 р. – вторгнення радянських військ на територію Польщі та приєднання Західної України та Західної Білорусії до СРСР. Радянське керівництво вимушене було визнати, що вплив релігії в західних регіонах набагато сильніший, ніж в інших частинах країни. Стало зрозумілим, що перемога у війні можлива завдяки мобілізації сил. Церква зі своїми традиціями патріотичного служіння могла стати союзником комуністичної влади. Радянське керівництво припинило антирелігійну пропаганду та репресії проти духовенства, церква отримала можливість налагоджувати зв'язки з релігійними організаціями інших країн, згорнула свою діяльність «Спілка воєнних безбожників», хоча формально вона не була розформована. До жовтня 1941 р. були закриті практично усі антирелігійні патріотичні видання [88, с. 139-140]. Стали в пригоді національні та патріотичні традиції православ'я, які формувались століттями. Патріотичні послання ієрархів Російської Православної Церкви розповсюджувались по всій території Радянського Союзу [101, с. 142-144]. З початком війни поживавилася діяльність не лише православного духовенства, але й помітною стала активізація тих конфесій, діяльність яких у мирний час переслідувалась законом, наприклад, євангельських християн і баптистів СРСР [102, с. 21].

З наближенням фронту відбувалась евакуація населення, промислових об'єктів, установ. 24 червня 1941 року рішенням ЦК ВКП(б) та РНК СРСР було створено Раду по евакуації, при наркоматах та відомствах були сформовані спеціальні бюро та комісії з евакуації, на місцях керівництво евакуацією було покладено на партійні органи [412, с.70; 356, с.14]. Організовувались експертно-перевірчальні комісії, які, проте, часто не мали досвідчених працівників, вели роботу поспіхом. Донбас став квінтесенцією загальної концепції евакуації в Радянському Союзі, яка полягала в тому, що установи культури підлягають евакуації за залишковим принципом. Радянська

влада не змогла впоратися з проблемою евакуації людей та захисту території, не змогла реалізувати наказ – «бей врага на своїй території».

Серед населення не проводилась інформаційна робота щодо підготовки до евакуації, через це виникали панічні настрої, розповсюджувались чутки про війну, наприклад, на шахті ім. Орджонікідзе робітники заявляли: «Никто с нами не работает, газет мы не читаем, что услышим, тем и пользуемся» [111, арк.5]. Спостерігались випадки самостійних одиночних евакуацій, переважно серед керівників підприємств та установ [111, арк.6;594, с.47], зокрема культурних.

У 1941/1942 навчальному році значно скоротилася кількість шкіл і учнів, що було пов'язано з евакуацією населення в тиллові райони країни, до того ж не всі школи відновили свою діяльність через близькість фронту [21, с. 44-48, 54].

Гостро стояла проблема евакуації училищ і шкіл ФЗН Донбасу, які перебазовувалися переважно до Заволжя та на Урал. Неорганізованість, обстріли, під якими доводилось вивозити навчальні заклади, призводили до людських жертв та матеріальних збитків ще в дорозі, навчальні заклади до місць призначення доїжджали не повністю. На Донбасі мобілізації підлягало 39 ремісничих та залізничних училищ і 129 шкіл ФЗН, а до місць призначення дісталось лише 95 навчальних закладів (56,5 %) [21, с. 54].

На 1941/1942 навчальний рік в УРСР функціонувала незначна кількість технікумів і середніх спеціальних шкіл Ворошиловградської та Харківської областей (всього 14 із 660 до війни). З наближенням лінії фронту більшість середніх спеціальних закладів припинила роботу, частина разом з обладнанням була евакуйована в східні райони СРСР. Так, були евакуйовані Артемівський механіко-керамічний, Сталінський та Макіївський металургійні технікуми [21, с. 55-58].

Із початком війни Наркомату освіти УРСР довелося розв'язати складне завдання евакуації ВНЗ України. Основними районами дислокації стали Казахстан, Західний Сибір, Поволжя, Середня Азія, Урал. За відсутності

загальних планів, евакуація проходила хаотично, деяким ВНЗ довелося евакуюватися два-три рази. Проте до жовтня 1941 р. вдалося евакуювати значну частину вищих закладів України – понад 70 ВНЗ, з яких у тилу відновив роботу 31 заклад [21, с. 59-60; 373, с.18].

Сталінський педагогічний інститут був евакуйований у жовтні 1941 р. до м. Кунгур Молотовської області (нині – Пермська область). Однак поновити роботу ВНЗ не вдалось, обіцяного приміщення не дали, асигнувань на заробітну плату не виділили. Інститут припинив свою роботу до реевакуації в грудні 1943 р. [304, с.21].

Варто зазначити, що організовано відбувалася евакуація лише Академії наук, а також групи провідних членів творчих спілок та їх родин, яких було вивезено першим же ешеленом Академії наук на початку липня 1941 р. [379, с.31; 49, с. 189]. Дані про евакуацію культурної інтелігенції обірвані та неповні, що підтверджує неорганізовані дії уряду.

Розглянемо дані по Спілці письменників УРСР, яка до початку війни об'єднувала 303 письменників. До лав Червоної Армії прийшли 80 письменників (з Донбасу – Б.Л. Горбатов, В.О. Белоусов, А.В. Бронський, І.О. Гонімов, Б.А. Котов, К.М. Герасименко, Є.С. Кузнецов), в Уфу евакуювались 33 діяча (з Донбасу – В.М. Сосюра), в інші міста виїхало 116 членів (з Донбасу – П.М. Безпошадний, Чорний-Фролкін), 8 осіб були оголошені ворогами народу, про інших членів Спілки дані не збереглися, але відомо, що частина письменників залишилась на окупованій території [695, арк.19; 496, с.398-399,407; 1, с.364; 559, с.56;721, арк.67]. Відомо, що художники – В.А. Головатий, В.П. Московченко, І.В. Крамаренко – були в лавах Червоної Армії [639, с.300], не зміг евакуюватись та вимушений був залишитись в окупації мариупольський художник Я.І. Никодимов [638].

Від'їзд театрів, музеїв, культосвітніх закладів не входив навіть у загальні плани евакуації через перевантаженість залізниць військовими перевезеннями та перебазуванням промисловості, тому відбувався самопливом [379, с.31;696, арк.7].

З початком війни лише 44 театральні установи України зі 131 змогли евакуюватися на схід СРСР. Основними напрямками діяльності евакуйованих театрів були стаціонарні вистави, просвітницька робота та виступи для фронтових бригад. Решта театрів, здебільшого робітничо-колгоспних, припинила існування, частина не встигла евакуюватися [695, арк.18 зв.-19;715, арк.5].

Станом на 1940 р. на Донбасі діяло 16 театрів (6 – у Ворошиловградській області та 10 – у Сталінській). Театральні колективи регіону евакуювались на схід СРСР. За даними доповідних записок про стан театрів в евакуації та інформацією про реевакуацію вдалось встановити, що: Український музичний драмтеатр ім. Артема було евакуйовано до м. Кзил-Орда (Казахська РСР); Сталінський музичний театр евакуйовано в м. Пржевальск, (Киргизька РСР); Сталінський український драматичний театр евакуйовано в м. Джалал-Абад (Киргизька РСР) та м. Ленінабад (Таджикська РСР); Слов'янський російський драмтеатр ім. Маяковського – до м. Андижан (Узбекська РСР); Костянтинівський театр руської драми ім. Пушкіна – до м. Аташауз (Туркменська РСР); Макіївський український міський драматичний театр припинив свою роботу з початком війни, Український театр музичної драми – до Чечено-Інгушської АРСР, Ворошиловградський театр юного глядача – до м. Караганда (Казахська РСР). Різні дані є про евакуацію Ворошиловградського театру руської драми, серед місць, де театр перебував, зазначається м. Махачкала (Дагестанська АРСР), м. Наманган (Узбекська РСР), м. Акмолінськ (Казахська РСР) [712, арк.10-13; 499, с.114;722, арк.10; 6, с.288-289]. Водночас варто зазначити, що в доповідних записках не містилась інформація про кількість евакуйованих працівників театрів. Більшість театральних робітників та акторів вимушені були залишитись на окупованій території, адже передусім виїжджав керівний склад та провідні актори з родинами. Одна з балерин Сталінського музичного театру Олена Горчакова згадує, що за декілька днів до приходу німців у Сталіно була нарада, під час якої керівництво театру запевнило акторів, що місто не буде окуповане,

евакуація не передбачається. У ніч, коли прийшли окупанти, лише керівництво театру та невелика частина артистів отримали попередження та встигли виїхати до Киргизької РСР [90, с. 45].

На прикладі Державного українського музично-драматичного театру ім. Артема розглянемо кількісні показники процесу евакуації. На 22 червня 1941 р. склад театру нараховував 92 працівника (з них художнього складу – 53), до лав Червоної Армії було залучено 26 осіб. У день евакуації театру – 7 вересня 1941 р. – були евакуйовані 35 робітників театру, з яких художнього складу – 26 осіб, решта – керівний склад та начальники цехів, отож на окупованій території залишилась 31 людина, тобто третина довоєнного складу театру [712, арк.10-13].

У зв'язку з військовими діями припинили свою роботу всі філармонії України, частина колективів йшла на фронт, частина все ж таки встигла евакуюватись, як, зокрема, Сталінський симфонічний оркестр [712, арк.3;723, арк.7].

З наближенням фронту обласні відділи кінофікації регіону вимушені були коригувати свою роботу. Так, Ворошиловградський відділ кінофікації вимушений був без дозволу Управління кінофікації УРСР створити свій власний відділ кінопрокату та розпочати збір кінофільмів, оскільки на листопад 1941 р. в розпорядженні місцевого відділу знаходилося лише 6 кінострічок. Відновлення постачання кінофільмів з Москви відбулось лише у квітні 1942 р., а місто Дебальцево, де знаходився кінопрокат, вже було зайняте нацистськими військами [267, арк.40]. Частина кінообладнання регіону була евакуйована, частина – втрачена через воєнні дії, а пересувні кіноустановки передавалися військовим частинам. Управління кінофікації при СНК УРСР з початку мобілізації надало фронту більше 350 автокінопересувок із шоферами, кіномеханіками та кінофільмами, у такий спосіб з Ворошиловградської області було передано 36 кінопересувок [267, арк.13].

Бібліотеки Східної України евакуйовані не були, а з наближенням лінії фронту зачинялись. Приміщення бібліотек у радянському тилу часто

використовувались для потреб оборони, що завдало збитків їх фондам. З метою збереження частина бібліотечних фондів була передана до архівів обкомів Комуністичної України. Певна кількість цінної літератури була переміщена до сховків та підвалів завдяки героїзму працівників бібліотек. Так, працівник Сталінської обласної бібліотеки М.І. Королькова сховала частину фондів у підвалах, врятувавши декілька десятків тисяч книжок. Значна кількість досвідчених бібліотекарів області була мобілізована до Червоної Армії та пішла до народного ополчення. У бібліотеках залишалась працювати обмежена кількість осіб, які фізично не могли забезпечити повноцінне збереження майна. До того ж фонди, які могли бути використані проти СРСР, підлягали знищенню [272, с. 110].

Лише в середині липня 1941 р., тобто через місяць з часу створення Ради з евакуації, влада видала наказ про термінову підготовку до евакуації документів із радянських архівів, секретних та інших першорядних фондів. Відповідно до інструкції ГАУ НКВС СРСР, евакуації підлягали джерела з дослідження історії класової боротьби та революції в Україні. Евакуації також підлягали секретні та надсекретні матеріали післяреволюційного періоду. Наукові та історичні фонди, як другорядні, евакуювати не поспішали. Одночасно за вказівкою НКВС документи, які не вдалося вивезти, слід було знищити [267, с.18; 558, с.76].

До середини серпня 1941 р. були евакуйовані матеріали облдержархівів з 18 областей України. Усього з території України в східні області Радянського Союзу були евакуйовані матеріали 37 центральних та обласних держархівів та їхніх філій з 19 областей [272, с. 42-43].

Існують різні дані про евакуацію архівів Донбасу. Зі Сталінського обласного державного архіву, за однією версією, був евакуйований 321 фонд до міста Балашов Саратовської області, на станцію Алга Актюбінської області та в місто Омськ. У Сталіно було залишено 837 фондів із 234 397 од.зб. за 1740-1940 рр. Це документи іноземних акціонерних товариств дореволюційного періоду, документи Маріупольського грецького суду XVIII століття, судів 20-

х рр. XX ст., фонди заводів та фабрик, сільрад, місцевих організацій тощо. Частина цих документів була спалена, частина – залишена в приміщенні архіву. Існують інші дані: про евакуацію 511 фондів у ті самі міста; евакуацію 321 фонду до міста Шадринськ Курганської області та 212 фондів до міста Балашов Саратовської області [272, с.53].

З філіалу в Маріуполі були евакуйовані 175 фондів до міста Омськ, за іншими даними, стільки ж фондів – до міста Балашов, за третьою версією 79 фондів – до Балашова [733, с.53].

За одними даними, частина облікових матеріалів та науково-довідковий апарат секретного відділу Артемівського філіалу евакуювали до міста Балашов, однак частина документів при перевезенні була пошкоджена й підлягала утилізації та знищенню. За іншими даними, архів не евакуювався, у місто Шадринськ була вивезена лише науково-дослідна картотека. Проте всі дослідники впевнені в тому, що основна частина архіву з обладнанням залишилась у будівлі Свято-Троїцького собору, де розміщувався архів.

Підготовка документів архівних установ до евакуації проводилась на підставі секретної інструкції, яка була розіслана облвиконкомом ще 23 листопада 1932 року. Відповідно до цієї інструкції підготовку та евакуацію потрібно було закінчити в листопаді-грудні 1932 р. Підлягали евакуації: 1. Архівні матеріали дореволюційного і революційного часу, які знаходились на секретному зберіганні. 2. Матеріали всіх установ, які з'явилися після Лютневої революції та існували до остаточного закріплення Радянської влади, крім документів кооперативних об'єднань, шкільних та середніх навчальних закладів, лікарень, а також інших установ, в документах яких не відбивалися події Жовтневої революції і громадянської війни на Україні. 3. Архівні матеріали радянського періоду – адміністративних установ, виконкомів, їх відділів і інспектури.

Обов'язковій евакуації підлягали вказівки про звільнення червоноармійців від податків, документи комісій по реквізиції церковних цінностей, дані комісій чисток радянського апарату, матеріали комісій

потерпілих від контрреволюції, особисті справи пенсіонерів. По органах освіти – матеріали обстеження шкіл, характеристики вчителів. Евакуації підлягали документи військкоматів, судів, прокуратури, ревтрибуналів, нотаріальні акти.

До 20 липня 1941 року було вивезено до Балашова 241 фонд (12 248 справ) Сталінського обласного архіву, до Шадринська Курганської області та до Алги, Актюбінської області – 321 фонд (24 894 справи). З Маріуполя було евакуйовано 79 фондів (3 407 справ), а також 14 фондів (3 102 справи) Сталінського держархіву. Однак, незважаючи на розіслані інструкції та попередню підготовку, в м. Сталіно були залишені 837 фондів (234 397 од. зб.) з 1740 по 1940 рр. [597].

Стосовно евакуації архівів Ворошиловградської області відомо про евакуацію 350 фондів (130 000 од. зб.) Ворошиловградського обласного державного архіву та 216 фондів (40 331 од. зб.) Старобільського архіву. Матеріали зазначених архівів були відправлені 19 серпня 1941 р. до м. Актюбінськ, частину матеріалів відправили пізніше на Урал до м. Златоуст Челябінської області. Це були фонди переважно довідкового наукового значення [34; 267, с.86].

На відміну від політики влади щодо бібліотечних установ, питання збереження архівних фондів стояло перед державою більш гостро, адже документи могли потрапити до окупантів та використовуватись в антирадянських цілях. Однак евакуації підлягали документи революційного, післяреволюційного періодів, комуністичного спрямування тощо, інші ж фонди вважались менш цінними та підлягали евакуації в наступну чергу, документи, які не встигали вивезти, підлягали знищенню. Варто також зазначити, що сам процес евакуації проходив неорганізовано, внаслідок такої політики держави частина фондів регіону була втрачена ще під час перевезення та поганих умов зберігання [272, с.89].

Евакуація музеїв і картинних галерей України в східні області СРСР фактично була провалена. Так, до східних районів СРСР вивезли від 22 до 26

музеїв зі 151 (станом на 1 січня 1941 р.) [379, с. 31]. Дослідник С.І. Кот зазначив такі причини зриву евакуації музейних установ: 1) брак часу – не встигали вивозити музейні фонди, керівництво Військових рад фронтів зволікало з наказом про загальну евакуацію, чекаючи вказівок із Москви, які надходили запізно; 2) зневажливе ставлення до музейних пам'яток з боку більшості керівників; 3) відсутність плану евакуації. Фонди вантажилися на перший-ліпший транспорт, який прямував у тил, а вже потім про їхнє перебування довідувалися від супроводжуючих, до того ж частина експонатів губилась по дорозі, ешелони потрапляли під бомбардування та обстріли [400, с. 152-153]. Доля експонатів залежала від того, чи розуміло радянське партійне керівництво на місцях значення збереження культурних цінностей. Успіх проведення евакуації покладався частіше на волю державного та партійного керівництва, яке мало надавати транспорт для евакуації та домовлятися про кінцеві пункти призначення музейних експонатів [272, с.74-75].

Ворошиловградський краєзнавчий музей за документами був евакуйований до міста Челябінськ, проте немає жодних відомостей, яку кількість експонатів вдалось вивезти. За офіційною версією музейні фонди Сталінського обласного музею революції та Сталінського художнього музею не евакуювалися. Однак за спогадами працівників музею революції експонати з довоєнних колекцій усе ж таки були евакуйовані [267, с.48].

Достеменно не відомо чи був евакуйований Маріупольський краєзнавчий музей, проте окупаційна влада зазначала, що перед їхнім наступом частина колекції музею була вивезена, частина – знищена [272, с.98-99], що слугувало яскравим прикладом втілення в життя наказу радянського керівництва щодо «випаленої землі».

Евакуація музейних установ Донбасу і всього Радянського Союзу була фактично провалена через безвідповідальність, відсутність чіткого плану та брак часу, фахівців, транспорту.

З початком війни культурний простір регіону та його сценарій зазнали деяких видозмін, культура стала засобом виховання патріотизму, ідеологічної

підготовки населення до війни. Культурні діячі та установи працювали в мовах «очікування війни»: освітяни, школярі та студенти залучались до різноманітної допомоги фронту, відбувалась мобілізація учнів ФЗН, театральні та музичні колективи здійснювали шефські концерти, до умов війни вимушені були пристосуватись преса та радіо. Зазнала видозмін політика радянського уряду щодо релігійного питання, церква зі своїми традиціями патріотичного служіння стала союзником. Уряд припинив антирелігійну пропаганду та репресії проти духовенства, згорнула свою діяльність «Спілка войовничих безбожників».

Водночас, вимагаючи від культурних установ та діячів максимальної участі в підготовці до війни, радянський уряд продовжував репресії проти митців та провалив процес евакуації культурної сфери в країні, зокрема на Донбасі. Значна кількість культурних надбань регіону була втрачена ще напередодні евакуації в результаті тактики «спаленої землі», хибних дій при транспортуванні та перевезенні. Частина культурної інтелігенції регіону змогла евакуюватись або пішла до лав Червоної армії, проте більшість культурних діячів Донбасу вимушені були залишитись на окупованій території.

РОЗДІЛ 2.

КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ДОНБАСУ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

2.1. Культурна політика військової окупаційної адміністрації на Донбасі.

Поняття «зона військової адміністрації» стосувалося різної території в залежності від зміни лінії фронту. У вітчизняній історіографії закріплене визначення, згідно якого до цієї території належали Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська та Сталінська області, тобто ті, які не входили до зони цивільного управління. Захоплення Ворошиловградської області тривало від 11 листопада 1941 р. до 27 липня 1942 р., Сталінської – від 8 жовтня 1941 р. до 10 липня 1942 р. [462, с. 34; 332, с. 223; 275, с. 234; 276, с.22; 553, с.7; 2, с.87;345, с.182]. Отже, остаточно територія Донбасу була завойована нацистськими військами на кінець липня 1942 р. «Військова зона окупації» складалася з району бойових дій, оперативного тилового району та тилового району груп армій. У фронтовій смузі контроль перебував у руках бойових частин, тиліві райони груп армій поділялись на території, якими керували дивізії охорони тилів і обласні чи головні польові комендатури. Так само польові та місцеві комендатури, оперативні тиліві райони армій були поділені на території, які керувалися фельдкомендатурами, що об'єднували кілька районів та територій, де діяли ортскомендатури [604, с.102;83, с.79;598, с.109;7, с.43;664, арк.23]. Органи військового управління функціонували або як самостійні відділи, або як група управління при обер-квартирмейстері армії. Система військової адміністрації у військовій зоні виглядала наступним чином: вищим органом військового управління був VII-й адміністративний відділ при штабі командувача військами оперативного тилового району (з кінця 1942 р. – VII-й адміністративний відділ при штабі групи армій). Відділ був забезпечений кваліфікованими державними службовцями, які прибували з Німеччини. Працювали також головні польові комендатури, їм

підпорядковувались польові комендатури (фельдкомендатури), котрим зі свого боку – гарнізонні (місцеві) комендатури I і II (орткомендатури). Станом на початок вересня 1942 р. головних комендатур було дві, одна з яких знаходилась у м. Сталіно, відповідно їй підпорядковувались фельдкомендатури у Ворошиловграді та Новочеркаську, орткомендатура у Сталіно та 16 орткомендатур (I). Окремо в системі знаходились гарнізонні комендатури великих міст Харкова і Сталіно. У середньому кожній польовій комендатурі підпорядковувались 15-20 районів, місцевій – 4-5. Влітку 1943 р. через економію кадрів місцеві комендатури було ліквідовано. Політичні вказівки військова адміністрація отримувала від міністерства Східних областей і його керівника А. Розенберга. Частина військових поділяла його ідеї щодо поміркованої політики в Україні, зокрема в культурній сфері [604, с.102; 537, с.90-91; 10, с.767; 599, с.34;665, арк.11].

Деталізація такої доволі докладної характеристики управління «військової зони» окупації наведена з метою продемонструвати можливість варіативності окупаційної політики, яка здійснювалася військовими та певною мірою залежала від місцевих особливостей.

Як відомо, нацистська Німеччина сподівалась на швидку перемогу, тому на початку війни військову адміністрацію орієнтували на виконання суто прагматичних тимчасових завдань – забезпечити потреби військового контингенту, спокій та охорону тилів, а з приходом цивільної адміністрації передати їй управлінські функції. Однак через те, що бойові дії затягнулися, військовим структурам довелося перебрати на себе абсолютно не властиві їм повноваження – протягом тривалого часу створювати, керувати та контролювати місцеві органи управління [604, с.104].

Формування місцевих органів управління відбувалося досить швидко – відразу після вступу військ до населених пунктів. Місцеві адміністративні органи поділялись на районні, міські, сільські управи, очолювані бургомістрами, обласний рівень військовою адміністрацією не використовувався.

З'ясовано, що політика військової адміністрації відрізнялась від такої у Рейхскомісаріаті Україна, базовою установкою якої була теза про цивілізаційну неповноцінність слов'янської культури. Для забезпечення лояльності цивільного населення в зоні його тісного контакту з військовим контингентом (військові були розквартировані по домівках жителів, мали спільне з місцевими харчування та побут) спостерігалась варіативність культурної політики окупаційної адміністрації, яка оформлювалась у низку окремих заходів у сфері культурного життя населення регіону [610, с.107].

У більшості випадків місцева влада самостійно ухвалювала рішення щодо значної кількості настанов, вказівок та наказів стосовно регулювання культурного життя. За таких обставин навряд чи можна говорити про єдиний «культурний сценарій», розроблений керівною ланкою виключно для військової зони окупації. Головна мета, яку переслідувала місцева окупаційна влада на Донбасі, – задоволення культурних потреб військових та забезпечення лояльності місцевого населення за умов близькості та мінливості лінії фронту, і це обумовило існування варіативного культурного сценарію для окупованого Донбасу.

Нацистська влада, як і радянська, використовувала культуру як інструмент формування нематеріальної надбудови Третього Райху, в процесі чого вирішальну роль відігравала пропаганда. Зважаючи на те, що в плани нацистів не входило створення з підкорених народів, особливо слов'ян, громадян Райху, то завдання пропаганди для них функціонально суттєво звужувались як у змістовному, так і в організаційному плані.

У військовій зоні адміністрації ключове значення у реалізації пропагандистських цілей та завдань мали пропагандистські структури вермахту – роти пропаганди та команди пропаганди (Propaganda Staffel) відділу пропаганди U, які контролювали роботу місцевої преси, закладів культури й мистецтва (кінотеатри, театри, радіомовлення, гурткову самодіяльність), проводили усну агітацію й пропаганду засобами дрібної друкованої продукції [612, с.35]. На території Донбасу в різний час діяли

«штафель-пропаганда» U1, U2 та U4. [612, с.22]. Згідно з документами, які визначали загальні засади діяльності пропагандистських структур вермахту на теренах зони військового управління, їхні функції в культурній сфері зводилися до наступних: забезпечення духовного впливу на населення шляхом політичної та культурної пропаганди за допомогою преси, радіомовлення та кіно; здійснення пропагандистських акцій, які впливають на настрої населення в інтересах Райху та німецького вермахту; духовне та культурне забезпечення військ, які перебувають у зоні діяльності пропагандистських структур [612, с.21].

Одним з головних засобів впливу на місцеве населення та здійснення культурної пропаганди була окупаційна преса [758, с.12]. Інформативність преси як джерела відомостей про культурне життя регіону висвітлена в науковому доробку Д.М. Титаренка [615;613]. Для нас важливо розглянути періодичні видання під іншим кутом – як засіб втілення культурної політики, інструмент культурної пропаганди, контролю та регулювання культурного життя регіону.

Протягом 1941-1943 рр. на Донбасі виходило друком 24 періодичні видання [615, с.200]. Окупаційна преса фактично була єдиним джерелом інформації для місцевого населення щодо культурного життя в регіоні. На шпальтах окупаційних видань розміщувалась інформація щодо роботи культурних установ, оголошення, рецензії на кінофільми та театральні постановки, книжкові новинки в читальнях та інша інформація, яка стосувалась безпосередньо культурного життя на місцях [613, с.192;724, арк.3]. У такий спосіб окупаційна влада демонструвала місцевому населенню, що саме з приходом нацистських військ культурне життя «відродилось» в умовах «нового порядку», а культурні запити населення задовольняються належним чином.

Характерною рисою окупаційної преси Донбасу було намагання нацистської влади саме за допомогою розміщених на її сторінках матеріалів задекларувати свою лояльність щодо української культури та українців. На

шпальтах окупаційних видань виходили статті, присвячені українській історії, культурі, традиціям. Низка видань регіону – «Маріупольська газета» (з 21 квітня 1942 р. – «Маріупольська газета»), «Український Донбас», «Костянтинівські вісті», «Донецька газета», «Краматорська газета» та інші – видавались за безпосередньої активної участі українських націоналістів із західних областей України та представників національно-свідомої місцевої інтелігенції, про що свідчить і мова видань. Окупаційна влада більш-менш лояльно ставилась до проукраїнських видань та розміщених там матеріалів, але доки вони обмежувались суто етнографічною проблематикою або критикували радянську владу. Будь-які прояви «самостійництва» різко припинялись з відповідними наслідками [615, с.85; 418, с.10].

В окупаційній пресі регулярно з'являлись матеріали, в яких протиставлялись образи «культурного німецького визволителя» та «некультурного місцевого жителя», «висока німецька культура» та «жидобільшовистська радянська». У статтях, присвячених Німеччині, переважала схвальна пафосна стилістика: «відродження нормального життя», «прекрасная страна...Прекрасная Германия...высокая культура», «визволення від жидобільшовизму», «настоящая, мировая культура». Щодо місцевих жителів та радянської культури – навпаки: «некультурні прояви» та «рештки радянського виховання». При цьому місцеве населення не звинувачували у «некультурності», уся провина покладалась на радянську владу, яка недостатньо або неправильно приділяла увагу культурному життю своїх громадян: «...І ця пролетарська культура розвинула в людині самі негативні боки людської натури: самолюбство, брехню, жорстокість, наклепи, хамство, брутальність, всезнайство... Верхом «шику» вважалося плювати через губу; нахабно штовхати публіку... В театрі – лускати насіння, брутально лаятись...» [469].

Наголошувалось на тому, що саме нова – окупаційна – влада допоможе відновитись та розвинутись українській культурі, традиціям, релігії [745;746;470;291;292].

Досить часто виходили об'ємні «філософські» статті, які пояснювали та «відкривали очі» на «справжню» радянську історію та культуру: про К. Маркса, Ф. Енгельса, Й. Сталіна. Важливість цього напрямку пропаганди зазначалася й в звіті VI німецької оперативної команди, яка діяла у Сталіно: «Народ не має жодного поняття про те, що Карл Маркс був євреєм. Здебільшого серед молоді існує однастайна думка, що Сталін – це безмозкий злочинець, проте «великий Ленін» – непересічна особистість з культурного середовища. Коли ж цим хлопцям і дівчатам пояснюєш, що Ленін був ніким іншим, як підголоском єврея Карла Маркса, то вони одразу ж заявляють, що Карл Маркс разом з Гете, Бетховеном та Ріхардом Вагнером належав до найвизначніших представників німецької культури. Можливо, було б доцільно за допомогою листівок чи брошур нагадати країні коротку біографію відкиненого всіма німцями єврея» [643, арк.14].

Цікавим ідеологічним вивертом (припускаємо, що авторство належить саме місцевим редакторам чи «кореспондентам» з числа української інтелігенції) було намагання відшукати спільні риси німецької та української історій, проте не на користь останньої. Так, наприклад, у газеті «Нове життя» від 16 вересня 1942 р. була розміщена стаття, в якій український тризуб виявився німецьким родовим і дружинним знаком – стилізація сокола, який був запозичений у період Київської Русі [473]. Отож демонстрація сюжетів про якісь збіги в німецькій та українській історіях завжди супроводжувалась водночас зазначенням меншовартості української нації та її культури.

Окремі рубрики газет були присвячені релігійним питанням («Церковна хроніка», «З церковного життя»), на шпальтах видань виходили матеріали про відкриття храмів, знищення та пограбування більшовиками церков та на протигагу – новини про відродження релігійного життя в Україні за умов «нового порядку», передруковувались послання православних ієрархів, статті на тему свободи совісті [613, с.190-191; 19, с.27]. Автори газетних матеріалів, в яких висвітлювалась політика окупаційної влади щодо релігії та церкви, намагались продемонструвати лояльність нацистської влади взагалі та

місцевої окупаційної зокрема щодо української самостійної церкви, захоплювались проголошеним вільним віросповіданням. Релігійні та церковні діячі так само на шпальтах газет доводили свою лояльність окупаційній владі, закликаючи населення співпрацювати з місцевою адміністрацією [615, с.105].

Значна увага в нацистській культурній пропаганді приділялась літературі, друкувались як уривки класичних літературних творів (Т.Г. Шевченка, О.Олесь, М.В. Гоголь та ін.), так і оповідання, вірші місцевих авторів [470].

Унікальним явищем на сторінках окупаційної преси став фольклор. Аналіз змісту наведених в окупаційній пресі фольклорних форм дає підстави стверджувати, що вони були не штучно створеною імітацією, а справжньою народною творчістю, яка існувала до війни та була опозиційною до радянської влади [97, с.67]. Український народний фольклор у вигляді колядок, щедрівок, обрядових пісень переважно зустрічається в газетах «Маріупольська газета» (з 21 квітня 1942 р. – «Маріупільська газета»), «Эхо Приазовья» та «Костянтинівські вісті» (з 11 жовтня 1942 р. – «Відбудова»), що можна пояснити впливом на ці видання групи ОУН, яка діяла на Сході України [602, с.90;465, с.26,48]:

«Народні прикмети й повір'я

В липні на дворі пусто, зато в полі густо.

До Іллі в сніні пуд меду, після Іллі пуд гною.

Борис і Гліб – поспів хліб. На Гліба й Бориса за хліб не берися, щоб не ударила громовиця.

Холодний ранок на Ганну – на морозну зиму» [399].

«Як би не та коломийка,

Був би вже загинув,

Був би з горя та недолі

Давно світ покинув.

Як заграю, заспіваю –

Туга ісчезає,
Бо то наша коломийка
Таку силу має» [446].

Друк українського фольклору на сторінках окупаційної преси також вкладався в сценарій демонстрації окупаційною владою лояльного ставлення до української культури та протиставленням радянській владі, чим і пояснюється розповсюдження антирадянських сюжетів у фольклорних формах. Очевидно, що будь-якої критики нацистської окупаційної влади або «нового порядку» не існувало.

Варто також зупинитись на гуморі, який з'являвся на літературних сторінках чи в окремих рубриках газет. Друкувались анекдоти, частівки переважно антибільшовицької тематики:

«Пушкин по-советски

У Лукоморья дуб срубили,
Златую цепь в Торгсин снесли.
Кота на мясо изрубили,
А лешего сослали в Соловки.
Русалку паспорта лишили,
Богатырей всех упразднили,
А дядька грозный Черномор
Сам стал Наркомом Военмор.
В избушку детский дом вселили.
Из курьих ножек суп сварили,
Зверей давно переловили.
Дорожки сором завалили,
А ступу с бабою-ягой
Забрал к себе Утиль промстрой.
Где мед и пиво пили предки,
Там красная звезда горит.
И об итогах пятилетки

Сам Сталин сказки говорить» [303].

«Як був цар Микола «дурачок», була булка п'ятачок,
А як стали комуністи – нема чого стало їсти»

«Зійде сонце, зійде ясне,
Зашовковиться трава,
Скоро згине хижий Сталін
І всесвітня жидова».

«Серп і Молот – смерть і голод».

«СССР означає – три срулі і один руський» [627].

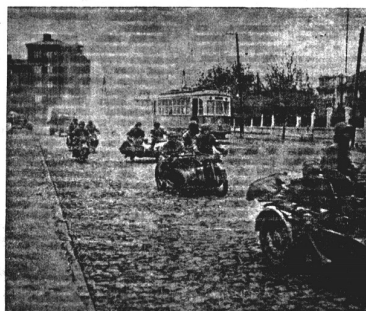
Так само як і фольклор, антирадянський гумор був розповсюджений серед населення до окупації, проте люди, висміявши попередні умови життя, наче пробачили за них владу. І, навпаки, ті проблеми, які існували в окупації та не висміювались, для того, щоб не дискредитувати нацистську владу, налаштовували населення проти окупантів [97, с.299; 100, с.57].

Приблизно 20-25 % матеріалів в газетах складали фотографії, малюнки, ілюстрації та карикатури, які самі собою не були інструментами здійснення культурної політики на Донбасі, проте візуально доповнювали матеріали періодичних видань та підсилювали пропагандистський вплив на населення.

Фотографії на шпальтах окупаційних видань здебільшого були доповненням до статей, зміст яких закликав населення виїхати працювати до Німеччини [51; 290; 423, с.183] (див. мал.24), до інформації про перемогу Німеччини та її союзників на фронті (демонстрація техніки, обмундирування солдат та ін.) (див. мал.25) [402], до матеріалів присвячених історії, культурі Німеччини (зображення архітектурних споруд, театрів тощо) (див. мал.26), розміщувались знімки німецьких політичних та державних діячів, рідше з'являлись фотографії, які фіксували місцеве життя, зокрема культурне. Це

Мал. 24. Фотографія: «Українські робітниця в Німеччині обідають разом з родиною свого господаря» (Маріупільська газета. 24 червня 1942 р.)

Вступ німецьких військ до Маріуполя.
(Поршай дивіть залізнична станція міста німцями зброй-
ними окупована).

Мал. 25. Фотографія: «Вступ німецьких військ до Маріуполя» (Маріупільська газета. 20 грудня 1941 р.)

Мал. 26. Сторінка газети «Ехо Приазов'я», присвячена Берліну. 13 червня 1943 р.

можна пояснити технічними труднощами [149, арк.2]: протягом 1941-1943 рр. на шпальтах газети «Донецкий вестник» регулярно друкувались оголошення про готовність редакції купити фотоапарати та фотообладнання у населення, що хоч і непрямо, але засвідчує їх брак у фотокореспондентів. У проаналізованих нами джерелах

практично відсутня інформація щодо фотографів при редакціях. Та незначна кількість фотографій, яка була присвячена культурному життю на місцях, наприклад, фотографія з виступу бригади Юзівського музичного театру перед німецькими військовими (див. мал.27), або зовсім не мали підпису, або ж фотографи брали псевдонім. Так, в газеті «Донецкий вестник» часто з'являлись роботи фотографа під псевдонімом «Юзівський».

Мал. 27. Фотографія «В бригаді Юзовського театру»

(Нове життя 18 квітня 1943 р.)

Малюнки та ілюстрації зазвичай прикрашали сторінки окупаційних видань, приурочених до свят – Різдва, Нового Року, Пасхи, Трійці (див. мал.28), прикрашали перші сторінки газет (див. мал.29), доповнювали статті присвячені культурі (див. мал.30) [478; 751; 278]. Окремо варто відзначити серію малюнків, які закликали вступати до лав німецької армії (див. мал.31).

Майже половину зображального матеріалу на сторінках окупаційної преси регіону становили карикатури, переважна більшість яких передруковувалася з німецькомовних нацистських видань. Карикатури фактично не відрізнялись від тих, до яких звикло радянське населення, і являли собою графічні чорно-білі зображення та ілюстрації, насичені різними символами, гіперболізованими формами, елементами шаржу. Але тепер гіперболізовані форми та символи стосувались персонажів, висміювання яких суворо табувалось радянською владою, наприклад, великий ніс на карикатурах уособлював «жидо-масонську» радянську владу, акцент на чорних та перебільшено великих вусах Сталіна створював образ традиційного злодія.

Мал. 28. Сторінка газети «Донецкий вестник», присвячена святкуванню Пасхи. 25 квітня 1943 р.

Мал. 29. Перша сторінка газети Голос Донбасса. 27 серпня 1943 р.

Образы українських писанок, взяті із збірки: «Вісник курсу фольклору „Історія руської співесності“» під редакцією проф. Алехіна. Київ, тиж. «Мир», 1961 год.

Мал. 30. Ілюстрація до статті «Свастика в українському народному мистецтві» (Донецкий вестник. 25 квітня 1943 р.)

получает добровольцев продолжаться. Еда хорошая, каждый наедается вдоволь. Добровольцы получают также периодически «подку» и, разумеется, ежедневно свою порцию табаку. Кто хочет выступить за безопасность своей родины и за порядок, тот поступает и добровольцы борются вместе с Гитлером для победы твоей родины и вступаешь в ряды добровольцев. Условия тебе сообщат в твоей коммандатуре.

Мал. 31. Малюнок «Как немецкий солдат» (Голос Донбасса. 1943. 25 июня)

Дослідник О.О. Маєвський [448, с.160] вказує, що на теренах окупованої України зустрічались карикатури на соціально-побутові та відмінні від політичних теми, проте аналіз 24 найменувань періодичних видань, які виходили на теренах окупованого Донбасу, показав, що на їхніх шпальтах зустрічалась виключно політична карикатура. Це можна пояснити тим, що близькість фронту, розміщення військових на постій у місцевого населення вимагали від військової окупаційної адміністрації пильної уваги задля підтримання порядку та лояльності мешканців регіону. Висвітлювати та висміювати побутові проблеми, провокуючи напруження ситуації, окупаційна влада вважала вкрай недоречним. Але головною причиною відсутності побутової карикатури було все ж таки усунення місцевих авторів, добре обізнаних з повсякденним життям регіону, від продукування будь-якої сатири. Нацистська окупаційна адміністрація використовувала переважно карикатури пасивного сприйняття, в яких можливість інтерпретувати зображення по-своєму майже виключалась, ефект підсилювався ще й обов'язковим підписом, поясненням, який нав'язував певну думку [543, с.87; 42, с.89; 544, 186].

За змістовним спрямуванням в карикатурах, розміщених на сторінках окупаційних видань, можна виокремити кілька тем політичної сатири. 80% усіх карикатур були присвячені міжнародним подіям та зовнішній політиці. Особливою «любов'ю» користувались карикатури, присвячені невдачам – реальним та вигаданим – військових кампаній Радянського Союзу, Великобританії та США. Здебільшого такі карикатури супроводжували передовиці повідомлень з фронту, великі огляди військових подій на усіх фронтах Другої світової війни. Зазвичай героями таких сюжетів ставали карикатурні образи Черчилля, Рузвельта та Сталіна, які постійно потрапляли в неприємні ситуації, пов'язані з недієздатністю їхніх армій або невдалими військовими кампаніями. Активно висміювались кампанії Великобританії та США в Африці та Тихому океані (див. мал.32-34).

У зображеннях карикатуристів Черчилль, Рузвельт та Сталін часто сварились, підставляли один одного. Водночас постійно наголошувалося на

принизливому становищі Сталіна, який завжди розташовувався в нижній частині малюнка, відносно Рузвельта та Черчилля. Оскільки одним із найпопулярніших сюжетів карикатур було відкриття другого фронту, то цілком зрозумілим є нав'язування у свідомості населення окупованих територій теми розбрату між союзниками, щоб виключити найменші сподівання навіть на можливість якихось домовленостей про спільні дії.

Мал. 32. Карикатура на
Сталіна, Черчилля та
Рузвельта (Донецкий
вестник. 22 лютого 1942 р.

Мал. 33. Карикатура на Сталіна,
Рузвельта та Черчилля (Боевой путь.
№51, квітень 1943 р.).

Мал. 34. Карикатура на Сталіна,
Рузвельта та Черчилля. Донецкий
вестник. 28 серпня 1942 р.

Другою за популярністю темою карикатур була внутрішня політика СРСР. На шпальтах окупаційної преси не так висміювалась, як засуджувалась антирелігійна та антиукраїнська політика Сталіна, колективізація та пов'язані з цими процесами репресії. Сталін зображувався як здоровезний орел з величезними вусами та перебільшеними рисами обличчя, що підкреслювали його національність (читай – відмінність), набував вигляду кровожерливого м'ясника, який для досягнення своїх цілей знищує народ (див. мал.35).

Ще одним сюжетом, який викривався політичною сатирою, був антисемітизм. Антисемітська пропаганда займала доволі значне місце на шпальтах видань, проте карикатури з антисемітськими сюжетами менше представлені в окупаційній пресі, порівнянюючи з іншими, до того ж вони зазвичай були супровідними. Наприклад, карикатура, яка висміювала начебто створення єврейського полку в армії Великобританії (див. мал.36).

Мал. 35. Карикатура «У фотокорреспондента ТАСС»
(Донецкий вестник. 19 квітня 1942 р.)

Антисемітизм не пропагувався на побутовому рівні, критикувалось «жидо-більшовицьке» походження радянської влади та Сталіна, який співпрацював з євреями проти свого ж народу [600, с.59].

Карикатура на сторінках окупаційної преси являла собою притаманну тоталітарному суспільству офіційно дозволену та ретельно контрольовану політичну сатиру на мікрорівні. Політична карикатура не стала самостійним жанром, а була допоміжною візуалізацією витриманих в єдиному дусі нацистських пропагандистських матеріалів. Усунення від створення змістовного контенту карикатурних сюжетів місцевих художників та авторів текстового супроводу, які знали місцеві реалії та особливості менталітету місцевого населення, перетворили запозичену з нацистських видань політичну карикатуру на явище екзогенне, а, отже, ненадійне та не впливове.

Антисемітизм не пропагувався на побутовому рівні, критикувалось «жидо-більшовицьке» походження радянської влади та Сталіна, який співпрацював з євреями проти свого ж народу [600, с.59].

Карикатура на сторінках окупаційної преси являла собою притаманну тоталітарному суспільству офіційно дозволену та ретельно контрольовану політичну сатиру на

Мал. 36. Карикатура з антисемітським сюжетом.
Донецкий вестник. 11 червня 1942 р.

Підсумовуючи аналіз окупаційної преси, важливо зупинитись на тому, чи мали матеріали окупаційної преси вплив на населення та чи виконували друковані видання покладені на них завдання, зокрема як інструменту втілення нацистської культурної політики на Донбасі. Дослідник Д.М. Титаренко вказує на те, що окупаційна преса мала значний ідеологічний та інформаційний вплив на населення та відігравала значну роль у житті регіону [615,с.204]. На нашу думку, в цьому твердженні перебільшена саме ідеологічна складова. Газети не мали того впливу на місцевих жителів, на яке сподівалась окупаційна влада. В умовах інформаційного голоду газети певною мірою надавали можливість дізнаватися про події на фронтах, у світі. Водночас невідповідність «газетного світу» суворим реаліям – примусове відправлення молоді на фронт, проблеми з продовольством, жорстоке поводження місцевої адміністрації з цивільними – викликало недовіру до друкованого слова: «німецькі газети брешуть ще більше за радянські» [97, с.134]. Зустрічаються непрямі докази, що окупаційна адміністрація здійснювала тиск щодо розповсюдження газет. Так, у січні 1943 р. установами та підприємствами міста Бахмут було зроблено 500 місячних передплат на газету «Донецкий вестник», водночас в місті виходив свій власний друкований орган, який крім того періодично здійснював передрук матеріалів з органу Юзівської міської управи [104, с.205].

Важливим питанням культурної політики на території Донбасу за часів окупації стала мова [505, с.12]. У вересні 1941 р. працівниками Міністерства окупованих східних областей була підготовлена «Записка з українського питання», положення якої були більш «толерантні» щодо українців. Згідно з документом, серед комплексу заходів щодо перетворення України на співника Німеччини передбачалося і проведення українізації передусім у «русифікованих» містах Східної України, зокрема на Донбасі [611, с.402]. Можливо, реалізуючи положення саме цього документу Ворошиловградська фельдкомендатура розіслала настанови провадити листування українською мовою. Водночас у донесеннях військових інституцій Сталінської області керівництву вермахту повідомлялося, що у зв'язку з великим проشارком

російського населення утвердження української в якості єдиної державної мови зіштовхнеться з великими труднощами [633, с.159; 395, с.98]. Варто, однак, додати, що українська мова та її підтримка не були принциповими для окупаційної влади. Погоджуємось із дослідником А.В. Фоміним, який зазначає, що, користуючись виключно прагматичними міркуваннями та інтересами – розподіляй та володарюй, – нацисти інколи сприяли поширенню вживання української мови у російськомовному регіоні [633, с.160]. Крім того, для місцевого населення пропонувались курси німецької мови, оголошення про набір відповідних груп регулярно з'являлись на шпальтах окупаційних видань [281; 282].

Ще одним культурним інструментом пропаганди окупаційної влади на Донбасі стало кіно. Спеціальними наказами повсюдно вилучалися радянські кінострічки. Цікаво, що в перші дні окупації у кінотеатрах Донбасу ще продовжували демонструвати радянські фільми «Волга-Волга», «Веселые ребята» як ідеологічно нейтральні, доки не були завезені інші. Військову адміністрацію бентежив такий стан речей, про що свідчить інформація у звіті VI німецької оперативної команди: «Час від часу кіно для солдатів може відвідувати цивільне населення. Проте окрім кіна для солдатів, для цивільного населення існує також інше кіно, в якому ще досі показують винятково російські фільми суспільного характеру. ... непокоїть той факт, що людям цього промислового району взагалі ще демонструють російські фільми. Оскільки ... запит щодо власних кіноавтомобілів не може бути виконаний, прошу терміново надати ... декілька випущених в Німеччині фільмів російською мовою, як буде змога, також німецькі художні фільми з російським дубляжем. Якщо наступ здійснюватиметься й надалі, ... не маю наміру допускати показ радянських фільмів у кінотеатрах. Оскільки є доцільним відкриття кінотеатрів на завойованих територіях, моє прохання здається виправданим» [643, арк.15]. Найімовірніше, запит було задовільнено, адже згодом репертуар вцілілих кінотеатрів Донбасу складався з художніх кінострічок німецького виробництва та нацистської військової кінохроніки:

«Шиллер», «Победа на Западном фронте» [739;740]. Кожний стрічці передував кіножурнал «Вохеншау», що повідомляв про події в житті населення Німеччини, воєнні дії [296]. У селах демонстрували фільми «Жизненный путь», «Два человека в одном городе», які пропагували високий рівень німецької культури, щасливе життя німецької молоді й агітували їхати працювати до Німеччини [36, с.5-7; 360, с. 78; 452, с.137;453, с.187; 528, с.262]. Відбувалися й дитячі кіносеанси зі спеціально підібраними радянськими мультиплікаційними фільмами: «Курица на улице», «Лягушата-летчики» [516]. Продовжували демонструватись і радянські кінострічки, які майже не мали ідеологічного навантаження, наприклад, німецькі комедії: «Киноконцерт», «Когда мужчина занимается хозяйством» тощо [295] (див. Додаток 1). Демонструвались кінофільми антисемітського спрямування: «Вічний Жид» [366], «Жид Зюсс» [302].

На території Донбасу окупанти активно використовували плакатний жанр як універсальний та зручний засіб пропаганди. Тематика плакатів, проекти яких розроблялися у Берліні, була найрізноманітнішою та дозволяла пропагандистським впливом забезпечити всі внутрішньополітичні та господарські заходи, які здійснювалися на окупованій території («Вояки Гітлера – друзі Народу», «Жиды – ваши вечные враги») (див. мал.37-38).

Мал. 37. Листівка: «Дружным смехом ответили они на вопрос: не хотите ли вы снова вернуться в сталинский рай»
(<http://infodon.org.ua/stalino/716>)

Мал. 38. Листівка: «Своей работой поможем победить большевиков. Победа над большевиками — освобождение народов СССР»
(<http://infodon.org.ua/stalino/716>)

Розповсюджувались також брошури («Кто такой Адольф Гитлер», «Новый земельный порядок – основа благополучия», «Організація праці в Німеччині») та листівки («Від життя на Заході не помирають») [612, с. 28; 760, с.165]. Близькою до плакатної форми пропаганди були пересувні виставки. Вони являли собою набір планшетів з ілюстраціями, фотографіями та текстовим матеріалом, який присвячувався тій чи іншій актуальній темі. Виставки розроблялися і створювалися в Берліні та надходили на місця вже в готовому вигляді. Стосовно впливу плакатного жанру на населення маємо інформацію зі звіту VI німецької оперативної команди, яка діяла в м. Сталіно: «...За цих обставин слід залучити інші методи пропаганди. Розвішані до цього плакати були частково невідповідними, оскільки зображені на них ситі українці показували погану продовольчу ситуацію під час правління більшовиків. Якраз безсумнівним фактом є те, що провізією населення не забезпечувалось жодним чином. Випадки смертей від голоду щодня трапляються все частіше. Було б доцільно також додати зображення руйнування і знищення, завдані червоними. Карикатури провідних більшовиків також сприймаються добре...» [643, арк.15; 763; 612, с.28; 670, арк.56].

Інструментом нацистської культурної політики виступало театральне мистецтво. Ініціатива заснування театрів часто належала відділам військового управління фельд- та ортскомендатур. До цього процесу активно залучилися роти пропаганди вермахту (Propaganda-Kompanien) та відділи пропаганди (Propaganda Staffel) батальйону пропаганди (Propaganda Abteilung) U (Україна), до функцій яких, як вже зазначалося, належали питання пропагандистської обробки населення окупованої території, зокрема і за допомогою засобів театрального мистецтва та культурного обслуговування військ вермахту. Зазвичай всі ключові питання, які торкалися діяльності театрів, вирішувалися лише після погодження з окупаційною адміністрацією [633, с.167]. Так, у жовтні 1941 р. Сталінський музичний театр було перейменовано на Український музично-драматичний, а вже з середини 1942 р. театр називався Міським театром опери та балету. З липня 1943 р. театр

знову перейменовують на Фронтovu оперу – FRONT-OPER Stalino. Перейменування фактично відбивали ступінь підпорядкуванням закладів культури різним структурам окупаційної влади. Так, з 1 січня 1943 р. театри міста належали військовому командуванню [69, с.13]. 10 червня 1942 р. художнім керівником і директором театру стає Тоні Грашбергер, мобілізований до армії режисер Мюнхенського музичного театру, завданням якого було вносити німецький дух на сцену [70, с.20].

Мистецькі установи Донбасу мали піклуватися про розвиток «самобутнього національного стилю в мистецтві й театрі». Так, колектив Маріупольського музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка одним з основних своїх завдань мав показ зразків світової класики (зокрема й української) та відображення у виставах далекого історичного минулого України. Водночас варто зазначити, що театральні афіші Юзівського музичного театру виходили російською та німецькою мовами, що вказує на бажання окупаційної адміністрації орієнтуватись на запити населення, яке було російськомовним [137, арк.5-7; 22, с.75;759, с.43; 133].

Одним із зручних засобів пропаганди виступало радіо. Радіотрансляцію було поновлено в містах Сталіно, Ворошиловграді, Маріуполі. Увага приділялась питанням адаптації повідомлень німецького радіо, створенню випусків німецьких новин спеціально для східних областей, зокрема і для України. Певну роль у формуванні програм радіомовлення, заповненні ефірного часу відігравали також радіостанції Вермахту, зокрема «Урсула» та «Густав», дислоковані у Ворошиловграді. В тих випадках, де це дозволяли умови, міг також транслюватися підготовлений на місцях органами пропаганди матеріал: огляд преси, трансляція музичних передач [612, с. 25; 532, с.117].

Одним з напрямків нацистської культурної політики було виявлення, вивчення та захоплення культурних цінностей. На території зони військового управління цією справою займався «Оперативний штаб Розенберга» та «Батальйон особливого призначення». В рамках повноваження СС сферою

культури і науки в Україні виключно на території військової зони окупації займалися науково-дослідне товариство «Спадщина», воєнізовані геологічні групи СС, VI відділ «G» Головного імперського управління безпеки. Зокрема оперативна команда відділу «G» під керівництвом унтерштурмфюрера СС доктора фон Гена мала забезпечувати економічною, технічною, краєзнавчою літературою і статистичними матеріалами дослідницькі інститути Головного імперського управління безпеки [272, с.117-119;267, с.51; 106, с.98].

Окупаційна влада покладала на бібліотеки важливу виховну, ідеологічну та освітню функції в здійсненні культурної політики на окупованих територіях. Функціонування бібліотек, читалень після вилучення літератури в областях військової зони окупації було масовим явищем. Виконуючи настанови А. Розенберга та з практичних міркувань збереження спокою, військова адміністрація не перешкоджала намаганням місцевої інтелігенції відновлювати діяльність закладів культури. Бібліотекарі погоджувались на співпрацю з окупантами аби вижити і запобігти розкраданню та знищенню цінного майна [272, с.81-82; 443, с.13;641, арк.7;642, арк.2;671, арк.33;672, арк.155;673, арк.25; 666, арк.22].

Книги для окупантів були джерелом вивчення економіки краю, комуністичної ідеології, особлива увага приділялась матеріалам стратегічного та тактичного значення. Видання, які цікавили окупантів: географічна, геологічна література й карти (зокрема геологічні карти Донецького басейну); література соціально-економічного змісту та присвячена актуальним питанням медицини; ідеологічна література; твори єврейських авторів. Даний перелік видань вилучався з бібліотечних фондів [105, с.100].

Слід зазначити, що окупаційна влада намагалася певним чином навести лад у бібліотечній справі Донбасу, проте виходячи зі своїх інтересів. Використання бібліотек в умовах окупації було одним із засобів «заспокоєння населення», бібліотечні фонди були джерелом одержання літератури для реалізації пропагандистськими, адміністративними, господарськими структурами своїх функцій [610, с.178,186].

У листопаді 1942 р. міська управа Юзівки винесла остаточне рішення щодо відновлення роботи Центральної міської бібліотеки. Відповідно до внутрішньої документації Оперативного штабу Розенберга, в лютому 1943 р. до Німеччини були відправлені найбільш значні видання з фондів Юзівської бібліотеки. У бібліотеці залишилось 10 000 томів класики, белетристики, підручників. Після відправки літератури до Німеччини почалась підготовка до відкриття бібліотеки. Була завезена література, яку знаходили по всьому місту: з дитячої обласної бібліотеки, шкіл, вищих навчальних закладів, підприємств тощо. У березні 1943 р. фонд бібліотеки вже налічував 42 000 книжок, зокрема 14 000 томів художньої літератури, відкрився абонемент для військових та частково для мирного населення. Центральна бібліотека Юзівки кілька разів видавала підручники фаховим навчальним закладам на вимогу господарської комендатури, оскільки навчання за старими підручниками заборонялося, а навчальна література на 1942-1943 навчальний рік, яку очікували з Києва та Маріуполя, не надійшла [146, арк.10; 147, арк.7; 145, арк.5; 640, арк.5].

Нацисти провели велику роботу щодо систематизації фондів бібліотек. Так, у Центральній міській Маріупольській бібліотеці були укладені алфавітний, топографічний та систематичний каталоги, переплетене повне видання Великого світового та Радянського атласів у двох томах. Були й поповнення, наприклад, Центральна міська бібліотека Маріуполя отримала ящик з 200 примірниками книг з Одеси, знайдений у пакувальному приміщенні Маріупольського порту [272, с.109; 326, с.45]. Проте питання, які не цікавили місцеву окупаційну владу, відповідно, не вирішувались. Так, в Юзівській Центральній бібліотеці був відсутній транспорт для перевезення літератури, приміщення не опалювалось. Лише з відкриттям бібліотеки в березні 1943 р. Юзівська міська управа почала надавати вугілля, проте його кількість була недостатньою. На опалення чотириповерхової бібліотеки протягом місяця виділялось не більше 1,5 тонни вугілля [144, арк.29-29зв., 32-32зв.].

Бібліотеки знаходились під постійним контролем окупаційної влади. Всі

працівники ретельно перевірялися міськими управами на лояльність. В обов'язкових документах, які заповнювалися бібліотекарями, зазначалося прізвище, ім'я та по-батькові, дата народження, місце народження, родинний стан, освіта, походження людини, партійність тощо. Бібліотекарі вели облікові книги: інвентарну, підзвітних сум та інші. Довгострокова мета таких заходів – постійний контроль за цінностями бібліотек [148, арк.5-5зв., 7-7зв., 11-11зв., 14-14зв; 482, с.37].

В архівних установах окупантів цікавили передусім документи, які відповідали їх інтересам. Так, необхідні матеріали зі Сталінського обласного державного архіву, його Маріупольського та Артемівського філіалів вилучались, інші документи спалювалися або відразу, або під час відступу [272, с. 102].

Музеї займали не останнє місце в політиці нацистів стосовно історико-культурних цінностей захоплених територій. Хоча інтерес до них зумовлювався іншими потребами на відміну від архівних та бібліотечних фондів. Музейні експонати мали естетичну та матеріальну цінність для окупантів [272, с.179].

Серед музейних установ на Донбасі під час окупації діяв лише Маріупольський краєзнавчий музей. За свідченнями окупантів, він був розграбований місцевими, частина експонатів була знищена. Окупанти зазначали, що з їх приходом в музеї нараховувалося 15 тис. експонатів, водночас в окупаційній пресі в серпні 1942 р. зазначалось, що музей мав 25 000 експонатів. Окупаційна влада ставила за мету показати переважно історію українського народу, його побут, господарство, культуру, значне місце відводилося матеріалам, які відображали побут та життя німецьких колоністів на Маріупольщині [610, с.210-216; 30, с.14;47, с.307]. Водночас колекція музею була розграбована самими окупантами, є свідчення, що під час відступу нацистів у 1943 р. частина музейних фондів була відправлена до Берліну, у сховище Верховного командуючого Вермахту, але що саме і в якому обсязі – невідомо [445, с.108].

За даними газети «Донецкий вестник», у листопаді 1941 р. міська управа Юзівки прагнула відновити художню галерею, однак військова адміністрація швидко розчарувалися в образотворчому мистецтві, картини місцевих художників кваліфікувалися товаром середньої якості, і художня галерея не була відкрита [278].

З приходом нацистів у м. Ворошиловград неодноразово лунала думка про поновлення діяльності Ворошиловградського краєзнавчого музею, який припинив свою діяльність з початком війни. Колишній співробітник музею С.А. Локтюшев проводив підготовчу роботу з його відкриття, зокрема передбачалось виділити кошти на музей на суму від 5 до 6 тисяч карбованців. Перед окупацією нацистами міста працівники музею сховали експонати, але заховані в старому приміщенні музейні цінності якимось чином все ж таки потрапили до приміщення, яке було призначене окупантами для розташування музею. Проте його так і не було відкрито. Частину музейних експонатів окупанти забрали з собою під час відступу, а будівля, де знаходився музей, підпалили [272, с.89; 376, с.54].

Освітня політика в контексті воєнних дій на окупованих територіях розглядалась як щось другорядне і не була предметом ретельного вивчення і планування. Система освіти мала на меті прищепити молодому поколінню усвідомлення власної вторинності, вдячності німецькій «армії-визволительці», бажання служити інтересам Німеччини [87, с.50; 398, с.90; 378, с.17; 99, с.201; 8, с.18; 515, с.87]. Своєрідного характеру набула освітня політика на Донбасі, специфіка якої визначалась насамперед стратегічним значенням та близькістю фронту, з одного боку, що зумовило другорядність освіти, порівняно з економічними та воєнними планами окупантів, з іншого – уможливило певні поступки місцевому населенню з питань освіти, бо для відновлення промисловості Донбасу вкрай були потрібні кваліфіковані робітники. Освіта в регіоні також постійно зазнавала на собі корегуючого впливу суб'єктивного фактора – з боку представників військового командування, місцевих виконавчих органів тощо. Расистський

характер освітньої політики окупантів в регіоні виявився насамперед в утвердженні різних освітніх стандартів і створенні нерівних умов для навчання фольксдойче та представників інших національностей [21, с.79; 314, с.76; 320, с.25; 427, с.84;237, арк.7].

Нова система шкільної освіти в окупованому Донбасі складалася з початкової, неповної середньої школи і дошкільного виховання. Основною ланкою була чотирирічна школа, яка розглядалася окупантами як більш економна і ефективна форма навчання й виховання майбутнього обслуговуючого персоналу. Згодом окупанти усвідомили потребу у створенні семирічних загальноосвітніх навчальних закладів, у яких за плату навчалась обмежена кількість обдарованих дітей, спроможних задовольнити потреби нацистів у кваліфікованих працівниках. Так, у Слов'янську на початок 1942/1943 н. р. існувало 16 шкіл, з яких три були семирічними. Велика заслуга в організації та підтриманні діяльності цих закладів належала місцевим освітянам, які керувалися переконаннями про високу цінність освіти. Педагогам надавалось особливе значення у пропагандистській роботі, їх добір здійснювався ретельно. Передумовою початку навчального процесу була ґрунтовна перевірка навчаючого персоналу. Вчителі, які хотіли працювати в школі, повинні були додавати до заяви докладну автобіографію, на кожного вчителя заповнювалась форма, де поруч з відомостями про освіту і стаж обов'язково зазначалось членство у ВКП (б) або ВЛКСМ. Перевага надавалась тим, хто постраждав від радянської влади, та старим кадрам, не визнавалась радянська курсова підготовка педагогів напередодні війни. Велике значення мала ідеологічна підготовка вчителів, з цією метою проводились інструктивні наради. Протягом 1942-1943 рр. у Сталінській області пройшло шість учительських конференцій, діяли також курси для вчителів. Навіть ті педагоги, які працювали та отримували заробітну плату, знаходились за межею бідності. Влітку 1943 р. заробітна плата вчителя коливалася від 300 до 500 крб. на місяць, а ціна 1 кг пшениці в Юзівці становила 80 крб. До того ж вчителі

постійно зазнавали морального приниження та знущань [378, с.22; 633, с.89; 462, с.103].

Якщо структура шкільної освіти зазнала певних змін, то організація роботи навчальних закладів та управління ними в цілому ґрунтувалося на радянських традиціях.

Одним з негативних наслідків нацистського панування в освіті стало різке скорочення кількості шкіл, порівнюючи з довоєнним періодом. Так, в Артемівську працювало лише 6 з 22 шкіл, у Слов'янську – 5 з 21 школи, діючих до війни. Майже аналогічною була ситуація і в інших містах Донбасу. Кількість учнів скоротилася на 80 %, порівнюючи з довоєнним часом [21, с.87-88].

Основною проблемою організації освітньої праці в Донбасі стали: відсутність достатньої кількості шкільних приміщень, шкільного обладнання, проблема опалення шкіл, забезпечення продуктами харчування. Умови воєнного часу, погане відвідування учнями школи впливали на успішність навчання. Так, успішність навчання по школах Юзівки на 1941/1942 н. р. становила 62 %, хоча і ці дані, можливо, були завищені [21, с.90].

Якщо ступінь ефективності мережі нижчої професійної освіти у підготовці кадрів був мінімальним, то ступінь ефективності відновленої нацистами мережі середніх та окремих вищих навчальних закладів був ще меншим.

Під час окупації Донбасу була сформована трирівнева система професійної освіти, основним елементом якої були нижчі фахові школи (технічні, сільськогосподарські, ремісничі та ін.), які мали забезпечити мінімальний рівень спеціальної освіти молоді. Проте ефективність діяльності навчальних закладів професійної освіти була вкрай низькою, причиною цього була відсутність матеріальної бази та небажання нацистів займатися цим.

Були майже відсутні на теренах Донбасу середні навчальні заклади. Якщо до війни в регіоні працював 91 технікум, то в період окупації

функціонували лише декілька навчальних закладів, які можна кваліфікувати як середні спеціальні, приблизно 7 технікумів [21, с.96,107; 462, с.105].

Окупанти не планували відновлення мережі вищих навчальних закладів в Україні [398, с.78; 622, с.215;624, с.107; 466, с.76-77]. Проте з огляду на гострий дефіцит кадрів вищої кваліфікації в сільському господарстві, промисловості та медицині А. Розенберг 21 січня 1942 р. видав розпорядження, згідно з яким було дозволено роботу медичних, ветеринарних, сільськогосподарських та природничих факультетів ліквідованих вузів та реорганізацію їх у самостійні інститути. На Донбасі під час окупації жоден з ВНЗ повноцінно не працював. Діяла лише одна установа в Юзівці протягом 1942-1943 рр, яка була чимось середнім між вищим навчальним закладом та курсами підвищення кваліфікації. Це були медичні курси, які були відкриті при відділі охорони здоров'я Юзівської міської управи для колишніх студентів старших курсів Сталінського медичного інституту [294; 398, с.203].

Важливу пропагандистську роль військове командування надавало святам та пам'ятним датам, окупанти орієнтувались переважно на цивільне населення з метою ідеологічного впливу та завоювання підтримки місцевих жителів. Окупанти влаштовували святкування Дня визволення від СРСР – 22 червня, Дня народження Гітлера, набули поширення свята жнив, врожаю для селян. Приділялась увага і «відновленню українських традицій та культури», відзначали День українського козацтва, День народження Т.Г. Шевченка тощо (див. Додаток 2) [467].

Одним з головних напрямків нацистської культурної політики стало відновлення релігійного життя на окупованих територіях. З початком окупації території України спостерігалось обережне ставлення до релігії, адже належало з'ясувати ставлення радянських людей до релігії після багатьох років її заборони радянською владою. На час захоплення території Донбасу – липень 1942 р. – були визначені головні засади нацистської релігійної політики – використовувати релігійний фактор як засіб контрпропаганди та засіб впливу на політичні процеси на окупованій території України [432, с.43].

У військовій зоні окупації адміністрація діяла більш ситуативно та помірковано, на відміну від Рейхскомісаріату Україна [668, арк.8;669, арк.100]. Основоположним документом, який визначав засади політики органів у зоні військової адміністрації, стали вказівки «Поведінка військ щодо цивільного населення в релігійних питаннях». Документ мав наступні положення: не підтримувати і не забороняти релігійну діяльність, не проводити богослужінь для вермахту в колишніх церквах, не проводити релігійну пропаганду тощо. Втручання було можливе лише в разі шкоди інтересам окупаційної влади [614, с.132].

Політика творців «нового порядку» щодо церковно-релігійного життя на окупованих територіях мала свої особливості й водночас була чітко зорієнтована на виконання загальних для всіх окупованих територій завдань: 1) підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизму; 2) встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх конфесій; 3) сприяння розгалуженню релігійного руху на окремі течії; 4) зовнішнє і внутрішнє руйнування традиційних стабільних церковних структур з метою запобігання можливій консолідації їх лідерів для боротьби проти Німеччини; 5) заборона створення єдиних церков; 6) максимальне використання релігійних організацій для сприяння німецькій адміністрації та подальша примусова зміна характеру релігійних вірувань населення на нехристиянські [590, с.91].

Для зони військового управління характерними чинниками здебільшого були прагнення створити позитивний імідж «вермахту-визволителя» шляхом лояльної політики стосовно церкви, сприяння задоволенню духовних запитів місцевого населення та відвернення його від небажаної політичної діяльності. Але навряд чи активне відновлення релігійного життя на Донбасі під час окупації було заслугою окупантів. У Сталінській області за період з 1941 по 1943 роки відновили богослужіння, за різними даними, 220 – 230 церков, у Ворошиловградській – 128 [60, с.109; 374, с.217]. Для порівняння: у Київській та Полтавській областях – з історичними та усталеними релігійними

традиціями – відповідно 350 та 342 церкви [358, с.128]. На окупованому Донбасі при міських управах створювались релігійні відділи. Так, 1 грудня 1942 р. в Юзівському відділі народного виховання та культури був підписаний акт між управляючим Донецьким єпархіальним управлінням протоієреєм О. Книшевим та колишнім головою Макіївського управління П. Кочевським. На підставі цього акту в Сталінській області почало діяти єдине єпархіальне управління, його резиденція спочатку знаходилась в Рикові (Єнакієве), з літа 1943 р. – перенесена до Юзівки [552, с. 78]. На Донбасі з 1942 р. діяли потужні православні громади в селищах Рутченкове, Авдотїне, Григорівка. Майже в кожному селі громада облаштувала для богослужінь вцілілі храми, які за радянської влади використовувались як колгоспні комори чи сільбуди. В тих селах, де храми були повністю зруйновані, використовувалися громадські будівлі. В містах під церкви використовували кінотеатри, палаці піонерів, клуби, їдальні, школи. У таких приміщеннях надбудовували куполи, встановлювали іконостаси. Часто такі приміщення вимагали реконструкції і обладнання, але віруючі брали цю справу до своїх рук: жертвували кошти, цінні речі, парафіяни несли збережені ікони, на престольні хрести, священний посуд, богослужбові книги. Так, жителька Маріуполя пожертвувала 3000 крб. на будівництво православного собору. Були випадки, коли органи військового управління на місцях проявляли зацікавленість справами церкви, навіть її матеріальним утриманням. Так, окупаційна влада подарувала Всіхсвятській церкві в Бахмуті чавунний дзвін та видавала пайок хору при церкві [88, с.89; 86, с.109; 79, с.24; 103, с.142; 102, с.78; 422, с.37; 494, с.43].

Гострота конфлікту між Автономною й Автокефальною церквами була помітна в основному в центральних та західних регіонах України, де розташовувалась церковна верхівка обох течій та активно діяли націоналістичні угруповання, натомість населення Донбасу майже не відчувало цього конфлікту [667, арк.33-37; 8, с.19; 492, с.124; 590, с.100; 622, с.125]. Слід зазначити, що на Донбасі, який завжди був поліконфесійним

регіоном, під час окупації також діяли різноманітні релігійні течії. Так, у Харцизьку з 1942 р. існували євангельські християни-баптисти [635, с.450].

Німецьке командування узаконило всі релігійні свята. Так, у м. Юзівці у 1942 р. дозволялося відзначати 14 православних свят. Були дозволені публічні масові богослужіння, з нагоди відкриття храмів влаштовувались свята, в церквах і молитовних будинках щоденно проводились масові водохрещення, які були показовим прикладом навернення людей до церкви. Так, 24 серпня 1942 р. протоієрей Юзівки Г. Ломакін похрестив 19 дітей віком від одного до шести років. На богослужіннях в храмі були присутні військові, які інколи ставали хрещеними батьками немовлят [609; 149, арк.1]. К. Беркгоф припускає, що багатьох до хрещення спонукали чутки – нехрещених дітей німці будуть розстрілювати. До того ж, всупереч інструкції для німецьких військовослужбовців не брати участь у релігійному житті населення, саме церкви викликали цікавість окупантів. Дослідник вважає, що у сукупності з іншими чинниками, це сприяло певній гуманізації стосунків місцевого населення та солдатів вермахту [18, с.120;19, с.20].

Окупанти не забороняли, а навіть сприяли випуску релігійної літератури. Так, у грудні 1941 р. типографія «Маріупольської газети» (з 21 квітня 1942 р. – «Маріупільська газета») вже приймала замовлення на друк «Молитовника». Працювали церковні лавки, в яких продавали хрести, ікони, рідкісні екземпляри священних книг тощо. Так, в Юзівці працював магазин церковного начиння пана Агіпова, в якому продавалось перше Євангеліє російською мовою, видане у 1819 р. Архієпископ Миколай у Маріуполі проводив просвітницькі бесіди-читання, збирав кошти на відкриття п'ятимісячних курсів для підготовки псаломщиків, регулярно скликав на засідання духовенство Маріуполя для обговорення питань церковного життя міста. Крім того, церква турбувалась про історичні та духовні цінності віруючих. Так, 6 грудня 1943 р. відбулося урочисте перенесення останків митрополита Ігнатія з маріупольського міського музею в Преображенську церкву [605, с.100; 445, с. 200].

Аналізуючи церковно-релігійну політику, неможливо уникнути питання про колаборацію церкви з нацистами. Відправлення вдячних молебнів в церквах з нагоди річниці «визволення» того чи іншого населеного пункту, заклики їхати на роботу до Німеччини тощо, впливали певним чином на настрої місцевого населення. Водночас така позиція низки священнослужителів, з огляду на передвоєнну історію стосунків держави та церкви, була зрозумілою, крім того співпраця з окупаційною владою була однією з найбільших передумов здобуття легітимності церкви на окупованій території. Так, настоятель Всіхсвятської церкви (м. Бахмут) І.К. Крещановський проводив церковну службу при окупантах, водночас у підвалах церкви він переховував поранених червоноармійців, євреїв, надавав їм допомогу харчами та документами. Саме тому доцільно говорити про вимушену, здебільшого ситуативну, несистемну підтримку церквою окупантів. Тільки незначна частина священників вірила у панування нацистів і встановлення нових порядків надовго [88, с.89].

Згодом духовенство повною мірою відчуло на собі трагізм ситуації: з одного боку, його вимушена «пронімецька» агітація підривала авторитет серед віруючих, а з іншого – німцям не потрібні були проповідники, які не мають впливу на населення. Двоїстість у сприйнятті окупаційної політики в Україні робила життя духовенства нестерпним. Прикладом може слугувати діяльність митрополита Феофіла Булдовського, який під тиском нацистів вимушений був підписувати документи, з якими не завжди погоджувався. До того ж владика повинен був звітувати через своїх представників про настрої пастви. Взамін німці дозволяли йому відкрити церкви, тому до січня 1943 р. митрополиту підпорядковувалися 400 автокефальних православних церков на території 4 областей в УРСР, у тому числі в Сталінській і Ворошиловградській областях [552, с.104; 492, с.180; 483, с.86].

2.2. Специфіка культурного життя за час нацистської окупації

У прифронтовій зоні окупаційна влада орієнтувалась на задоволення культурних потреб військових, переважно у сфері дозвілля. Водночас для військової адміністрації важливо було забезпечити спокій та стабільність, «порозумітись» із місцевим населенням, що так само викликало відносно лояльне чи байдуже ставлення до культури, порівняно з іншими окупованими територіями. Військові мали повноваження самостійно вирішувати, залежно від місцевої специфіки та ситуації на фронтах, як саме втілювати розпорядження та вказівки щодо реалізації нацистської культурної політики [610, с.77].

Проаналізовані джерела та література дають можливість говорити про функціонування трьох умовних культурних просторів на території окупованого Донбасу: для військових, цивільного населення та спільний.

На території Донбасу перебували німецькі, румунські, італійські військові, але останні не входили до складу військової адміністрації, їх кількість була набагато меншою, тому можемо говорити про створення єдиного нацистського культурного простору.

Організація культурного життя для офіцерів та солдатів Вермахту здійснювалась відповідно до німецьких культурних традицій та дозвілля, які набували певної специфіки за умов близькості лінії фронту. Це був той культурний простір, в який місцевому населенню вхід було заборонено – «тільки для німців».

Для задоволення культурних потреб цивільного населення, як було сказано вище, діяла мережа театральних установ, кінотеатри, читальні, видавалася окупаційна преса, діяли пересувні виставки [586, с.34]. Водночас, незважаючи на екстремальні умови війни та пильний контроль окупаційної влади, можна говорити про самоорганізацію культурного життя населення. З одного боку, це було зумовлене потребою в складних умовах війни знаходити розраду в задоволенні хоча б мінімуму культурних потреб (не тільки хліба, але

й видовищ), що співпадало з культурною політикою місцевої окупаційної влади – відволікти та упокорити населення. З іншого боку, самоорганізація культурного життя за умов нацистської окупації надала можливість реалізувати нездійсненні за радянські часи амбіції творчої інтелігенції, що також цілком заохочувалось. Але був ще один чинник – намагання українських націоналістів (місцевих та тих, хто саме через це й приїхав на Донбас) культурними засобами створити певний ґрунт для національного будівництва. Саме цей аспект самодіяльності в організації культурного життя місцевого населення був найскладнішим в плані реалізації: з одного боку, нібито формально заохочувався нацистською окупаційною владою на протигагу усьому радянському, з іншого – наражався на глуху оборону від зазіхань на будь-які самостійницькі дії.

Спільний культурний простір для військових та місцевого населення виникав на перетині інтересів цих груп та є важким для дослідження, проте унікальним феноменом. Окупанти долучались до культурного життя місцевого населення переважно для контролю, ідеологічного тиску, пропаганди. Але беручи безпосередню участь у різноманітних культурних заходах разом з місцевими, військові контактували з ними, відбувалась культурна взаємодія, співставлення різних світоглядів, уявлень, культурних традицій, руйнування стереотипів, причому з обох боків.

Характеризуючи культурний простір (дозвіллевий) для військових Вермахту, вважаємо за доцільне використовувати поняття «дозвіллевий», що фактично відповідало його сутності – задоволення культурних потреб та розвага військових. Як зазначав начальник відділу міського господарства Юзівки Т.І. Ражуков: «відділи та підприємства працюють для потреб військових, а відновлені театр, кінотеатр та радіовузол дають їм можливість культурно провести години дозвілля» [289].

Одним із перших кроків нацистів на окупованій території стало відкриття театрів. У вересні 1942 р. нараховувалось 2 театри у Ворошиловграді (музично-драматичний ім. Т.Шевченка, «Кабаре»), 3 – у

Юзівці (музично-драматичний, ляльковий, «Вар'єте»). Театральні колективи існували і в інших містах та селищах Донбасу, зокрема в Бахмуті, Дружківці, Макіївці, Горлівці, Красноармійську, Краматорську, Красному Лучі,

Мал. 39. Фотографія: «Мадам Баттерфляй».

Вистава Юзівського музично-драматичного театру. 1943 р. (<http://infodon.org.ua/stalino/770>)

Попасній, Риковому (Снакієвому), Слов'янську, Селидівці, Сніжному, Ясинуватій, Успенці тощо [616, с.100;462, с.144]. Репертуар театрів був різноманітним і складався з творів західноєвропейських, українських, російських драматургів, композиторів. Найпопулярнішими п'єсами були: «Наталка Полтавка»

І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка тощо. Відомі факти, коли

до постановок театрів залучались місцеві режисери. Так, у Юзівському міському театрі була поставлена п'єса місцевого автора В. Горіна – «Гибель таланта». Значне місце в репертуарі посідали і концертні програми, виступи перед окупаційними військами на фронті, у шпиталях тощо (див. мал.39-43).

Юзівський музично-драматичний театр з листопада 1941 р. по червень 1942 р. дав 98 вистав, з них 7 прем'єр і 55 концертів. Впродовж грудня 1941 р. Маріупольським театром під керівництвом режисерів В. Волгрика, С. Зав'ялової було підготовлено 10 прем'єр, відбулося

Мал. 40. «Кармен». Вистава

Юзівського музично-драматичного театру, 1942 р. (<http://infodon.org.ua/stalino/770>)

138 вистав та 172 концерти, причому для військових – 109 концертів. Крім того, артисти театру на виїзді 117 разів виступали у шпиталях, будинках

відпочинку, військових частинах, казино тощо. Концертна бригада театру під керівництвом І. Ягупова дала 122 концерти безпосередньо на фронті [601, с.16].

Репертуар лялькових театрів складався переважно з казок народів світу: «По щучьему веленью», «Волшебная лампа Алладина», «Свинопас», «Лисичка-сестричка», «Червона шапочка», але були і серйозніші постановки, наприклад, комедія М.Л. Кропивницького «Пошились у дурні».

Зміст вистав та сценічних програм мав бути викладений у спеціальній анотації німецькою мовою і узгоджений з відповідними інстанціями. Афіші та програми друкувалися двома

Мал. 41. Німецький духовий оркестр перед фасадом Юзівського музично-драматичного театру (<http://infodon.org.ua/stalino/716>)

мовами – українською та німецькою [133, арк.1-27;527, с.51].

Спільне відвідування театрів німецькими солдатами та українцями було заборонене, хоча за роки окупації на Донбасі застосовувались як окремі (для цивільних та військових), так і спільні перегляди вистав. Громадяни, які були на службі у німецького командування, могли

Мал. 42. Німецькі солдати перед фасадом Юзівського музично-драматичного театру (<http://infodon.org.ua/stalino/716>)

придбати квитки у касі при міському фінансовому відділенні або в німецькому управлінні, для цього необхідно було надати довідку з місця роботи. Ця процедура була обов'язковою. Навіть німецьких військових (офіцерів та солдатів) не пропускали без дозволу начальства. Цивільне

Мал. 43. Програма Юзівського музично-драматичного театру (<http://infodon.org.ua/stalino/716>)

населення могло отримати квитки в касі фінансового відділення Міської управи. Жандармерія виганяла з театру людей, які отримували квитки іншими шляхами. Громадяни повинні були займати лише відведені для них місця в залі. Інколи для підтримання порядку на виставах були присутні поліцаї [609, с.14;141, арк.46;299; 129, арк.42; 523, с.97].

Проаналізовані джерела не дають можливості оцінити кількісне співвідношення військових та місцевих жителів, які відвідували театральні вистави. Д.М. Титаренко вважає, що, враховуючи особливості зони військової адміністрації, доцільно припустити значну питому вагу військового глядача [616, с.105]. В.М. Гайдабура вказує, що військові відвідували здебільшого театри опери та балету, а цивільне населення – драмтеатри [70, с.200; 68, с.18; 71]. Ми погоджуємося з В.М. Гайдабурою і хочемо додати, що опера та балет були більш зрозумілими для німецьких та італійських військових. Драматичні вистави російською та українською мовами вимагали занурення у зміст театралізованого дійства, потребували знання історії, мови, культурних традицій, що, навпаки, приваблювало місцевого глядача.

Про спільні перегляди вистав залишились спогади німецьких військових, які часто були незадоволені місцевою публікою, яка, на їхній смак,

поводилась некультурно та галасливо. Військові іноді навіть виступали в ролі рецензентів, як, наприклад, лейтенант Шульте, який надав рецензію на класичну драму Фрідріха Шиллера «Підступність і кохання», яка ставилася в Маріупольському театрі: «Ми в театрі не бачили більш недисциплінованої публіки, як у Маріуполі» [467].

Окремо варто зупинитись на діяльності розважальних театрів-кабаре, які створювались місцевою окупаційною владою виключно для обслуговування військових. У Юзівці діяв театр естради та мініатюр під назвою «Вар'єте» (див. Додаток 3), згодом перейменований на «Пістрива сцена» та театр музичної комедії. У Ворошиловграді діяв театр-кабаре «SKALA», створений, як зазначала сама адміністрація міста, за європейським зразком. Творчий колектив театрів був різноманітним – еквілібристи, акробати, клоуни, гімнасти, балерини, музиканти. Театри підтримували зв'язки зі стаціонарними театральними установами, періодично артисти інших театрів, за власним бажанням чи наказом дирекції, брали участь у концертах для військових [134, арк.34; 130, арк.162;238, арк.15;239, арк.8]. У репертуарі театрів-кабаре переважали естрадні та концертні номери розважального характеру. Колективи орієнтувались на вимоги військового глядача, тож були достатньо мобільними та на відміну від стаціонарних театральних установ давали значну кількість вистав за короткий період. Так, Юзівський театр естради та мініатюри з 19 травня по 9 червня 1942 р. дав 30 спектаклів для солдатів німецької армії [295]. Під час тижнів культури, які організовувалися для солдатів окупаційних військ, артисти виконували в основному німецький репертуар, український – досить вибірково, мали місце виступи в церквах під час служб і панахид. Варто зазначити, що серед відвідувачів таких театрів були також італійські солдати [22, с.74;241, арк.7]. Цікава ситуація склалася із репертуаром та відвідувачами у ворошиловградському театрі «Кабаре». За свідченнями працівниць театру піаністки М.Ф. Зарвовської та солістки О.Г. Цветкової, представник відділу пропаганди фон Треска вимагав, щоб номери виконувались італійською на німецькою мовами, можливо, через те,

що серед глядачів театру переважали італійці. А заввідділом міської управи Коваль вимагав, щоб програмні номери виконувались українською мовою, водночас за виконання російських частівок засуджували солістку Володимирову [200, арк. 97].

Музична культура в роки окупації була представлена переважно концертною діяльністю. На теренах Донбасу протягом 1941-1943 рр. виступали капели бандуристів, духові оркестри місцевих музикантів, з концертами приїздили зарубіжні виконавці. Так, в 1942 р. в Маріуполі відбувся концерт німецького духового оркестру під керуванням диригента Альберта Беккера. Поширеними були музичні виступи та передачі на радіо. 3 жовтня 1942 р. Юзівське радіоуправління почало передавати ранкові концерти, які включали музичні мініатюри легкого жанру та найкращі зразки класичної музики західноєвропейських та російських композиторів. Практикувалися трансляції відкритих концертів, до прикладу, 30 жовтня 1942 р. безпосередньо у студії тривала година камерної музики, а в Маріуполі у студії міського радіовузла систематично організовувалися виступи артистів місцевого театру ім. Шевченка під загальною назвою «Театр біля мікрофону». Влаштовувалися музичні антракти в кінотеатрах, на виставках тощо [612, с.21-34, 527, с.55;445, с.206].

Як зазначалось в попередньому підрозділі, окупаційна влада звертала увагу на професійну фахову освіту. На території регіону пропонувалась музична освіта. Музичні школи діяли у Бахмуті, Риковому, Слов'янську, але з'явилися вони лише у 1942/1943 н.р. і значно поступалися, наприклад, харківським за кількістю учнів та спеціальностей, за якими велася підготовка [21, с.104].

Вагоме місце в культурному житті окупованого Донбасу займала концертна діяльність. Так само, як і театральні постанови, концерти військові та цивільні відвідували зазвичай окремо. Лише на свята чи влітку в парках відпочинку влада влаштовувала спільні програми. За матеріалами окупаційної преси, концертні програми для окупантів відрізнялись вищою якістю, ніж для

місцевих, виступали як професійні театральні трупи, так і аматорські колективи. Варто зазначити, що будь-яка самодіяльність була під пильним контролем окупаційної влади, артисти проходили ретельну перевірку. Так, у селищі Катик на Донеччині був влаштований концерт силами самодіяльних гуртків, створених за ініціативою італійських військових [745].

У Юзівському музично-драматичному театрі у 1942 р. проходив цикл концертів для окупантів «Солдати для солдат». У програмі брали участь солдати німецьких та італійських військ, український хор, балет та оркестр драматичного театру [294; 300]. Відомі факти приїзду зарубіжних колективів та виконавців. На запрошення німецької комендатури виступали румунський ансамбль народної пісні та танцю, німецький піаніст Фріц Брахман та інші, проте відвідувати такі концерти мали право лише окупанти [285].

У Солдаткіно достатньо часто виступали з концертами артисти розважальних жанрів, так, у Горлівському Солдаткіно виступили балетна труппа з репертуаром комічних та циганських танців, циркові артисти з акробатичними номерами, співаки виконували циганські та українські народні пісні [81].

З другої половини 1943 р. на шпальтах місцевої преси почали з'являтися оголошення, в яких населення запрошувалось на концерти для військових. У такий спосіб на необхідності «перетину» культурних просторів позначались поразки нацистів на фронті – треба було негайно заручитись підтримкою населення [477].

Діяли стаціонарні кінотеатри та пересувні кіноустановки, які демонстрували кінострічки на підприємствах, у навчальних закладах, шпиталях, у таборах для перебіжчиків та військовополонених. Як зазначав у своїх мемуарах начальник відділу пропаганди Вермахту Хассо фон Ведель, питання демонстрації фільмів залежали насамперед від наявності стаціонарних та пересувних кіноустановок, надходження необхідних фільмів. З цього приводу необхідно зазначити, що діяльність органів пропаганди в цьому напрямку зазнавала значних труднощів, оскільки мережа кінотеатрів на окупованій території суттєво скоротилася, а технічний рівень значно

погіршився. Так, у жовтні 1942 р. на території Сталінської області функціонувало 36 кіноустановок, тоді як до війни було щонайменше 247. Подібна ситуація склалася і у Ворошиловградській області.

Місцевим жителям дозволялось відвідувати в кінотеатрах лише денні сеанси, і вони були зобов'язані поступатися німцям кращими місцями [527, с.54].

На території військової зони окупації діяли товариства «Просвіта». У перші роки окупації ставлення нацистської влади до їх діяльності була досить лояльною, що пояснюється бажанням контролювати українські національні культурні осередки та використовувати їх для власних потреб. Осередки «Просвіти» у 1942-1943 роках діяли у Маріуполі, Костянтинівці, Краматорську, Слов'янську, Волноваському та Ольгінському районах (Сталінська область) та Ворошиловграді. Найактивнішою була робота «Просвіти» в Маріуполі, активна діяльність якої у 1942 році навіть отримала назву «маріупольське відродження» [602]. Товариства «Просвіти» виступали перед цивільним населенням з промовами, лекціями, привітаннями, організовували виступи та концерти тощо [608, с.15; 465, с. 47; 602, с.88; 703, арк.112 зв.].

Оскільки створенням художнього музею окупаційна влада так і не зацікавилась, образотворче мистецтво Донбасу під час окупації було представлене художніми виставками та фотовиставками: з 4 по 8 листопада 1942 р. в Юзівці проходила перша велика фотовиставка про Німеччину – «Німецька країна – німецький труд» [293]; у червні 1943 р. відбулась виставка картин «Про роботу визволених народів Сходу Європи у прекрасній Німеччині»; з 27 червня по 5 липня 1943 р. в Юзівці діяла фотовиставка «Краса Німеччини». Окупаційна влада була зацікавлена у тому, щоб виставки відвідало якомога більше місцевого населення, тому про виставки писали в окупаційній пресі, зали прикрашали квітами, плакатами, дарували відвідувачам сувеніри. Про кількість відвідувачів таких виставок маємо певні дані з окупаційної преси, наприклад, що пересувну виставку «Краса

Німеччини» протягом червня-липня 1943 р. побачило 32 тис. осіб у Сталіно, Харцизьку, Макіївці. Однак важко точно стверджувати наскільки ці дані є достовірними, враховуючи бажання окупаційної влади вплинути на населення та збільшити кількість відвідувачів, у тому числі через відповідні статті в окупаційній пресі [300; 301].

Мистецьке життя за час окупації було вкрай деформованим, побутові умови не надавали поштовху для високих ідей та образів. Мотиви митців, які йшли на роботу до окупантів, залежали від цілого комплексу факторів: прагнення дістати роботу та засоби до існування і щире бажання випробувати свої сили. Важливим чинником, який спонукав митців працювати на нацистів, було й те, що це певною мірою оберігало їх від вивезення на роботи до Німеччини. Робота на окупантів давала також можливість розраховувати на підтримку адміністрації у разі виникнення спірних питань, побутових ускладнень. Так, артисти Ворошиловградського театру «Кабаре» отримували продовольчі, хлібні картки, військовий пайок, який був більшим, ніж для цивільних: 600 гр. хліба на день, цукор, цукерки – 600 гр., крупа – 2 кг, жири – 600 гр, м'яса – 2 кг на місяць. Частина людей творчої праці вимушено обрали пристосуванство, змінювали одного замовника на іншого, а хтось вірив, що німці створять належні умови для культурного життя. Так, у Юзівці працював скульптор та живописець З.Ф. Макаренко, який створив бюст А. Гітлера, барельєфи фюрера та дуче, картини «Фюрер на Східному фронті», «Російські полонені» та ін. Командуванню дуже подобалась творчість митця, копію бюста фюрера придбали Юзівська міська управа та інші установи міста. Скульптор З.Ф. Макаренко відгукнувся на пропозицію комісара України взяти участь в організації постійної Всеукраїнської художньої виставки. Саме він свого часу створив скульптури піонера, робітника і робітниці для Парку культури і відпочинку в Макіївці в кінці 1930-х рр. Водночас були й ті, хто співпрацювали з окупаційною владою з альтруїстських міркувань. Наприклад, художник Є. Є. Грейліх таким чином зберіг 11 картин із зібрання Сталінської картинної галереї. Після війни частина митців відступила з нацистами, частина

– була засуджена, а ті, котрі залишилися – намагалися приховати своє минуле [527, с.50-54;132, арк.17;241, арк.6;242, арк.2;616, с.103].

Святкова культура також була деформованою, як вже зазначалось у попередньому підрозділі, військове командування використовувало свята для ідеологічного впливу та отримання підтримки від місцевих жителів, тож окупаційна влада відновила релігійні свята, відбувались святкування Дня народження Гітлера та Дня народження Т.Г. Шевченка. Мали місце й достатньо химерні поєднання нацистської пропаганди та українських традицій. У квітні 1942 р. в Сталінській області відбулось святкування з нагоди передачі сільськогосподарських земель трьом колгоспам – «Ясиновський 1», «Ясиновський 2» та «Кооператор». Усе вище військове командування виголосило промови перед населенням і привітало найгарніше село Сталінської області [81]. Були присутні жителі трьох сіл; командир господарчої команди м. Сталіно пан оберст-лейтенант Лютер; керівник штабу Сталінської області, радник військового управління пан Кепп; обласний сільськогосподарський керівник пан фон Крамон; районний сільськогосподарський керівник пан Гансен; запрошені як почесні гості – офіцери німецького та італійського Вермахту. Святкування поєднало в собі промови військових, заходи щодо вшанування фіурера, концерт німецької класичної музики та елементи традиційних українських свят (вбрання, пісні, танці) [299]. Отже, окупаційна влада, протиставляючи себе радянському керівництву, демонструвала селянам свою підтримку, лояльне ставлення до української культури та водночас контролювала, здійснювала пропаганду.

Відновлення святкування релігійних свят було орієнтоване переважно на місцеве населення, проте військові також відвідували богослужіння, брали участь у заходах, присвячених релігійним святам, наприклад, на Трійцю в Горлівці німецькі військові грали в футбол та навіть хрестили дітей місцевих жителів [295; 278].

З метою інформування населення про поточні події та отримання ідеологічного впливу на нього, окупаційна влада відкривала читальні, до яких

надходили газети, що видавалися як на окупованій території СРСР, так і в Німеччині. У читальні м. Костянтинівка були представлені періодичні видання, які виходили на теренах Сталінської області, у Дніпропетровську (сучасне м. Дніпро), Києві, Харкові, Белгороді, Криму, часописи, які видавалися в Німеччині [607, с.28].

Німецьке військове командування задля покращання сфери дозвілля заохочувало підготовку працівників, які допомагали б їм гарно та культурно проводити час [633, с.95]. Окупанти відновили діяльність культурних установ, – клуби, будинки культури тощо. Так, станом на лютий 1942 р. в Юзівці діяло 7 шахтних клубів та 2 палаци культури. У робочих клубах працювали музичні, хорові та інші гуртки, виступали артисти місцевих театрів, приїжджали з гастролями музичні та театральні колективи. Подібні клуби користувались популярністю серед частин німецької армії та місцевих жителів, які працювали на окупантів. В містах діяли парки культури та відпочинку, де були атракціони, майданчики для виступів артистів, проте і їх відвідували частіше за все офіцери та солдати, для місцевих жителів діяли обмеження. Так, у Маріуполі на багатьох лавках міського саду були написи «Тільки для німців» [603, с.101].

Поширеною була діяльність різноманітних мистецьких майстерень, які також виконували замовлення окупаційної влади. На березень 1942 р. в місті Юзівці працювало 5 майстерень, які займались виготовленням художніх дитячих іграшок та галантерейних товарів [285]. З листопада 1942 р. в Дебальцевому існувала художня майстерня, працівники якої розробляли ілюстрації, таблиці, малюнки до підручника з німецької мови для початкової школи [294]. А в Волноваському районі в 1942 р. було відкрито 7 ремісничих шкіл, частина з яких готувала майстрів з вишивки [295].

З середини 1942 р. в Юзівці почав розвиватися іконний живопис, оскільки окупанти відновлювали та відкривали нові церкви, молитовні будинки. У цьому брали участь і художники м. Юзівки, розписуючи на замовлення окупаційної адміністрації церкви, іконостаси, створювали ікони

тощо. У Юзівці працювало 2 кустарні майстерні по виготовленню різноманітного церковного начиння [286; 288; 297].

Важливим питанням залишається ставлення населення до окупантів, зокрема в контексті освоєння «окремого» та «спільного» культурних просторів. За інформацією звітів військових адміністрацій вимальовується доволі неоднорідна картина, залежна від багатьох змінних, фіксується або вкрай вороже ставлення, або байдуже нейтральне, яке переважало. Настрої змінювались відповідно до ситуації на фронті, залежали від того, наскільки належним чи незадовільним було постачання продовольства, наявності примусового вербування на роботу до Німеччини на тлі вистав про щасливе життя «заробітчан», у сільській місцевості додавалось земельне питання, до того ж свідомі інтелігенція гостро реагувала на заборону національної самоорганізації. Крім того, нацистська культурна пропаганда перманентно стикалась із радянською контрпропагандою, яка через близькість лінії фронту, була більш масштабною за присутністю, ніж в Рейхскомісаріаті Україна. Так, у звітах повідомлялось, що окупанти періодично знаходили радянські листівки, а серед населення активно розповсюджувалися чутки ворожого змісту [607, с.27-28; 643, арк.16;767, с.187;768, с.94;769, с.486; 485, с.87].

Але однією з вагомих причин незадоволення населення окупантами було переважно зверхнє ставлення окупантів до місцевих. Здавалось б, ідеологічні орієнтири для солдатів Вермахту як визволителів народів СРСР від більшовицького ярма повинні були цілком відповідати й настроям населення, яке потерпало від радянської влади. Разом з тим численні брошури, директиви, пам'ятки для німецьких солдат («Чому ми почали війну зі Сталінім», «Про поведінку військ на Сході») містили недвозначні пояснення: слов'янські народи, зокрема й їх культура, розглядались як другорядні, не виключалось жорстоке ставлення до чужих за походженням та культурою елементів. Німецький солдат, який був «визволителем українського народу від більшовизму», водночас повинен був постійно пам'ятати, що він є носієм вищої культури, а відтак не може рівняти себе з «визволеними» (що, до речі,

кардинально відрізняло принаймні задекларовану майбутню радянську політику на повернутих територіях). «Тільки для німців» – настанова, яка діяла не тільки для окупованого населення. Вона налаштовувала сприймати місцевих як відсталу некультурну масу, дозволяла з неповагою ставитися до їх матеріальних та духовних цінностей [676, арк.49; 454, с.75].

Зазначені ідеологічні настанови не були незмінними протягом війни, необхідність створення умов відпочинку, в тому числі культурного для солдатів Вермахту змусила керівництво йти на певні поступки для населення, зокрема в плані самоорганізації культурного життя. На чолі управ, особливо міських, окупаційна влада ставила зазвичай місцеву інтелігенцію, і така тенденція простежується по всій території окупованої України, про що свідчать численні дослідження та документи [601, с.41]. Теперішній сумний досвід окупації окремих територій Донецької та Луганської області дає підстави стверджувати, що така політика мала як стратегічні, так і тактичні цілі. По-перше, місцеві керівники краще знали місцеву специфіку та були корисними під час прийняття тактичних рішень. По-друге, в такий спосіб окупаційна влада вирішувала проблему кадрів, вивільняючи власні для більш відповідальних та контролюючих функцій. По-третє, створювалась видимість самоврядування, що мало неабияке пропагандистське значення. Але була ще одна, на наш погляд, суттєва причина, яка важила значно більше, ніж три вище названі. Заохочуючи чи примушуючи (межа все одно згодом стиралась) працювати на відповідальних посадах місцевих фахівців та інтелігенцію, діячів культури та мистецтва, окупаційна влада створювала систему кругової поруки, запламовувала колаборацією місцеву еліту, відрізаючи їй шлях назад у радянську реальність. При цьому небажана можливість цієї реальності змальовувалась у таких гіперболізовано страшних кольорах, що колаборанти ставали чи не найщирішими адептами режиму. А зважаючи на радянські репресії, які вирували в країні, зокрема на Донбасі у 1930-ті роки, їх жахи були певною мірою виправдані.

Серед причин співпраці інтелігенції регіону з нацистською владою можна визначити наступні: альтруїстичні – бажання прислужитися своєму народові у важкі часи, зберегти культурні цінності (переважно працівники музеїв, бібліотек, керівники творчих груп театрів); розчарування в радянській владі через масові репресії напередодні війни, політику евакуації, через яку інтелігенція була кинута напризволяще, зневіра у перемозі СРСР, відчай; необхідність виживати в умовах окупації (переважно артистична інтелігенція); неприйняття ідей більшовизму та радянської влади ще до війни та очікування утвердження німецької влади як «визволителя», уявлення про німців як націю культурну, виховану, дисципліновану, яке залишилося після Першої світової війни (дореволюційна наукова та освітня інтелігенція); сподівання отримати після повалення радянської влади можливість розбудови української держави (українська свідома інтелігенція); бажання добре влаштуватися при будь-якій владі (переважно нова інтелігенція); можливість реалізувати свої творчі здібності, що стосувалося частини митців, які зазнавали утисків та цькувань за радянської влади; вплив нацистської пропаганди, яка мала місце на початку, однак згодом більшість культурних діячів в ній розчарувалась [386, с. 62; 747, с.64, 92, 314; 339, с.76; 387, с.79]. Зрозуміло, що ці причини не були якимись унікальними саме у військовій зоні окупації. Але аналіз взаємодії культурних діячів з окупаційною владою на Донбасі може допомогти з'ясувати їхню специфіку, особливо на тлі проведення відповідних історичних паралелей з теперішнім часом.

На прикладі діяльності Юзівського музичного театру (з липня 1943 р. – FRONT-OPER Stalino) розглянемо становище театральної інтелігенції в регіоні.

Творчий колектив театру, обслуговуючий персонал знаходились під пильною увагою органів військової адміністрації. За працівниками ретельно стежили, уся театральна документація в обов'язковому порядку велась паралельно російською та німецькою мовами. Згідно з розпорядженням комендатури, на вході заборонялося пропускати осіб, які не працюють у

театрі. Артистам видавались службові посвідчення українською та німецькою мовами. До міських управ області надходили особисті справи та автобіографії театральних працівників. У звітах обов'язково зазначалось прізвище, ім'я та по-батькові, дата та місце народження, сімейний стан, освіта, посада, домашня адреса, національність, походження, приналежність до партії тощо. Серед національностей працівників переважали українці, росіяни, зустрічались поляки, білоруси, естонці, навіть німці. В разі виявлення небажаного контингенту, окупаційна влада вчасно реагувала. Діяла жорстка дисципліна: заборонялось запізнюватись, артистам – брати участь у виїзних концертах без дозволу дирекції тощо. Міра покарання за порушення дисципліни мала різні градації – позбавлення пайка, грошовий штраф (на 2-3, інколи на 10 днів), зняття з посади, направлення на біржу праці, відправка до Німеччини [142, арк.1,8-16 зв.;141, арк.23, 70;130, арк.27; 131, арк.106-107; 135, арк.14,56; 136, арк.15;139, арк.1-5;138, арк.91;140, арк.23;143,арк.5;530, с.287;531, с.154].

Театральні установи часто перебували у непристосованих для цього приміщеннях, доводилось економити майже на всьому: на електриці, воді, опалювали приміщення старими декораціями, бо вугілля постачалося нерегулярно. Існувала гостра нестача реквізиту: стільців, столів, тканин, фарб, костюмів тощо.

Працівники голодували, бо пайок зазвичай складався з 210 гр. хліба, 5 гр. жирів, 50 гр. м'яса на день, а середня заробітна плата робітників театрів в регіоні становила 400 крб. Для порівняння, у серпні 1943 р. ціна 1 кг хліба в Юзівці дорівнювала 75 крб. [136, арк.25,79;143, арк.10,70]. Але навіть такий мізерний пайок мав цінність і на роботу в театрі намагались влаштували родичів, близьких. У Юзівському музичному театрі хормейстер Е.М. Панаєва брала в хор артистів, які зовсім не вміли співати. Незважаючи на те, що репетиції проходили під наглядом німців, вона вміло приховувала це, й люди мали можливість отримати пайок артиста хору, який складався зі 100 гр. хліба, 100 гр. сухої трави замість чаю, 100 гр. крупи та 200 гр. тушонки.

Діяв постійний психологічний тиск з боку німецького керівництва, страх за себе та близьких людей. Через погані умови роботи працівники часто хворіли. Фіксувались нервові зриви, виснаження, дизентерія, запалення легень тощо [89, с.127;134, арк. 18, 23-28, 37-38, 53, 55, 66-72, 74-76, 79, 87, 89, 93, 98, 151, 136;138, арк. 32-33, 107]

Танцівниці театрів-кабаре надавали сексуальні послуги військовим, свідчення про це знаходимо у Д.І. Титаренко, який наводить дані з доповідної записки секретаря Ворошиловградського міському КП(б)У М. Третьякевича. У документі ворошиловградський театр «Кабаре» характеризувався не інакше як «кубло», в якому панували пияцтво та розпуста [610, с.155].

Схожу характеристику ворошиловградського театру «Кабаре» надали колишній бургомістр Ворошиловграда О.П. Зубовський та співробітниця театру М.Ф. Зарвовська та О.Г. Цветкова. Вони засвідчили, що в репертуарі театру були ексцентричні танці з напівоголеними танцівницями. Зазвичай виїзні концерти відбувались ввечері у військових частинах, тому артистки часто залишались на вечерю, під час якої директор театру в компанії офіцерів співав «Боже царя храни», а в кінці вечора танцівниць запрошували до офіцерів. Піаністка театру М.Ф. Зарвовська зазначала, що театр був фактично «выездным публичным домом» [200, арк.95-97].

У деяких випадках відбувалось очевидне насилля, в інших – примус був прихованим, замаскованим під «власний вибір» жінки. Як зазначає Олена Стяжкіна, наводячи дані з борделю в м. Сталіно, це не історія легковажності, це – очевидне використання тілесного ресурсу задля можливості їсти та прогодувати родину.

Як вже зазначалось вище, мотиви співпраці культурної інтелігенції з окупантами були різними, однак частіше полягали у банальному виживанні.

Вивчивши жіночі стратегії поведінки та виживання в окупації, Олена Стяжкіна вказує на ставлення населення та влади до «нерадянської поведінки» жінок. Спільнота у своїх оцінках завжди виходила із конкретних обставин, ситуації, характеристики її учасників. Радянська влада, незважаючи на

проголошений курс на переслідування жінок, «викритих у добровільних інтимних або близьких стосунках з особовим складом окупаційних військ або чиновниками каральних та адміністративних органів», масових та системних репресій не розгорнула. Прагматичне пояснення полягає в тому, що радянська влада була зацікавлена у тому, аби бойовий дух військ був високим. Тож «жіночу зраду» у пропаганді використовували радше точково, ситуативно. Оскільки для нормального бойового клімату чоловіки мали знати, що вдома на них чекають не гулящі жінки, а вірні, чесні та чисті перед батьківщиною та родиною дружини [596, с.75-76, 261-262].

Підсумовуючи наш огляд культурного простору регіону в умовах нацистської окупації, маємо зазначити, що на відміну від сценарію повоєнного – продуманого, у нацистської адміністрації в військовій зоні окупації та на Донбасі не було сталого чіткого сценарію, як і окремої культурної політики. Адміністрація спиралась на досвід Рейхскомісаріату України та діяла в залежності від обставин, враховуючи особливості прифронтової зони, значного відсотку військових та необхідності порозуміння з місцевим населенням та інтелігенцією. Ми будемо говорити про безліч варіацій одного сценарію на території регіону. У період свого владарювання окупанти продовжили роботу радянської влади по перетворенню установ культури на рупори ідеологічної пропаганди, інструмент впливу на свідомість населення, відволікання його від важкої воєнної дійсності, соціально-економічних проблем. Діячі української культури намагалися скористатися тимчасовим послабленням владного тиску після зміни режиму і частково відродили елементи національної культури – у містах знову з'явилися українська преса, театр, опера та балет, діяли осередки «Просвіти», театральні гуртки та клуби.

Нацистська адміністрація орієнтувалась переважно на запити військового контингенту, а саме – організацію культурного дозвілля військових. Культурні запити місцевих жителів знаходились на другому плані, враховуючи важливість порозуміння з місцевим населенням адміністрація йшла на поступки та діяла в залежності від обставин. Проте культурний

простір для цивільного населення, навіть м'якший, порівнюючи з іншими окупованими територіями, все одно існував задля пропагандистського впливу.

Насамперед нацистську окупаційну владу цікавило питання забезпечення культурних запитів військових, переважно в сфері дозвілля. Простір для місцевого населення був створений окупаційною владою задля контролю над ним, ідеологічного тиску та проведення культурної пропаганди. Спільний культурний простір, який виник в роки окупації, був унікальним явищем співіснування та взаємодії окупантів з місцевим населенням у сфері культури. Яскраво проявилась акультурація – процес зміни культури, який відбувається при контакті та взаємодії груп людей, які є носіями різних культур.

В регіоні проявили себе всі три види відносин: 1) часткове або повне прийняття (асиміляція) культури однієї групи іншою; 2) пристосування елементів однієї культури до потреб іншої (адаптація); 3) відторгнення форм чужої культури (реакція відчуження) як з боку окупантів, так і місцевого населення. Ця взаємодія безумовно була небезпечною для радянського культурного простору, тому після відновлення влади в регіоні радянський уряд відразу розпочав процес повернення контролю над культурним життям регіону.

Антирадянська пропаганда, знайомство з іншою культурою, діяльність українських націоналістів, ілюзія свободи віросповідання створювали сенси, відмінні від радянських, проте ані політичної, ані культурної альтернативи на Донбасі вони врешті-решт не створили. Політика дозволу/милості за своєю формою не приховувала зверхності та зневажливого ставлення до підкореного населення. Нав'язувані сенси розходилися з реаліями окупаційної політики, не давали надію на майбутнє, а тому не зруйнували стереотипи та не могли змінити світогляд. Попри значні поступки та послаблення в культурній сфері для місцевого населення з боку окупантів, це була лише ілюзія відновлення та можливого розвитку культури, натомість головною метою, яку переслідувала нацистська окупаційна влада, були ідеологічний та пропагандистський вплив.

РОЗДІЛ 3.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ДОНБАСУ В 1943-1945 рр.

3.1. Наслідки нацистської окупації для культурної сфери Донбасу

Наступ Червоної армії на Донбасі розпочався у грудні 1942 р., а вже до вересня 1943 р. радянська влада повернула собі територію регіону [371, с.42;331, Т.9 с.145]. Кількість населення Донбасу внаслідок війни зменшилось майже у 1,5 рази: у 1939 р. за переписом нараховувалось 4 940 осіб, а у 1945 р. – 3 327 [417, с.480]. Проте регіон залишався одним із найбільш заселених. Станом на 1 квітня 1946 р. у Сталінській області проживало – 2 392 тис. осіб, у Ворошиловградській – 1 528 тис. Для порівняння: в Київській – 2 319 тис., Харківській – 2 042 тис., у Чернігівській – 1 419 тис., Львівській – 1075 тис., Одеській – 1373 тис. осіб [684, арк.1-2;436, с.156].

Задля розуміння наслідків окупації для культурної сфери Донбасу звернемо увагу на кількісні показники. Збитки, заподіяні культурній сфері регіону, підраховувались різноманітними комісіями, зокрема НДК та Комісією Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні [645, арк.8;646, арк.5].

За підрахунками Комісії Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні, по Ворошиловградській області за роки окупації було знищено 847 шкіл, 30 технікумів, 4 інститути, 792 клуби, 4 драмтеатри, 313 кінотеатрів, 17 будинків культури, 2 обласних музеї. Загальна сума збитків склала 3019,745 крб. По Ворошиловградському відділу кінофікації сума збитків склала 3292,7 тис. крб. Ворошиловградський обласний відділ у справах мистецтв зазнав збитків на суму в 10049,3 тис. крб. За роки окупації були частково пошкоджені 5 церков, а загальна сума збитків по церковним будівлям Ворошиловградської області склала 1337,8 крб. [728, арк. 95,97-98, 103-104; 741;742; 734;735;736;737;738;77, с.15;716, арк.2;727, арк.40].

За даними Комісії Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні в 12 містах Сталінської області було знищено 17 будівель вищих навчальних закладів, 234 театри та клуби, 31 кінотеатр. Загальний розмір збитків, завданий будівлям культурно-побутового призначення, – 4310167 крб., будівлям релігійного культу – 29843 крб. [729, арк.14;730, арк.18-19;692, арк.13-14;731, арк.18] (див. мал.44-45).

Мал. 44. Палац піонерів, м.

Костянтинівка, 1943 р.

(<https://dn.archives.gov.ua/vystavky/2017/>

[7.Druha_svitova_viyna.pdf](#))

Мал. 45. Місто Ворошиловград в день звільнення 14 лютого 1943 р. (ДАЛО.

Ф.П.7118. Он.1. Спр.641)

Для нас важливо було звернутись до кількісних показників збитків, завданих культурній сфері, щоб краще розуміти якісні показники. Варто зазначити, що алгоритм підрахунків збитків демонструє політику влади щодо культури, в тому числі на Донбасі протягом 1943-1945 рр. Достовірність кількісних показників різняться, що пояснюється об'єктивними чинниками (неможливість рівномірного збору інформації, приблизні розрахунки відсутніх даних), так і суб'єктивними (свідоме фальшування винуватців злочинів, приписування всіх руйнувань нацистам та ін.) причинами [341; 108]. При зіставленні інформації від комісій різного рівня чітко простежується тенденція до округлення і збільшення даних [503, с.34; 74, с.567; 323;647, арк.30;648, арк.67;649, арк.443;720, арк.28]. Труднощі зумовлює також включення у підрахунки до культурної сфери медичної, без відокремлення її даних [730, арк. 20]. Сам факт об'єднання культурних збитків з медичною та

господарською сферами вказує на централізацію, уніфікацію життя громадян, підпорядкованість культури партії.

Окремо варто зупинитись на збитках, завданих культурним цінностям регіону. Після евакуації Ворошиловградського обласного державного архіву на місці залишилось 628 фондів з 115 378 од.зб., з котрих після війни дійшли до нас лише частини 31 фонду, а саме – 157 од.зб. Отож, розкрадено та знищено 597 фондів. Необхідно зазначити, що архіви зазнавали збитків внаслідок декількох причин. Перша причина – це вилучення матеріалів різними нацистськими організаціями. Друга причина – це спалення будівель архівосховищ разом з архівними матеріалами нацистськими окупантами при відступі. Третя причина – це використання архівних матеріалів нацистськими солдатами та місцевими мешканцями не за призначенням, переважно для опалення приміщень. Так, в будівлі Ворошиловградського обласного державного архіву на першому поверсі в одній кімнаті була організована конюшня, в іншій – казарма для італійських солдат, на другому поверсі була організована бляшана майстерня, а обладнання архіву було використане для побудови вбиральні у дворі будівлі. Частина фондів використовувалась для опалення в зимовий період. Щодо загальних втрат по архівам Ворошиловградської області, то тут дані різняться. За одними даними загальна втрата 37 архівів Ворошиловградської області (1 обласного, 1 міського та 35 районних архівів) склала 3 997 фондів та 842 295 одиниць зберігання, відомчі архіви втратили 2 222 фонди (1 799 950 од.зб.). За іншою інформацією знищено 3 390 фондів із 876 340 од.зб. та 2 100 книг і часописів із фондів архівних бібліотек та 6 219 фондів із 2514090 од.зб. на суму 396 326 руб. [272, с.180; 354, с.78] (див. мал.46).

Державні та відомчі архіви Сталінської області зазнали збитків у кількості 6 222 фондів із 2 810 588 од.зб. та 9 654 кг розсипу архівних матеріалів на суму 2 993 560 руб. Сталінський обласний архів за різними підрахунками втратив від 837 до 1041 фонду [272, с.182; 597].

Складніше з підрахунком збитків бібліотечних установ. За архівними даними, Ворошиловградська бібліотека ім. М. Горького втратила 100 тис. томів, Ворошиловградська дитяча бібліотека – 30 тис. книжок, фонд районних бібліотек області зазнав збитків у 1 млн. екземплярів [705, арк.7]. Щодо Сталінської області відомо, що, згідно статистичних даних, кількість бібліотек по області скоротилась з 1190 у 1940 році до 294 у 1945 році, а книжковий фонд за відповідний період втратив 2 854 тисячі екземплярів [272, с.190].

Мал. 46. Робота з реевакуйованими документами Сталінського партійного архіву. 1944 р. [34, с.9]

Значних втрат зазнали музейні установи регіону, однак на сьогодні майже відсутні статистичні підрахунки, які б дозволили уявити збитки, завдані музейній сфері. Стосовно Ворошиловградського краєзнавчого музею відомо, що перед окупацією нацистами міста Ворошиловград працівники краєзнавчого музею сховали експонати. Але якимось чином заховані в старому музейному приміщенні музейні цінності все-таки потрапили до приміщення, яке було визначене окупантами для музею, тому частину експонатів німці забрали з собою під час відступу, а будівлю, де знаходився музей, підпалили. В пожежі загинули й залишені музейні предмети [372, с.203].

Що стосується фонду художнього музею, то з довоєнного фонду збереглися 11 витворів мистецтва. Згідно з повідомленням від 9 червня 1945 року Комітет у справах мистецтва при Раді Народних Комісарів УРСР доручив представнику вказаного Комітету прийняти від донецького художника Є.Є. Грейліха збережені ним під час окупації 11 картин. Питання причини втрат Сталінського художнього музею залишається відкритим і досі. Окупаційна

влада покладала відповідальність за розкрадання музейного майна на місцеве населення та радянські війська, які відступали. Станом на серпень 1942 р. Маріупольський краєзнавчий музей містив у своїх фондах близько 25 000 речей, але є свідчення, що при відступі німців у 1943 році частина музейних фондів була відправлена до Берліну, у сховище Верховного командуючого Вермахту, але що саме і в якому обсязі – невідомо [272, с.205].

Важливе питання, яке постало одразу після відновлення радянської влади на Донбасі, це питання населення, яке залишалось на окупованій території та співпрацювало з нацистською владою.

Репресивна політика держави 1943-1945 рр. відрізнялась від 1930-х рр., адже влада воліла не акцентувати увагу на колаборації, створюючи міф «усенародного опору». Вже у травні 1942 року через Наказ прокурора СРСР № 46 сс «Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом» від 15 травня 1942 року влада переглянула поняття «пособник». Наказ передбачав не притягати до кримінальної відповідальності радянських громадян, котрі працювали на адміністративних посадах, якщо слідством буде встановлено, що вони надавали допомогу партизанам, підпільникам і частинам Червоної армії або саботували вимоги німецької влади, допомагали населенню у приховуванні продовольчих запасів та майна, або іншими засобами сприяли боротьбі проти нацистських окупантів. Працівники й службовці, які займалися своєю фаховою роботою (лікарі, вчителі та інші) при окупантах, також не згадувалися в останньому переліку. Рекомендувалося «...не допускати огульного притягнення радянських громадян за підозрою у сприянні ворогу». Натомість наказ ігнорував презумпцію невинуватості, вимагаючи свідків та фактів вимушеної праці під час окупації, однак вже наприкінці 1944 р. за відомчими інструкціями більше не вимагали так прискіпуватися до цивільних громадян, які, перебуваючи на окупованій території, працювали в різноманітних установах та закладах окупаційної влади. Однак, як зазначає Т.В. Вронська, проблема полягала в тому, що навіть

існуючі, далекі від досконалості, норми систематично й брутально ігнорувалися, що перетворювало діяльність каральної системи у відверте свавілля. Незважаючи на намагання розмежувати різні прояви пособництва, з відомих документів випливало, що «пособниками» можна було затаврувати досить широке коло людей [64, с.93-95].

Доля інтелігенції Донбасу, яка працювала на окупованій території, – тема малодосліджена, є лише історії окремих діячів, а повними статистичними даними та інформацією стосовно обвинувачень ми не володіємо. Ускладнює розуміння картини репресій культурних діячів, які працювали на окупованій території, те, що значна частина інтелігенції брала собі псевдоніми. Це переважно артисти, особливо театрів-кабаре, які виступали для військових, працівники редакцій окупаційних газет – журналісти, письменники, фотографи. Під час аналізу науково-документальної серії книг «Реабілітовані історії» по Донецькій та Луганській областях (див. табл.3-4) та співставлення інформації з іншими джерелами (архівними документами, спогадами, періодичною пресою), вдалося дослідити долю деяких культурних діячів, які працювали в роки окупації [678, арк.2;680, арк.14-15;719, арк.56-57].

Так, К.І. Ангілопов був репресований у 1945 р. як служитель релігійного культу без деталей вироку [536, Кн.1., с.278]. У газеті «Нове життя», яка виходила в роки окупації у Ворошиловграді, зустрічаємо інформацію, що він був протоієреєм Донецького єпархіального управління, освятив пам'ятник «Загиблим борцям за визволення України від жидо-більшовицької деспотичної влади» у Ворошиловграді [476;477]. Схожу історію маємо з І.Є. Колесніковим, який був звинувачений як служитель культу в 1944 р. без відомостей щодо обвинувачення [536, Кн.2, с.284]. У газеті «Нове життя» знаходимо інформацію, яка вказує, що він був звинувачений через свою діяльність в роки окупації у якості протоієрея [472]. В результаті співставлення різних джерел нами висунуто припущення, що редактором газети «Бахмутський вестник» з липня 1942 р. [16] був С.С. Попов, який значиться в списках репресованих Ворошиловградської області як старший

Таблиця 3

Кількість репресованих по Ворошиловградській області за 1942-1945 рр. [536]

Професії	1942	1943	1944	1945
Вчителі	30/3	47/16	21/2	9
Директори, завідуючі, завучі шкіл	11/3	19/3	4	3
Служителі релігійного культу	3	3/1	7	6
Працівники вузів, науковці	2	6/3	3/2	2
Бібліотечні працівники	1	4	2	3/1
Кіномеханік		3/1		
Директор міського театру		1		
Музичні діячі		- /1	4	
Фотографи, завідуючі «Укрфото»		2		-/1
Редактори газет		1	1	
Заступник директора краєзнавчого музею		-/1		
Екскурсовод музею революції м. Луганськ		-/1		
Уповноважений видавництва «Луганська правда»		-/1		
Фотокероспонтент газети «Ленінський заклик»		-/1		
Художник коксохимзаводу				1
Заступник директора друкарні		1		
Журналістка шахтної газети				1

Таблиця 4

Кількість репресованих по Сталінській області за 1942-1945 рр. [535]

	1942	1943	1944	1945
Вчителі	7	33	19	11
Директори, завідуючі, завучі шкіл	2	17	9	3
Служителі релігійного культу		3	16	7
Працівники вузів, науковці			3	
Музичні діячі		2	1	1
Завідуючий міською друкарнею		2		
Бібліотечні працівники		1		
Кінотехнік			1	
Фотограф			1	
Актор драмтеатру			1	
Балерина			1	
Завідуючий клубом			1	

викладач вчительського інституту, який проживав у м. Артемівськ (в роки окупації місто перейменоване на Бахмут) [535, Кн.6, с.388-389]. Серед репресованих по Сталінській області у 1944 р. є прізвище балерини театру Манойлова (Сидорова) Євгенія (Неллі) Федорівна. Ми не маємо інформації щодо того, за що вона була засуджена, не зустрічається вона й серед списків працівників театрів, заміток про неї не було на шпальтах окупаційної преси. Проте, ймовірно, вона була балериною театру-кабаре, на це вказує псевдонім [535, Кн.5, с.360]. Дослідник І.С. Тарнавський серед репресованих театральних діячів також згадує директорів Маріупольського театру ім. Т.Г. Шевченка А. Ірія, Костянтинівського – І.В. Решетняка, Юзівського театру «Вар'єте» Є. Крюкова [601, с.15].

Важливою для розуміння політики влади щодо населення, яке залишилось в окупації, є доповідна записка радянських партійних та адміністративних органів стосовно політики окупантів у Ворошиловградській області, яка фактично була звітом стосовно проведеного на території області розслідування. За цими матеріалами, станом на липень 1943 р. у Ворошиловградській області були засуджені 3 кореспонденти окупаційних газет та 7 спеціалістів, які працювали на окупантів (вчителі, агрономи та інші). Проте, за нашими підрахунками та за матеріалами «Реабілітовані історією» по Луганській області, станом на 1943 р. «у пособництві з німецькими окупантами» було звинувачено щонайменше 19 вчителів [536;200, арк.20-21; 212]. Така різниця в кількісних даних свідчить про те, що радянська влада намагалась приховати, по-перше, факт співпраці місцевого населення з окупантами, а, по-друге, справжні масштаби репресій. Важливо було продемонструвати, що населення чекало радянську владу як «визволителя».

Як вже зазначалось в попередніх підрозділах, інтелігенція йшла працювати на окупантів ще й для того, аби врятувати культурні надбання регіону. Доля таких діячів складалась по-різному. Незважаючи на те, що відомий краєзнавець, археолог, заступник директора Ворошиловградського краєзнавчого музею С.О. Локтюшев (почесний член Паризької академії наук)

в роки окупації врятував частину експонатів музею, радянська влада стверджувала, що саме він передав експонати нацистській владі, і через це діяч був репресований [536, Кн.2., с.495; 264, с.100; 235, арк.98-99]. Художник Є.Є. Грейліх врятував 11 полотен Сталінського художнього музею і радянська влада спочатку з підозрою поставилася до митця, проте він не був засуджений. Припускаємо, що тут на різний перебіг подій могла вплинути посада С.О. Локтюшева, адже він як заступник директора музею ніс відповідальність за збереження культурного надбання, на відміну від Є.Є. Грейліха [272, с.191].

Варто зазначити, що доля культурних діячів не завжди складалась трагічно, і частина митців змогла емігрувати за кордон, зокрема в Німеччину [601, с.24]. Інші діячі продовжили працювати, і це можна пояснити тим, що радянська влада вимушена була визнати, що більшість населення опинилась на окупованій території та співпрацювала з нацистами. Це було мовчазним визнанням того, що радянська влада кинула населення регіону напризволяще.

До закінчення війни частина тих митців, хто перебував на окупованій території, були залучені до шефських концертів для бійців Червоної армії, у такий спосіб їм начебто дали можливість спокутувати провини. Є дані, що балерина О.П. Горчакова, яка під час окупації була прямою Юзівського (Сталінського) музичного театру, долучалась до виступів театру-кабаре, адже 9 вересня (радянські війська зайшли у Сталіно 8 вересня 1943 р.) звернулась до польового військкомату із проханням зарахувати її до лав Червоної Армії [140, арк.81,99]. Артистку відправили зв'язковою до 8-го окремого полку зв'язку 8-ї повітряної армії. Після повернення з евакуації трупи театру балерина виступала на шефських концертах [185, арк.3]. О.П. Горчакова за службу в Червоній Армії отримала медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» [90, с.53; 409, с.109], орден «Вітчизняної Війни II ступеня», орден «За мужність», нагрудний знак ветерана 8-ї повітряної армії [89, с.48]. У 1951 р. балерина О.П. Горчакова отримала звання «Заслужена артистка України» [184, арк.11]. Проте артистка так і не отримала

звання народної, можливо, однією з причин була робота в період окупації [617, с.111; 277, с.105; 592, с.16;595, с. 116; 519, с.148].

Схожа історія спокути була і у мариупольського художника Я.І. Никодимова, який залишився в окупованому місті, проте нами не було знайдено інформації щодо його співпраці з окупантами через краєзнавчі розвідки. З вересня 1943 р. митець організував художню й скульптурну майстерню та відновлював зруйновані окупантами революційні монументи, створював пам'ятники-надгробки для радянських солдат, змальовував руйнування Маріуполя. За результати своєї роботи отримав медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» [638].

Одним з наслідків Другої світової війни стала лібералізація та легалізація релігійного життя в СРСР. Низка дослідників – І.М. Грідіна [97;101], М.С. Герасимова [75], С.В. Ісіченко [343] та інші – в своїх працях висвітлювала головні особливості в роботі Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів, сприйняття населенням нового курсу влади, допомогу конфесій Червоній Армії. Тому ми спробуємо визначити основні властивості відновлення релігійного життя та наслідки, які мала релігійна радянська політика протягом 1943-1945 рр. на Донбасі, акцентуючи увагу, передусім, на неправославних конфесіях та релігійних культурах. Кількісні показники по релігійним культурам та «сектам» регіону вводяться до наукового обігу вперше.

Представництво РПЦ у 1943-1945 рр. в регіоні було найбільш чисельним. Станом на 1 січня 1945 р. в Сталінській області було 195 священників, 23 диякони та 134 псаломщики, 231 церква та молитовних будинки РПЦ, за архівними даними представники обновленської та автокефальної церков були відсутні [157, арк.19-20,36,38]. У Ворошиловградській області відповідно служило 125 священників, 9 дияконів, 23 псаломщики та 2 протодиякони РПЦ [259, арк.29], діяли 125 релігійних общин РПЦ, які нараховували 38 280 віруючих, водночас общин інших релігійних культів було 40 [156, арк.19-20, 36;203, арк.3]. Цікаво, що у звітах Ради у справах РПЦ визнавали, що значна частина церков була відкрита за

роки нацистської окупації. Так, у звіті Ворошиловградської Ради у справах РПЦ за 1944 р. вказували, що зі 128 церков, які діють в області, 126 були відкриті окупантами й лише 2 дозволено відкрити Радою при РНК СРСР [256, арк.12;202, арк.7].

У березні 1944 р. визначилося чотири єпархії на теренах УРСР. Єпархію, до складу якої входили Сталінська, Ворошиловградська, Дніпропетровська та Запорізька області, очолив архієпископ Андрій (Комаров). Єпископом Сталінським та Ворошиловградським став Никон (О.П. Петін) [101, с.184]. У такий спосіб, за сприяння влади, РПЦ стала панівною конфесією в регіоні, що дається взнаки й по теперішній час.

Основний контроль над релігійним життям регіону здійснювали обласні Ради у справах РПЦ та у справах релігійних культів. Низка документів, якими регламентувалась діяльність Ради, – «Положення про Раду» від 7 жовтня 1943 р. та «Інструкція» – слугували виключно для службового користування й зберігались під грифом «таємно» [157, арк.89-90; 255, арк.4-11; 343, с.193-195].

Контроль над релігійним життям, окрім Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів, покладався на НКВС-НКДБ. Релігійною сферою опікувалось контррозвідувальне управління НКДБ СРСР та його підрозділи в наркоматах республік. До основних об'єктів агентурно-оперативної роботи підрозділів належали: 1) православне духовництво (тихоновсько-сергіївська, обновленська, автокефальна, грузинська, українська церкви); вірмено-григоріанська, католицька, лютеранська церкви; 2) мусульманські, буддистські, іудейські служителі культу та язичники; 3) сектанти (євангелісти, баптисти, п'ятидесятники, старообрядці, та інші); 4) містичні течії (теософи, антропософи, масони, спірити). Зусилля спрямовувались на виявлення фактів співпраці членів релігійних громад з окупантами, ліквідацію антирадянських формувань серед церковників та сектантів, фактично це було коригування релігійного життя, намагання погодити його з ідеологічними настановами. Органи держбезпеки займались не лише розвідувально-інформаційними

заходами та контролем за ситуацією, а й проводили масштабні операції по ліквідації цілих громад [40, с.120-121, 125-126; 355, с.67].

Окрім православних віруючих на Донбасі проживали католики, іудеї та мусульмани, проте вони не мали офіційно зареєстрованих громад, тому інформація про релігійне життя цих конфесій майже відсутня. Представники католицького віросповідання були переважно вихідцями із західних областей України та Польщі, не маючи власної громади, вони ходили до православних храмів [75, с.184]. Отже, немає можливості підрахувати кількість католицького населення регіону, до того ж відсутні дані по кількості парафіян православних приходів. Іудеї та мусульмани неодноразово клопотали про відкриття та реєстрацію своїх громад, проте їм під різними приводами відмовляли, через що представники цих релігійних течій вимушені були проводити нелегальні зібрання [75, с.170].

Однією з найбільш розповсюджених релігійних течій в регіоні став баптизм. У 1944 р., за сприяння радянської влади, Союз баптистів та Союз євангельських християн об'єднались у Всесоюзну раду євангельських християн та баптистів (далі – ВРЄХтаБ). Головним результатом, який хотіло отримати при цьому радянське керівництво, було створення одного підконтрольного союзу баптистів. Не всі віруючі погоджувались із об'єднанням, тому виникла течія «чистих баптистів», які діяли на Донбасі, в Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій та інших областях УРСР [50, с.17]. Однак відомостей про «чистих баптистів» регіону майже немає, окрім того, що громади були малочисельні, переважали віруючі похилого віку. Громади зі Сталінської та Харківської областей намагались об'єднатись, проте втратили зв'язок між собою [347, с.387]. Дані, які є по регіону, стосуються вже об'єднаної громади – євангельські християни та баптисти (далі – ЄХБ). У 1945 р. кількість віруючих в регіоні становила 7 484 осіб (5 813 – у Сталінській, 1 671 – у Ворошиловградській області), і у 1946 р. на Донбасі функціонувало 122 релігійні громади ЄХБ (85 – у Сталінській області та 37 – у Ворошиловградській області) [75, с.158, 169].

ЄХБ були розповсюджені переважно у промислових районах Ворошиловградської області. Основу громади становили робітники похилого віку, хоча молодь від 18 років також долучалась, адже пресвітери займалися агітаційною діяльністю, до того ж громада часто орієнтувалась на запити молоді [253, арк.25-27]. У закритому листі ЦК КП(б)У «Об усилении деятельности религиозных организаций на Украине» повідомлялось про трьох студентів-відмінників, активістів Горлівського гірничого технікуму, які виявились баптистами. Зазначалось, що, на відміну від навчального закладу, місцева баптистська громада допомагала молоді з житлом, навчанням та грошима [253, арк.1-8].

На 1 липня 1945 р. у Ворошиловградській області нараховували до 10 общин християн євангельської віри (далі – ХЄВ), або п'ятидесятників, із кількістю віруючих у 94 особи [253, арк.14-16]. У 1945 р. п'ятидесятники увійшли до складу Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВРЄХтаБ) [555, с.78]. Це бажання об'єднатись було вимушеним, оскільки радянська влада не давала дозволу на діяльність громад п'ятидесятників [347, с.388]. Проте об'єднання на місцях проходили важко, п'ятидесятники Ворошиловградської області відмовились злитись з місцевими ЄХБ, через що їх діяльність в області була заборонена [253, арк.25-27].

Така значна кількість протестантських напрямів та їх активність не могла не бентежити радянське керівництво та місцеву владу. Так, Ворошиловградська обласна Рада у справах релігійних культів збирала інформацію про гірників, які входили до складу ЄХБ, закликала пресвітерів, із попередженням забрати довідку про реєстрацію, припинити агітацію серед населення [253, арк.25-27]. НКГБ працювало проти місіонерів «Світло Сходу» з Німеччини, які прибули до УРСР ще в роки нацистської окупації, значна кількість цих проповідників діяла серед євангелістів Донбасу. Окрема увага приділялась адвентистам 7-го дня, проти яких НКГБ УРСР була заведена централізована агентурна справа «Оракул» [38].

Адвентисти сьомого дня (далі – АДС) були малочисельні на Донбасі, серед них переважали жінки, старші 60 років, за національністю – українки [253, арк.25-27].

На Донбасі діяли також громади старообрядців. На 1 липня 1945 р. у Ворошиловградській області кількість зареєстрованих віруючих старообрядців сягнула 1500 осіб. Станом на 1 січня 1946 р. у Ворошиловградській області були зареєстровані 3 церкви старообрядців Білокриницької згоди [253, арк.25-27]. Цікавим є той факт, що 2 громади, розташовані в с. Городище Ворошиловського району Ворошиловградської області, були вороже налаштовані одна проти одної не через релігійні суперечності, а тому що їх створили вихідці з різних територій: одну – переселенці з Курської, Орловської та Тульської губерній Росії, іншу – переселенці з Чернігівської губернії України [75, с.171].

У регіоні діяли також громади іоаннітів (послідовники черносотенця Іоанна Кронштадського), Істинно-православної церкви (далі – ІПЦ) та стефанівців (підгорнівців). Вказані релігійні напрями знаходились під пільним контролем радянських спецслужб та входили до групи так званого «церковно-монархічного підпілля», оскільки не визнавали радянську владу, а їхніх членів звинувачували в пособництві з окупантами. Органи НКДБ протягом 1943-1945 рр. ліквідували 13 осередків ІПЦ, заарештували 178 осіб віруючих, в тому числі в регіоні. Після окупації у Ворошиловградській області нараховувалась найбільша кількість адептів іонітів в УРСР – понад 200 осіб, тому НКДБ розробила окрему операцію «Компанія царя», скеровану проти лідера іонітів у Ворошиловградській області М. Сидорова, який видавав себе за царя Миколу II, а під час окупації, за даними спецслужб, працював керівником контррозвідувального осередку СД [40, с.123]. За матеріалами агентурної справи «Святоши» в Сталінській області на початку 1945 р. був ліквідований Зайцевський нелегальний монастир підгорницької течії (с. Зайцево, Сталінська область) [37].

У підпіллі знаходились Свідки Єгови, проте дані про кількість громад та віруючих в регіоні майже відсутні. Відомо, що в Алчевську, на металургійному заводі, діяла громада єговістів у кількості до 20 осіб, переважно це були мобілізовані на роботу в регіоні робітники із західних областей УРСР [223, арк.16-20].

Д.В. Веденєєв вказує на те, що значна кількість релігійних громад з різних причин (репресії з боку радянської влади, невизнання до війни, лояльне ставлення з боку нацистів та ін.) дійсно співпрацювала з окупаційною владою [40, с.126; 39, с.496]. Проте хибні звинувачення, причиною яких дослідник вважає нерозуміння та небажання радянської влади розібратись у особливостях віровчення (відмова вступати в комсомол та тримати в руках зброю – у Свідків Єгови та баптистів) [312, с.43], на наш погляд, базуються на цілковитому несприйнятті релігійних культів, які держава, підтримавши РПЦ, фактично оголосила поза законом.

Одним з найважливіших питань для існування православної релігійної громади ставала її реєстрація та надання їй в користування молитовного будинку чи церкви при наявності клопотання значної групи віруючих. Рада у справах РПЦ мала розглядати це клопотання та самостійно приймати рішення про реєстрацію, відкриття чи заборону надання молитовного будинку. У такий спосіб питання про витіснення неправославних конфесій та релігійних культів вирішувалось досить просто. До того ж паралельно діяли Ради у справах релігійних культів, завданням яких було, власне кажучи, не «зареєструвати та надати», а «виявити та не дозволити» [157, арк.102; 255, арк.13-14; 529, с.187].

Після звільнення окупованих територій, разом з наданням громадам молитовних будинків розпочалась практика вилучення громадських будівель, обладнаних під час окупації під молитовні будинки. Хоча Рада у справах РПЦ й видала постанову РНК СРСР від 1 грудня 1944 р. № 1643-486 «Про заборону адміністративного виселення громад з приміщень, які вони займають, без надання їм інших приміщень» [157, арк.102; 258, арк.1-2], на місцях її не дотримувались. Так, у Сталінській області громада с. Веселого об'єдналась з

громадою с. Андріївки, де знаходилась діюча церква. Деякі молитовні будинки припиняли свою діяльність через відсутність служителя культу або малочисельність приходу [156, арк.31-34]. Після виходу Постанови РНК СРСР (серпень 1945 р.), за якою центральні органи православної церкви (Патріархія, Єпархіальні управління, приходські спільноти та монастирі) отримали обмежені права юридичної особи, приміщення надавалось віруючим за договором у безкоштовне та безстрокове використання [157, арк.102; 258, арк.1-2]. У такий спосіб православні громади отримали преференції, що цілком вкладалося в політику витіснення будь-яких інших конфесій. Принцип надання реєстрації та молитовних будинків й церков для релігійних культів був майже таким самим, як і для РПЦ [244, арк.2-3], проте остання постанова чітко розставила пріоритети, тому їхня діяльність залежала від лояльності ставлення до радянської влади.

На відміну від ЄХБ, п'ятидесятники були налаштовані до радянської влади вороже. Громади ХЄВ Ворошиловградської області виявили бажання зареєструватися лише у липні 1945 р., тому припускаємо, що це було пов'язане з тим, що вже в наступному місяці громади ХЄВ УРСР увійшли до ВРЄХтаБ. Проте оскільки станом на 1 липня 1945 р. кількість громад п'ятидесятників не перевищувала 10 одиниць з чисельністю віруючих до 120 осіб, обласна Рада у справах релігійних культів не зареєструвала усі громади. Згодом п'ятидесятники Ворошилоградщини відмовились від участі у ВРЄХтаБ та продовжили перебувати в підпіллі [253, арк.14-16].

Протягом 1945 р. від групи віруючих іудеїв Ворошиловградської області надходили запити про реєстрацію громади та надання їй молитовного будинку, однак у всіх випадках була відмова, аргументована тим, що приміщень немає, а колишня синагога відведена під дитячий будинок. Водночас сама Рада фіксувала у звітах наявність чотирьох недіючих синагог у Ворошиловградській області, проте пояснень, що сталося з іншими трьома, немає [253, арк.1-1зв., 14-16].

Загалом для громад відсутність реєстрації означала, що вони перебували у нелегальному становищі та ставали об'єктами оперативної розробки спецслужб. Так, в УРСР велась Централізована справа проти Всеукраїнської колегії єпископів п'ятидесятників-трясунів, яка з 1930 р. перебувала в підпіллі й легалізувалася в роки окупації [40, с.124]. За архівними матеріалами відома діяльність цієї течії в Ворошиловграді та Краснодарі, члени якої проводили антирадянську пропаганду та залучали до своєї спільноти місцеву молодь [223, арк.17].

Нова релігійна політика влади зустріла опір з боку місцевих партійних керівників, частина з яких багато років мала атеїстичну позицію, інші були розгублені, не могли зрозуміти як діяти, були й ті, хто ставились байдуже. Тому в документах за 1943-1945 рр. зустрічаємо інформацію про порушення, зловживання, відкрите негативне ставлення з боку місцевої влади. Так, громада віруючих с. Ольховатки Сталінської області навіть надіслала листа Сталіну з проханням вплинути на ситуацію, оскільки приміщенням, в якому вони перебували в роки нацистської окупації, була стара зруйнована школа, яку віруючі відремонтували власними силами та коштами, однак їх попросили звільнити будівлю. З 1 січня по 1 жовтня 1944 р. по Сталінській області до обласної Ради в справах РПЦ надійшла 101 скарга, з них розглянуто було 97, відмовлено – у 91 випадку [156, арк.24-25].

Надходили численні скарги на робітників райвиконкомів, які забирали у віруючих матеріали для реєстрації, надсилали безграмотні відповіді головам сільрад, які зі свого боку забороняли селянам через посівну кампанію вдень ходити до церкви. Як реакція на заборону влади проявляти свої релігійні почуття, стався цікавий випадок у серпні 1944 р. в с. Хорошее Слов'яносербського району Ворошиловградської області. Священик А.Г. Шепелев, незважаючи на заборону, в день масового виходу на польові роботи влаштував хресний хід із с. Сентянівки до с. Хороше з іконою та святив воду в криницях [256, арк.5-7,28; 634, с.64;28, с.255].

Ради у справах РПЦ так само скаржились на зловживання з боку релігійних громад (переважно з фінансових питань), з приводу чого подавали заяви до ревізійної комісії церковної громади або до місцевої прокуратури [157, арк.135]. Складно зрозуміти наскільки ці звинувачення мали ґрунтовні підстави, оскільки досить часто спостерігались випадки непорозумінь місцевої влади та Рад саме в питаннях грошей. Так, одна з громад ЄХБ Ворошиловградської області подала скаргу до Ради у справах релігійних культів з приводу того, що міський відділ м. Рубіжне вимагав занадто високого неправомірного оподаткування. Обласний фінансовий відділ розглянув скаргу на користь громади ЄХБ [253, арк.1]. Часто траплялись випадки хабарництва з боку працівників самих Рад, коли обласні уповноважені могли допомогти вирішити проблему за окрему винагороду [343, с.198; 266, с.198].

Відомі факти патріотичної роботи віруючих і духовенства Донбасу: проповіді на патріотичні теми із закликами допомагати армії та обороняти Батьківщину; матеріальні пожертви у Фонд оборони, Фонд Червоного Хреста, Фонд допомоги інвалідам, Фонд допомоги родинам фронтовиків, Фонд допомоги шпиталям, Фонд допомоги дитбудинкам та дитячим установам, Фонд соцзабезпечення, навіть на зброю, таку як танкова колона, літаки, подарунки Червоній Армії, придбання за рахунок військової позики та передача облігацій позики у фонд оборони. На патріотичні цілі віруючими та духовенством Сталінської області на 1 червня 1944 р. було зібрано 5 227 262 крб. У Ворошиловградській області, станом на 1944 р., православні приходи зібрали 3 млн. 801 тис. крб., а в 1945 р. – 7 млн. крб. Збирали пожертви не лише грошима, а й продуктами харчування та речами. Окрім православної церкви допомога також надходила від лояльних до радянської влади релігійних культів. Наприклад, община євангелістів-баптистів Ворошиловграда оголосила збір коштів до 400 крб. за місяць родинам загиблих воїнів Червоної армії [75, с.296; 156, арк.1-3,33; 253, арк.6;257, арк.14].

Опинившись одним з перших регіонів, в якому відновилась радянська влада після нацистської окупації, Донбас знову став своєрідним полігоном

політики деокупації, зокрема його культурного життя. Через те, що війна ще тривала, радянський уряд тут і зараз корегував політику щодо населення, яке стикнулося з іншою культурою, взаємодіяло з окупантами, було свідком передвоєнної безпорадності та відвертих прорахунків радянської влади, зокрема в культурній сфері.

Аналіз джерел свідчить про «невизначені» репресії проти культурних діячів, частина з яких мала змогу «спокутувати провину» службою в лавах Червоної армії або участю у шефських концертах. «Стриманістю» репресій радянська влада мовчазно визнавала помилки перед кинutoю напризволяще напередодні війни культурною інтелігенцією Донбасу та створювала міф про «всенародний опір», замовчуючи тему колабораціонізму.

Одним зі специфічних наслідків нацистської окупації на Донбасі було активне релігійне життя, представлене діяльністю численних культів та течій, заборонених до війни. Не маючи часу, можливості та ресурсів тотально контролювати релігійне життя, радянський уряд у центрі та на місцях уніфікував його за допомогою кишенькової РПЦ, загнавши неправославні громади Донбасу в глибоке підпілля, та вдався до репресій проти найактивніших служителів культів.

Встановлено, що масштабні матеріальні збитки довоєнної мережі культурних установ були спричинені не лише діями окупантів, але й стали результатом прорахунків евакуації та реевакуації.

3.2. Відновлення радянського культурного простору в регіоні

Тема післявоєнного відродження Донбасу, зокрема культурного життя регіону, висвітлена в ряді робіт як радянських істориків [439;321], так й у сучасній українській історіографії [617]. Варто зазначити, що увага дослідників зосереджується переважно саме на післявоєнному відновленні регіону, період 1943-1945 рр. розглядається побіжно. Однак ці роки є надзвичайно важливими, адже в цей час в країні ще продовжувалась війна, і радянський уряд розумів необхідність переглядати політику в країні, бо доведеться повертати не лише території та підприємства, а й людей. Адже за

роки окупації населення країни побачило іншу культуру, інше життя, взаємодіяло з окупантами. Донбас як регіон, який був повернутий одним із перших, знову став своєрідним полігоном, на якому радянська влада відпрацьовувала культурну політику.

3 вересня 1943 р. в культурному просторі регіону продовжився передвоєнний культурний сценарій, проте з деякими видозмінами. До образу «Всесоюзної кочергарки», «вітрини соціалізму» [591, с.252;468, с.45;317, с.28;636, с.25;637, с.45] додався образ непереможності Донбасу та його жителів. Для радянської влади вкрай важливо було повернути ту «вітрину радянськості», якою був регіон перед війною, зокрема через повернення контролю над культурним життям.

На 1 грудня 1943 р. на звільненій від окупантів території регіону відновили роботу 2224 школи, на 1 січня 1945 р. на Донбасі працювала 2441 школа, на початок 1945/1946 н. р. – 65 середніх спеціальних навчальних закладів, що становило 71,4 % від їх довоєнної кількості, та 12 ВНЗ, що складало 92,3 % ВНЗ, які працювали до війни. Ці високі, на перший погляд, цифри відновлення освітньої мережі регіону не відображали реального стану речей [21, с.120; 743, с.45;311, с.45; 114, арк.27;120, арк.45; 121, арк.5;122, арк.22;246, арк.9;247, арк.10]. Освітня мережа регіону зазнала суттєвих втрат, не вистачало приміщень, устаткування, підручників, кваліфікованих педагогічних кадрів, частина яких знаходилась на фронті, інші були репресовані чи загинули, зменшилась кількість учнів та студентів [433, с.41; 110, с.23; 67, с.34; 221, арк.18;222, арк.45;250, арк.14]. Влада не покращувала матеріальний стан педагогічних кадрів, зокрема житлове питання [63, с.23]. Деякі викладачі Сталінського індустріального інституту вимушені були проживати в аудиторіях. Промтовари для викладачів видавались нерегулярно, зокрема у квітні 1945 р. до списку навчальних закладів на постачання не потрапив Артемівський технічний інститут [119, арк.2; 456, с.309; 518, с.95;228, арк.5-8;717, арк.15].

Центром технічної освіти залишався Сталінський індустріальний інститут, у 1945 р. на його базі було організоване студентське наукове товариство з 10 секціями: хімічною, промисловою, гірничою та ін. [577;578].

Приділялась значна увагу підготовці кадрів для вугільної промисловості, а також спеціалізованих науково-дослідних інститутів (далі – НДІ), які обслуговували галузь. Так, Сталінським НДІ до 1946 р. було розроблено 48 тем [32, с.24], Макіївський НДІ по безпеці робіт у гірничій промисловості й гірничорятувальній справі займався проблемами експлуатації вугільних копалин, в інституті задля цього діяло 7 спеціальних лабораторій, штат на 1943 р. склався зі 126 осіб [126, арк.1-1 зв.;576;112, арк.42;118, арк.6;127, арк.2;128, арк.3].

Станом на 1945 р. у Сталінській області діяли: Конструкторське бюро коксохімічного машинобудування державного інституту по проектуванню підприємств коксохімічної промисловості «Дніпрококс», організоване з метою розробки, удосконалення устаткування та надання технічної допомоги коксохімічним підприємствам; управління вповноваженого комітету у справах вимірів і вимірювальної техніки при облвиконкомі; Центральна науково-дослідна лабораторія з гірничорятувальної справи; проектно-кошторисний відділ тресту «Донпівденьгаз»; контора по проектуванню відновлюваних і нових шахт Донбасу «Сталінвугілляпроект». Діяли філіали Українського державного інституту по проектуванню металургійних заводів «Укрдніпромет», створений для забезпечення проектною документацією відновлюваних і споруджуваних металургійних підприємств; Сталінський філіал Московського інституту «Дніпровуглемаш»; Сталінський філіал Всесоюзного науково-дослідного інституту маркшейдерської справи; Сталінський філіал державного науково-дослідного вугільного інституту [271, с.270].

Відновили діяльність станції, які займались вирощуванням та виведенням нових сортів овочевих та плодових культур: Сталінська міська селекційна станція, Ямсько-Донецький пункт товароведення та ін. [126, 2-Зв.,

3-3зв.; 43, с.24]. У 1945 р. була створена архітектурна проектно-планова майстерня «Облпроект» [271, с.271].

Крім викладання та наукової діяльності наукові працівники залучались до відбудовчих процесів в країні, різноманітних акцій та рухів. У 1944 р. партійні органи спробували оформити в громадський рух участь науковців у вирішенні господарських завдань відбудовного періоду. В середині 1944 р. зі шпальт газет вчені Харкова звернулись до науковців країни з закликом: «доєднатися до справи відбудови своїх міст та областей, віддавши цьому всі сили і знання, весь досвід й енергію», на що відгукнулися й вчені Донбасу [455, с.138]. Ця кампанія була штучно створена й намагалась повернути регіон у довоєнне русло, коли культурні установи виконували план та працювати «стаханівськими методами».

Найкращі інженерно-технічні працівники та інженери Донбасу скеровувались до інших районів УРСР та РСР для надання консультацій та підвищення кваліфікації працівників. До прикладу, 1000 спеціалістів з Донбасу почали працювати в тресті «Прокоп'євськвугілля», понад 7 тисяч працівників та 763 інженери виїхали до Казахстану з Ворошиловграду, Харкова та Києва [455, с.109].

Науковці також повинні були працювали у напрямі науково-просвітницької роботи [73, с.58]. Так, протягом року (1944-1945 рр.) лекторами Сталінської області було прочитано 4 357 лекцій, які прослухали 450 тисяч осіб, з них на політичну тему – 1110, художньо-літературну – 556, агрономічну – 627, наукову – 881, медичну – 353 тощо [21, с.162].

З поступовим відновленням радянської влади на території УРСР в образотворчому мистецтві відбуваються відповідні зміни. За діяльність культурних закладів відповідало Управління у справах мистецтв при РНК УРСР, а безпосередньо на місцях – обласні відділи мистецтв. У Ворошиловградській області Обласний відділ мистецтв очолював І. Скачко [484, с.146;243, арк.2], у Сталінській області – П. Букреєв [168, арк. 2]. Основною функцією цієї установи було відновлення діяльності театрів та

філармоній. Функціонування бібліотек, музеїв, міських і сільських клубів, хат-читалень знаходилося у підпорядкуванні Ворошиловградського та Сталінського обласних відділів культурно-освітніх установ [484, с.146].

У грудні 1944 р. були створені відділи культурно-просвітницької роботи районних і міських рад народних депутатів [271, с.255].

Образотворче мистецтво, як і напередодні війни, використовувалося радянською владою задля підняття бойового духу, патріотизму. Художники повинні були швидко реагувати на події, викликати у населення різні почуття: скорботу, смуток, злість на нападника, гордість за радянського «солдата-визволителя» тощо (див. мал.47-48). З кінця 1943 р. і до кінця 1945 р. пафос «визволення», пафос перемоги стає основою ідейно-тематичної будови й

Мал. 47. «Боец, Украина ждет тебя!». Художник:

Н. Жуков. 1943 р.

(<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>)

Мал. 48. «Зверь ранен.

Добьем фашистского зверя!». Художник: Д.

Моор, 1943 р.

(<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html>)

емоційного звучання більшості плакатів українських майстрів: «Переможцям – слава!» М. Сліпченка, 1945 р., «Україна вільна!» В. Литвиненка, 1944 р. «З перемогою», В. Литвиненка, 1945 р. [460, с.15]. Тематика руйнувань, злочинів

окупантів активно використовується художниками, наприклад, у 1945 р. виходить серія картин «Сліди фашизму. Сталіно» (1943-1944 рр.) художника О.В. Прошина. Не менш поширеними видами образотворчого мистецтва залишались карикатура, агітвікна, сатиричний плакат, які переважно звертались до глузливого зображення німецького солдата, Гітлера, Геббельса, Гімmlера (див. мал.49). Помітне місце в станковому живописі займає портрет, відтворюються образи «людей війни»: солдатів, передовиків оборонної промисловості та ін. [460, с.17-18;328, с.13;539, с.87;697, арк.27;725, арк.23] (див. мал.50-51).

Поширення набули ілюстровані листівки та брошури, які

розповсюджувались по УРСР російською та українською мовами: «Гітлер – найлютіший ворог християнства!» та інші. Протягом січня 1944 р. загальний наклад відправлених по УРСР листівок, брошур та газет склав більше 4,5 мільйонів, зокрема Ворошиловградська область отримала 320 тис., Сталінська – 250 тис. примірників, водночас Київська – 1 мільйон, Сумська – 250 тис., Харківська – 700 тис., Львівська – 100 тис. [676, арк. 58-60;718, арк.34].

Мал. 49. «Выступление истерическое.

Наступление историческое». Художник:

Кукриньски, 1944 р.

<http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII>

[/%20Propaganda%20Posters.html](http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII/%20Propaganda%20Posters.html);

<http://windowsonwar.nottingham.ac.uk/enemy#other>

Окремим напрямом в образотворчому мистецтві країни з середини 1943 р. стала тема відбудови та відновлення. Влада сфокусувала увагу художників

на великих містах та промислових регіонах, зокрема на образі Донбасу. У червні 1944 р. на Донбас прибула бригада художників, яка збирала матеріали про відбудову регіону для майбутньої виставки, яка проходила протягом січня-лютого 1945 р. в Києві, – «Відродження визволеного Донбасу», на якій експонувалися жанрові картини, етюди, присвячені відбудові зруйнованих міст та великих промислових об'єктів регіону. Участь в експозиції взяли відомі художники країни, як-от О.Н. Яблонська «Відбудова домни» [753, с. 37-38; 415, с.40]. У вересні 1944 р. у Ворошиловграді

*Мал. 50. «Боец моей роты»,
художник – І.В. Кириченко, 1945 р.
(http://chendrs.com/art_detail.php?artid=773#top)*

*Мал. 51. «Мой однополчанин».
Художник – І.В. Кириченко,
1945 р.*

(http://chendrs.com/art_detail.php?artid=768#top)

до якої долучились найкращі митці області і представили свої досягнення у відновленні установ культури та господарства [220, арк. 59; 679, арк.25].

З 1944 р. в УРСР поширення набули газети-плакати, їх випуск розпочали спеціальні виїзні редакції на Донбасі: «Комсомольская правда» (Донбас), «Правда» (Маріуполь), «Социалистический Донбасс» (з 1945 р.). Народження такого різновиду образотворчого мистецтва пояснюється відсутністю поліграфічної бази у містах. Газети-плакати друкувалися економним засобом – технікою ліногравюри з наступним підфарбуванням

ручним способом в один-два кольори, текст створювався набірним шрифтом [753, с.16]. Авторами творів часто були художники-аматори, і це було зручно, враховуючи відсутність достатньої кількості професійних художників. Крім того, подібні плакати було легше розповсюджувати серед населення. Тематика плакатів в регіоні була присвячена переважно відбудові регіону. Протягом 1944 р. на Донбасі вийшли наступні газети-плакати: «Быстрее восстановим угольно-металлургический Донбасс!» П. Акулинич (1944), «Возродим завод Азовсталь к годовщине его освобождения» О. Міщенко (1944), «Мы восстановим тебя, наш родной Донбасс» В. Коновалова (1944) (див. мал.52-53) та інші. [753, с.16].

Мал. 52. «Донбасс освобожден!

Шахтер, возроди богатырскую мощь
Донбасса». Художник: О.О.

Кокорекін, 1943 р.

(http://chendrs.com/art_detail.php?artid=768#top)

регіон з РСР [504, с.243;174, арк.140].

Радянська влада поступово повертала контроль над мистецтвом, і у лютому 1944 р. відновила свою діяльність «Укрхудожпроспілка», яка відповідала за організацію та керівництво артілями художніх промислів і кооперування поодиноких майстрів художніх виробів, для

Протягом 1943-1945 рр. Донбас був привабливим майданчиком для творчості майстрів зі всієї країни, а наприкінці війни на Донбасі розпочала свою роботу трійка скульпторів – В.І. Мухін, В.Х. Федченко, В.І. Агібалов. Серед них лише В.І. Мухін був уродженцем Ворошиловградської області, інші скульптори приїхали в

Мал. 53. «Мы восстановим тебя, наш родной Донбасс». Художник:

В. Коновалов, 1943 р.

(<http://infodon.org.ua/stalino/1944-god-v-stalino>)

оперативного керівництва були створені обласні і міжобласні художпромспілки з центрами. Наприклад, центр художпромспілок Харківської, Ворошиловградської, Сталінської, Запорозької та Дніпропетровської областей розташовувався в Харкові [413, с.14, 620].

Вже у грудні 1943 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У щодо пожвавлення та відновлення літературного життя на Донбасі, що підкреслює важливість контролю над даним видом мистецтва радянською владою та значення літератури для ідеологічного та пропагандистського впливу на населення. Згідно з постановою вживались необхідні заходи щодо пожвавлення та всебічного розгортання літературного життя та розвитку української радянської культури в областях Донбасу. Відновила свою роботу донбаська організація Спілки радянських письменників в Україні (СРПУ) з місцем перебування в м. Сталіно, відповідальним секретарем СРПУ на Донбасі був призначений письменник П.А. Байдебура. Сталінський та Ворошиловградський обкоми КП(б)У повинні були здійснювати постійне керівництво над донбаською організацією СРПУ та мали надати приміщення, устаткування, владою також призначалось асигнування на 1944 р. у розмірі 46 тис. крб. Задачі, які ставили перед донбаською організацією СРПУ, полягали в тому, щоб у найкоротший термін згуртувати актив письменників Донбасу та вимагати від них нових творів, в яких відбивалась би героїчна боротьба українського народу на фронтах війни та роботу по відбудуванню країни, особливо соціалістичного Донбасу [694, арк. 39-40;218, арк.52;693, арк.35].

Отже, згідно постанови про роботу донбаської організації СРПУ, літературні твори донбаських письменників повинні були відповідати вимогам часу та політичній кон'юктурі. У довоєнний період головна увага митців була зосереджена на промисловій могутності краю, висвітленні побуту та життя робітників, але з вересня 1943 р. фокус змістився на героїзацію подій війни та тему відновлення. Глорифікація праці та проголошений інтернаціоналізм (по факту – денаціоналізація) залишились основою, фундаментом, на який повинні були спиратись письменники та поети: «Тема

Донбасу допоможе українській радянській літературі покінчити з однобічністю, селянським забарвленням і прози, і поезії, і на чільне місце поставить образи міста, образ робітника... Індустріальний пейзаж своєю барвистістю не поступиться перед сільським...» (А.В. Клочья) [174, арк.158].

Образ Донбасу 1943-1945 рр. – це «нескорений», «незламний» край, жителі якого боролись із «фашистской Германией» на фронтах та в тилу [26]. Героями літературних творів ставали підпільники, партизани. У 1945 р. виходить балада «Голубий терикон» І. Майового, в якому автор возвеличує та героїзує організацію «Молода гвардія», яка діяла в роки окупації в Краснодарі. З'являються статті, присвячені дослідженню фольклору регіону в роки війни, – «Песни непокоренных» [568; 566; 571; 575; 3, с.84; 375, с.100]. У творах, присвячених відновленню регіону, возвеличується промислова могутність краю, оспівуються його люди та промисловий ландшафт [359, с.12]. Протягом 1944-1945 рр. виходить нарис П. Луганського «Донбас возрождается», альманах «Возрожденный Донбасс», літературно-художній альманах «Донецкие огни» [570; 174, арк.158; 325], збірка новел П.А. Байдебури [14], збірка поезій П.Г. Безпощадного [20].

Вихід літературно-публіцистичних альманахів, збірок та творів був справжньою подією в культурному просторі регіону, про це повідомлялось по радіо, в періодичних виданнях, обговорювалось у гуртках тощо. Періодичні видання відігравали значну роль у формуванні літературних смаків жителів регіону, відновленні літературного мистецтва Донбасу. На шпальтах періодичних видань публікувались молоді письменники та поети, газети «Социалистический Донбасс» та «Ворошилоградская правда» мали окремі літературні сторінки. Газета «Социалистический Донбасс», крім того, влаштовувала літературні середи, на яких збирались літератори та музиканти й знайомили відвідувачів зі своїми творами [439, с.73; 174, арк.158].

Літературні твори відігравали значну роль у пропагандистській роботі, яскравим прикладом того, як літературний твір може стати інструментом в культурній політиці, є повість «Нескорені» [85] Б.Л. Горбатова, присвячена

підпіллю на території Ворошиловградської області. Твір був відзначений Державною премією, протягом тривалого часу повість не лише передавалась по радіо, друкувалась на сторінках газет, а й увійшла до шкільної програми, ставши інструментом виховання патріотизму та політичної соціалізації в радянській школі [617, с.34].

Початок відновленню театрального життя на Донбасі поклали фронтові бригади, які просувалися разом із наступаючими частинами військових. Для контролю над процесом відновлення культурного життя урядом УРСР був розроблений «Перспективний план реєвакуації та організації нових закладів» по кожному мистецькому напрямку [484, с.147]. У плані реєвакуації театрів до звільнених областей на першому місці зазначалися Сталінська, Ворошиловградська та Дніпропетровська області [617, с.110]. На липень 1944 р. в регіон повернулись 9 театральних колективів [707, арк.185-187]. Після повернення з евакуації театри зіткнулись з рядом значних труднощів: неукомплектованість штатів, важке матеріальне становище працівників, відсутність автотранспорту та електроенергії, нестача реквізиту та відповідних приміщень, оскільки більшість театральних споруд в регіоні було спалено або пошкоджено окупантами [324, с.890; 403, с.109; 350, с.89; 351, с.234; 115, арк.34; 116, арк.90; 117, арк.32; 699, арк.16]. Так, Маріупольський державний російський драмтеатр зайняв у 1945 р. будівлю колишнього гастроному, а Сталінський державний український музично-драматичний театр ім. Артема працював в одному приміщенні з Донецьким музичним театром на правах оренди, через що склалась парадоксальна ситуація, коли один театр мав заборгованість за оренду іншому театру [181, арк.84]. Зазначені проблеми часто знижували якість вистав, призводили до збитків, відсутності фінансів та невиконання планів по обслуговуванню глядачів та вистав. У 1944 р. театри Сталінської області поставили 1294 спектаклі замість запланованої кількості у 1 397 [167, арк.94-94 зв., 95-95 зв.; 177, арк.129-130; 712, арк.38] (див. табл.5).

Таблиця 5

*Дані по спектаклям театрів Сталінської області
за 1944 р. [167, арк.121, 151, 163, 176.]*

Назва	Кількість спектаклів								Мова постановок
	по плану				за звітом				
	ранкові	вечірні	виїзні	всього	ранкові	вечірні	виїзні	всього	
Сталінський український державний драматичний театр ім. Артема	24	156	40	220	27	169	41	237	Укр
Маріупольський драматичний театр	20	174	78	272	17	92	54	253	рос
Артемівський драматичний театр	15	165	120	300	12	115	115	256	Укр
Костянтинівський драматичний театр	6	129	89	218	1	129	74	204	Рос
Слов'янський драматичний театр	5	180	78	263	5	118	97	220	російська
Разом	70	804	405	1273	62	623	381	1170	

Недостатнє постачання мануфактури в театральній сфері гальмувало нові вистави та знижувало якість їх оформлення. Так, Сталінський український державний музично-драматичний театр ім. Артема із запланованих до показу у 1945 р. 10 нових та 1 відновленої постановки зробив 7 нових та 2 відновлені вистави. Жодна з них не була оформлена належним чином, згідно з утвердженими макетами та ескізами художників, що значно знизило якість спектаклів. Виїзні спектаклі театру на маленьких майданчиках, в клубах та будинках культури проходили або зовсім без оформлення, або використовувались випадкові декорації [178, арк.14-14 зв.]. План відвідувань Сталінського українського державного музично-драматичного театру ім. Артема за 1944 р. був недовиконаний (заплановано – 75%, виконано – 68,7%). План прибутків зі спектаклів був недовиконаний на 3,5%. Неукomплектованість штату через відсутність житлової площі призвела до необхідності працівниками постійно поєднувати професії та приймати на разову роботу артистів оркестру. Персонал був завантажений, проте виплат за понаднормову працю не було. Донецький російський музичний театр у 1944 р. створив 114 спектаклів, з яких – 2 нові, залучив 747,28 глядачів, однак виконав лише 80% плану [181, арк.51;175, арк.5;176, арк.3;230, арк.12;231, арк.16].

Крім того, театри та театральні діячі допомагали фронту та армії також матеріально, наприклад, Український драматичний театр ім. Артема у 1944 р. зробив внесок у розмірі 100 тис. крб. у фонд оборони країни та 30 тис. крб. передав до фонду допомоги родинам фронтників [707, арк.13].

Військова обстановка посилила політико-пропагандистську роль мистецтва [334, Т.5., с.191;310, с.15]. Театральні колективи працювали не лише на місцях, а й виїжджали у колгоспи, шпиталі, з шефськими концертами бували на фронті. Так, театральний колектив Ворошиловградського театру юного глядача дав у 1945 р. 200 військово-шефських концертів [712, арк.38]. Репертуар театрів поповнився виставами на військово тематику, соціально-психологічними творами, які романтизували війну, створювали нових героїв

[617, с.112]. Наприклад, п'єса К.М. Симонова «Так и будет» [573] була поставлена в Сталінському українському державному музично-драматичному театрі ім. Артема. Театри визнавали, що населення прагнуло творів легких та зрозумілих для сприйняття, тож репертуар Сталінського українського державного музично-драматичного театру ім. Артема поповнювався комедіями Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик», «Свадьба в Малиновке» Л.А. Юхвида [573]. Це не означало відмову від класичного довоєнного репертуару, який, крім того, не вимагав нових декорацій, реквізиту [617, с.115; 582, с.78;229, арк.2]. В репертуарі театрів регіону залишалися «Наталка Полтавка», Запорожець за Дунаєм», «Фауст», «Отелло» [167, арк.106;178, арк.3;180, арк.7;].

Однак нарада з питань театрального мистецтва, скликана Комітетом у справах мистецтв УРСР ще до закінчення війни, звернула особливу увагу на необхідність збільшення вистав із сучасної радянської тематики. Враховуючи те, що першими свою діяльність на звільненій території поновили театри східної України, їм судилося на певний час стати піонерами в плані формування нового репертуару [617, с.113; 713, арк.230]. В пресі театри постійно піддавались критиці [573] через відсутність в репертуарі вистав радянських авторів: «Завдання театру полягають в палкій пропаганді побідоносних ідей Леніна-Сталіна. На сцені повинна діяти радянська людина, представник народу-переможця. Кожна нова прем'єра повинна піднімати актуальні проблеми нашої радянської дійсності. Шлях до цього один – тісний зв'язок театру з радянською драматургією» [174, арк. 179]. Самі театри постійно вимушені були виправдовуватись, до прикладу, Донецький російський музичний театр зазначав, що: «состав нашего коллектива не в состоянии поднять современную советскую оперу, потому что он количественно недостаточный для этого» [574].

Владу цікавив насамперед ідеологічний результат роботи культурних установ, а ось умови проживання митців, приміщення та устаткування відходили на другий план. Так, оскільки лялькові театри були достатньо

зручними для пересування, їх можна було легко використати для обслуговування колгоспів, військових частин. Для складання репертуару лялькових театрів була скликана спеціальна нарада письменників та драматургів [707, арк.187].

Згідно наказу Народного Комісаріату освіти УРСР та Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР від 20 грудня 1945 р., театри та філармонії влаштовували ранкові вистави для школярів, і для цього складався відповідний репертуарний план, який погоджувався Обласним відділом мистецтв з Обласними відділами освіти. Управління театрів та Управління музичних закладів Комітету в справах мистецтва при РНК УРСР річний репертуарний план театрів погоджували з Управлінням шкіл Народного Комісаріату освіти УРСР. Дані заходи подавались як естетичне виховання школярів УРСР, удосконалення їхнього художнього смаку та підвищення обізнаності в галузі музичного та театрального мистецтва. Проте контроль, який здійснювався за дитячим репертуаром, приурочення до різноманітних свят, вказує на ідеологічні та пропагандистські мотиви радянського уряду [168, арк. 2].

Разом з театральним відновлювалось та змінювалось відповідно до часу музичне мистецтво Донбасу. З квітня 1944 р. у Сталінській області відновили роботу Артемівське та Сталінське музичні училища [415, с.31-32]. Поновили свою роботу обласні філармонії: Сталінська – у грудні 1943 р. та Ворошиловградська – у січні 1944 р. При Сталінській філармонії діяв Український ансамбль пісні та танцю, при Ворошиловградській – симфонічний ансамбль, жіноча хорова капела бандуристів, ансамбль пісні та танцю, інструментальне тріо. Концертні бригади філармоній, як і театральні колективи, з шефськими концертами виступали у військових частинах, шпиталях, шахтах, колгоспах, освітніх установах. Сталінська обласна філармонія за перше півріччя 1944 р. влаштувала 254 шефських концерти, 199 виступів у шпиталях, 247 концертів (на шахтах, заводах, у залізничних, міських та сільських клубах). З'явилися концерти-лекції, на яких грали твори

композиторів та розповідали про їхнє життя. Цей своєрідний симбіоз двох напрямків роботи був пов'язаний з певними труднощами в роботі установ: проблеми з приміщенням, дорогі квитки на концерти, нестача нотного та музичного матеріалу, брак оркестрантів, лекторів, музикознавців, оскільки частина фахівців перебували в евакуації. На філармонії так само, як і на театри, покладалась організація музичного лекторію, тематичних концертів для школярів, організація літературно-музичних годин у школах. Таке навантаження позначалось на виконанні планів та якості обслуговування слухачів, сприяло появі заборгованостей та збитків [700, арк.19-20,31,75-78;569;572; 167,арк.191; 644, арк.37;186, арк.6;188, арк.16;726, арк.57]. По лінії Гастрольбюро Донбаські філармонії забезпечувались найкращими гастролуючими артистами СРСР, однак у Сталінській філармонії було відсутнє приміщення, що не дозволяло приймати інших музичних митців та колективи. Через неможливість забезпечити своїх співробітників житлом Сталінська філармонія не могла створити хорову капелу та інші колективи [707, арк.26,27].

Не вдалося відновити свою діяльність промартілі ім. Дзержинського в Єнакієвому, яка до війни випускала грамплатівки. На початку 1945 р. міськрада Єнакієвого почала налагоджувати виробництво, були знайдені спеціалісти та запущена артіль. Перша партія, випущена після війни, мала низьку якість через старе обладнання на підприємстві. По допомогу звертались до обласного союзу різних промислів, в склад якого входила артіль, проте нового обладнання не виділили. Виробництво грамплатівок довелось припинити, однак це питання хвилювало населення і висвітлювалось на шпальтах місцевої преси [570].

Кінофікація та кінообслуговування населення Донбасу мали виняткове значення в процесах деокупації регіону [524, с.67]. Кінематограф посів важливе місце в житті громадян та радянської політики. Про покращення культурного обслуговування робітників промислових підприємств йшлося в наказі Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР у квітні 1943 р. РНК та ЦК

КП(б)У видали в квітні 1944 р. постанову про «Про покращення культурного та побутового обслуговування Донбасу». У жовтні 1944 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У видали постанову «Про покращення кінообслуговування трудящих Донбасу» [154, арк.40-42; 541,с.60].

Перед комітетом кінематографії після звільнення Донбасу постали серйозні проблеми у справі відновлення кіномережі. На 1 січня 1944 р. в Донбасі працювала 71 кіноустановка, з яких 31 – державна та 40 – відомчих. За 1944 р. державні кіноустановки Донбасу провели 44,436 кіносеансів та надали послуги 87 045 000 глядачам. На 1 січня 1945 р. кількість кіноустановок регіону зросла втричі, складала 22 % від кіномережі УРСР й нараховувала, за різними оцінками, 226-232 кіноустановки, з яких 123-129 – державних та 103 – відомчих. До 1 січня 1945 р. були кінофіковані всі районні центри Сталінської області та 29 з 32 районів Ворошиловградської області [675, арк.50; 698, арк.24-24 зв.13, арк.7; 654, арк.35; 660, арк.46]. За кількістю державних кіноустановок Донбас посідав перше місце по УРСР [654, арк.35;159, арк.13].

Між Обласними Управліннями кінофікації в УРСР влаштовували регулярні соціалістичні змагання. Сталінська область випереджала в цих змаганнях Ворошиловградську область, а у жовтні 1944 р. колектив робітників Сталінської контори Главкінопрокату був визнаний переможцем по УРСР (контора виконала план прокатних надходжень по державній мережі на 115,5% та по відомчій кіномережі – на 129,2 %, знизила відсоток зношення фільмофонду проти встановлених нормативів) [164, арк.53; 653, арк.29-30;168, арк.15;160, арк.13]. Високі показники по Сталінській області сприяли також перевиконанню плану прибутку у 1944 р.: із запланованого прибутку у 17 510 крб. Обласне Управління кінофікації отримало 29 863 000 крб. Такі високі показники пояснюються тим, що загалом державна кіномережа УРСР виконала план обслуговування населення по кількості кінотеатрів та кількості глядачів за рахунок перевиконання планів кращими кіноустановками, а також за рахунок довгострокового вводу у дію кіноустановок, переважно міських

[661, арк.24; 650, арк.18]. Перевиконання статей прибутку в Сталінській області було пов'язано також із перевиконанням плану по кількості глядачів кінотеатрів та звуковим кіноустановкам, перевиконання плану з валових надходжень, економією децентралізованих витрат, фактичним підвищенням цін на квитки (див. табл.6) [164, арк.44; 657, арк.11-16 зв; 163, арк.8-10; 234, арк.12].

Таблиця 6

Ціни на квитки на кіносеанси в Сталінській області у 1944 р. [164, арк.44; 657, арк.11-16 зв.]

Середня ціна за одне відвідування		План (в крб.)	Фактично (в крб.)
Міський стаціонарний кінотеатр	дорослий	5,38	5,85
	дитячий	1,50	2,10
Міська кінопересувка	дорослий	5,28	4,23
	дитячий	-	2,18
Сільський стаціонарний кінотеатр	дорослий	3,50	4,43
	дитячий	1	2,03
Сільська кінопересувка	дорослий	3	4,08
	дитячий	1	1,77

Високі, на перший погляд, темпи відродження кіномережі не відповідали реальному становищу кінофікації регіону. Попри всі зусилля радянської влади навіть станом на 1 січня 1945 р. кіномережа регіону складала лише 19,8 % від показників 1941 р.

Існуюча кіномережа не задовольняла культурних вимог робітників Донбасу як з боку пропускнує спроможності, так і якістю показу кінофільмів, особливо це було помітно у сільській кіномережі. Порівняно з довоєнним часом, станом на 1 січня 1945 р. кількість сільських кіноустановок державного

підпорядкування в Сталінській області скоротились у 14 разів, аналогічна ситуація склалась по Ворошиловградській області, де за даними 1944 р. кількість сільських кіноустановок відомчого підпорядкування скоротились на 11% [217, арк.184; 659, арк.75-76;651, арк.17;652, арк.89]. Кінофікація на селі викликала більше труднощів, ніж у місті, особливо в технічному плані. Важливо також зазначити невелику пропускну спроможність глядацьких залів та значно меншу платоспроможність селян, на відміну від мешканців міста [524, с.68; 522, с.144] .

В штатах Ворошиловградського та Сталінського Управлінь кінофікації протягом 1943-1945 рр. була відчутною потреба в диспетчерах, кіномеханіках, бухгалтерях, рахівниках. Одна з причин неуккомплектованості – погані матеріальні та побутові умови життя працівників. У кіномайстернях Сталінської та Ворошиловградської областей посади директора та техніка часто були об'єднані в одну посаду з окладом у 650 крб. Звичайно, низька заробітна плата та те, що одна людина вимушена була виконувати керівні та виробничі функції, негативно позначалось на діяльності майстерень [217, арк.31-31зв; 654, арк.9-10; 675, арк.22-23;155, арк.1-5;655, арк.9; 658, арк.17;686, арк.3;687, арк.56]. Кваліфікація працівників кінофікації була низькою. Так, рахівники часто були не знайомі з азами бухгалтерської справи, не справлялись якісно та своєчасно з різноманітними звітами. Особливо помітною була низька кваліфікація кіномеханіків, що впливало на якість обслуговування, роботу майстерень. Підготовка кіномеханіків відбувалась на централізованих курсах, однак через нестачу кадрів курси прискорили та скоротили з 9 до 4 місяців, внаслідок чого учні вимушені були фактично продовжувати навчання на роботі. Крім того, оскільки кіномеханіків з Донбасу готували на курсах у Харкові, Управління при РНК УРСР надавало певну кількість місць на курси кіномеханіків для кожної області, чим ще більше поглиблювало проблему нестачі робітників. Управління Ворошиловградської області у грудні 1944 р. просило збільшити кількість місць на курсах з 30 до 50. У березні 1945 р. Управління Сталінської області зверталось до секретаря

ЦК КП(б)У Д.С. Коротченка з проханням організувати курси кіномеханіків у м. Сталіно на 50-70 осіб, однак отримало відмову у зв'язку з відсутністю викладацьких кадрів та кіноапаратури [216, арк.40-42; 661, арк.25;162, арк.8-9;235, арк.4;236, арк.9;662, арк.76;663, арк.13].

Серед причин нестачі кадрів слід також зазначити післявоєнну практику скерування фахівців з різних регіонів УРСР та СРСР до Західної України [442, с.102]. Частина робітників була мобілізована до лав Червоної Армії. Під час окупації частина спеціалістів кінофікації працювали на окупаційну владу, що автоматично унеможливило продовження їх професійного працевлаштування на такій відповідальній культурній ділянці. Управління кінофікації регіону приділяло значну увагу особовим справам працівників, які надавали до відділу кадрів свою автобіографію, на кожного співробітника заповнювалась особиста картка [154,арк.5-6зв;498, с.130].

Окрім кадрової нестабільності у відновленні кіномережі існували проблеми, викликані тогочасним скрутним матеріальним становищем: нестача транспорту, обладнання, деталей, палива, екранів, канцелярії. Значна частина кінообладнання потребувала ремонту, який не могли забезпечити майстерні через брак інструментів, деталей, спеціалістів [657, арк.11-16зв;260, арк.89]. Часто кінотеатри та інші приміщення, в яких демонстрували кінофільми (будинки культури, клуби, хати-читальні та ін.), знаходились у занедбаному стані, не опалювались, були відсутні меблі.

Зазначені труднощі викликали простоя кіноустановок. У 1944 р. Ворошиловградська область мала 3080 днів простоїв. Лише сільські стаціонарні кіноустановки з режимом роботи у 1 517 сеансів на місяць мали 927 простоїв, з яких 17 сеансів – через відсутність кіномеханіків; 3 – відсутність запчастин; 281 – відсутність електроенергії; 73 – непланові ремонтні роботи; 17 – несвоєчасна доставка кінофільмів [656, арк.34-36зв].

Обласні управління кінофікації в Донбасі зазначали, що підтримки влади не вистачає для повноцінного відновлення кіномережі регіону. Протягом листопада-грудня 1944 р. Сталінська та Ворошиловградська області повинні

були отримати 10 комплектів стаціонарних та 67 комплектів пересувних кіноапаратів для кінофікації шахт, але майже вся кіноапаратура була переадресована західним областям УРСР. Управління кінофікації УРСР врешті надіслало на 11 кіноапаратів більше, ніж було необхідно, проте з запізненням та частинами. У 1944 р. для кінофікації шахт краю також було заплановано виділити 100 кінопересувок, проте Управління кінематографії при РНК СРСР та Комітет кінематографії при РНК СРСР не змогли домовитись між собою, в результаті ЦК вугільників не отримало пересувки [659, арк.139; 661, арк.141-141зв]. У таблиці 7 можна побачити, що Комітет кінематографії при РНК СРСР не тільки скоротив необхідну для областей кількість кіноапаратури, але й завіз по власному затвердженому плану не всю апаратуру [661, арк.67-70].

Таблиця 7

Дані по завозу кіноапаратури у східні та західні райони УРСР на I півріччя 1945 р. [661, арк.67-70]

Вид апаратури	Потреба східних областей УРСР (шт.)	Потреба західних областей УРСР (шт.)	Всього (шт.)	Комітет кінематогра- фії при РНК СРСР виділяє (шт.)	Фактично завезено (шт.)
Стаціонарна кіноапаратура	150	150	300	150	132
Пересувна кіноапаратура	200	350	550	450	190
Пересувні електростанції	200	200	400	300	250

Невиконання плану та зловживання відбувалися й на місцевому рівні. Протягом 1944 р. Ворошиловградське Обласне Управління кінофікації не сплатило відсотки за оренду приміщень райкомам вугільників. У тому ж році

у Ворошиловградському Управлінні кінофікації виникла дебіторська заборгованість через те, що райвідділи, підпорядковані Управлінню, не розпочали свою роботу, хоча апаратура для них була виділена [261, арк.7;656, арк.34-36зв].

Приміщення кінотеатрів міськвиконкоми та райвиконкоми займали для проведення зібрань, конференцій. На відбудову кінотеатру «Жовтень» у Ворошиловграді Управління кінофікації при РНК УРСР у 1944 р. асигнувало 1000 крб., але Ворошиловградський облвиконком не витратив гроші на ремонт кінотеатру. У 1945 р. Управління в справах кінематографії при РНК УРСР включило кінотеатр у план капітального будівництва для того, щоб врятувати приміщення, й асигнувало вже 400000 крб. Кінотеатр за рішенням ЦК КП (б)У та РНК УРСР увійшов до числа об'єктів програми будівельних робіт Наркомату цивільно-житлового будівництва, але Виконком Ворошиловградської області ради депутатів трудящих, затверджуючи оперативний план будівельних робіт тресту підлеглого Наркомату цивільно-житлового будівництва, не включив кінотеатр у список об'єктів, які будуть відбудовуватись. Натомість місцева влада Ворошиловграду сподівалась, що кінотеатр відремонтує паровозобудівельний завод, який так само відмовився проводити ремонт. Аналогічна ситуація відбулась у Маріуполі у 1945 р.: державним бюджетом було виділено на утримання культурно-просвітніх установ міста 103,799 крб., однак використано було 83,200 крб. [524, с.68].

Значним недоліком, який призупиняв повноцінну кінофікацію регіону, була нестача копій кінострічок. До війни фонд кінофільмів УРСР складав 8000 копій при 230 найменуваннях, кожна обласна контора Главкінопрокату мала в середньому до 200 найменувань кінофільмів. У 1944 р. фонд кінострічок УРСР складав приблизно 22% від довоєнного, за різними даними фонд складався із 1140-1216 звукових широкоплівочних, 60-195 звукових вузькоплівочних та 373 широкоплівочних фільмів. Крім того, до війни контори глав кінопрокату УРСР мали до 20% стрічок українською мовою та на українському матеріалі. З 1941 по 1944 рр. міські контори Главкінопрокату республіки отримали лише

5 кінофільмів українською мовою [685, арк.86-87,99-100; 701, арк.26]. Після звільнення Донбасу для забезпечення фільмами населення в регіоні було організовано 2 обласні прокатні контори в містах Сталіно та Ворошиловград, а також 4 відділи Главкінопрокату в містах Дебальцеве, Маріуполь, Слов'янськ, Старобільськ. На 1 січня 1945 р. в перелічених прокатних конторах регіону нараховувалось 505 копій 128 назв фільмів. Керівництво Обласних Управлінь кінофікації краю регулярно зверталось до Кінокомітету УРСР з проханням вплинути на ситуацію. Однак проблема нестачі копій залишалась актуальною до кінця 1945 р. [659, арк.76] Значно страждала від цього сільська кіномережа. До війни Кінокомітет УРСР надсилав у кожную область 4-6 копій фільмів однієї назви, з яких половина відразу йшла на сільські кіноустановки. У 1945 р. траплялись ситуації, коли 1-2 копії від Кінокомітету потрапляли на екран міських кінотеатрів, і лише після цього, технічно зношені, вони потрапляли на сільські екрани [524,с.68].

Кіно як розвага та частина культурного дозвілля залишалось більш доступним, порівнюючи з театральним мистецтвом [342, с.122]. Квиток на виставу Донецького російського музичного театру в 1944 р. складав 16 крб. 20 коп., тоді як квиток до кінотеатру коштував у середньому 5 крб. [181, арк.51].

Більша частина фільмів, які були в прокаті на території УРСР в період 1943-1945 рр., демонструвалась мешканцям регіону. За даними «Главкінопроката», в УРСР станом на 20 грудня 1943 р. на Донбасі знаходилась значна кількість повнометражних звукових кінофільмів, регіон поступався тільки Харківській області (див. табл.8) [661, арк.26]. Перша кінострічка, яка була показана в м. Сталіно у вересні 1943 р., – «Сын Таджикистана» [691, арк.58]. Нам не вдалося з'ясувати, чому саме ця кінострічка стала першою в кінопрокаті міста. Припускаємо, що кінокартина могла бути знаковою, адже частина культурних установ регіону евакуювалась саме на Схід СРСР. Цілком можливо, що кінострічка була однією з небагатьох стрічок, які добре збереглися і були доступні якісні копії в місті. Не можна виключати й те, що фільм міг бути першим, який потрапив до рук кіномеханіків після окупації.

Заслугує на увагу сюжет кінофільму, присвячений дружбі двох солдатів: росіянина Івана та таджика Гафіза. Цілком можливо, що не випадково кінострічка демонструвалась саме в тому регіоні, який до війни був взірцем інтернаціональності, а після відновлення радянської влади відігравав значну роль не лише у відбудові промисловості, а й у поверненні ідеологічного панування радянської влади.

Таблиця 8

Відомість про кількість повнометражних звукових широкоплочових кінофільмів «Главкінопроката» по УРСР на 20 грудня 1943 р. [701, арк.26]

Області	Кількість кінофільмів	Копії кінофільмів
Ворошиловградська	43	48
Запорізька	12	12
Київська	50	56
Дніпропетровська	20	24
Полтавська	51	53
Сталінська	55	65
Сумська	51	61
Харківська	55	68
Чернігівська	15	15
Всього	143	402

Із вітчизняних кінострічок найбільшою популярністю серед населення користувалися як відзняті до війни («Цирк»), так і фільми воєнних років («Она защищает Родину», «В шесть часов вечера после войны»). Демонструвалися кінокомедії («Волга-Волга»), залучалися до прокату документальні фільми («Битва за нашу Советскую Украину», «Прибытие в Москву Временного правительства Французской Республики генерала де Голля» (Союзкіножурнал), які несли певне ідеологічне навантаження.

Демонструвалися історичні («Иван Грозный»), революційні («Ленин в Октябре», «27-я годовщина Великой Октябрьской Социалистической Революции»), історико-революційні кінострічки («Человек с ружьем») [708, арк.39-53;29, с.45].

Вартий уваги дитячий кінематограф та мультиплікація. У регіоні показували радянські дитячі кінофільми «Зоя», «По шучьему веленью» та інші. Демонструвались як ідеологічно нейтральні мультфільми («Муха-Цокотуха»), так й з ідеологічним підґрунтям («Чего хочет Гитлер?», «Бей фашистских пиратов!», «Бей врага на фронте и в тылу!», «История воспитания фрица»). Діти із задоволенням дивились і дорослі кінострічки. Так, «Чапаев» був улюбленим фільмом як дорослих, так і дітей [97, с.171; 166, арк.96-96 зв.].

Післяокупаційний Донбас, як і довоєнний, став кінематографічним майданчиком для режисерів. Міфологізація та героїзація Донбасу в радянському кінематографі збереглися протягом 1943-1945 рр. Якщо до війни – це образ регіону передовика виробництва, промисловий взірєць для всього Радянського Союзу, то воєнний – регіон, який мужньо воював з окупантами, натомість повоєнний – це край, де населення самовіддано працює на відновлення та відродження життя [617, с.180; 32, с.24]. На початку 1945 р. на Київській кіностудії знімався кіножурнал «Донбас відроджується», присвячений відновленню промисловості регіону, на його основі у 1945 р. було знято фільм «Відродження Донбасу», який завоював прихильність мешканців регіону та прославив Донбас. Воєнний образ регіону яскраво продемонстрований у фільмі «Це було в Донбасі» 1945 р. [369], присвячений боротьбі підлітків з окупантами [524, с.68].

Цікавою є історія другої серії фільму «Велике життя» [362], який був знятий у 1946 р. режисером Леонідом Луковим та заборонений радянською владою попри те, що стрічка була присвячена відбудові Донбасу, а перша частина фільму мала значний успіх у населення та визнана партією. За Постановою Оргбюро ЦК ВКП (Б) «Про кінофільм «Велике життя» від 4 вересня 1946 р.» фільм критикувався за трьома напрямками: 1) недостатня

увага приділена процесу відновлення регіону, надмірно висвітлено особисті переживання діючих осіб; 2) відсутність відображення технічного прогресу вугільної промисловості, зображення незадовільних умов життя шахтарів, демонстрація колаборації; 3) недостатньо уваги приділено ролі партії та особистості Сталіна [617, с.175].

Після війни для влади було вкрай важливим відновити контроль над самодіяльним мистецтвом та спрямувати любителів у необхідне для держави русло – героїзація війни, оспівування відновлення. Насамперед необхідно було віднайти колективи зі слухняними виконавцями. Задля цього протягом 1944-1945 рр. проводились конкурси самодіяльності по всій країні, у тому числі на Донбасі [413, с.51, 72]. На початку 1945 р. в м. Сталіно відбувся обласний зліт художньої самодіяльності, в якому взяли участь 21 колектив та 136 окремих виконавців, були охоплені майже всі підприємства області. Але у звіті за результатами зльоту зазначалось, що колективи недостатньо висвітлили героїку Червоної Армії та тилу, зокрема Донбасу [568]. До організації та проведення подібних оглядів влада залучала профсоюзи, професійні колективи, підбирала матеріал, надавала методичні та практичні «консультації» – фактично контролювала весь процес [415, с.51, 72].

Як зазначалось у підрозділах 2.1. та 2.2., радянська влада приділяла значну увагу фольклору та використовувала його для виконання своїх пропагандистських цілей. У 1944 р. виходить Постанова РНК УРСР від 11 серпня 1944 р. «Про збирання фольклору, створеного під час Вітчизняної війни, та проведення республіканської наради практиків – збирачів фольклору». До збирання фольклору війни закликали вчителів, працівників будинків народної творчості, за результатами цієї роботи наприкінці 1944 р. вийшов збірник «Фронтний фольклор». На перший план виходили сюжети про нестерпні умови життя, тяготи фронтового побуту, рекрутування на роботу до Німеччини [97, с.300; 415, с. 56;63, с.45], бажання помститися ворогу:

В Красной Армии мой брат.

Он с врагами бьется
Скоро он в родной Донбасс
Немцев бить вернется [174, арк. 141].

Популярним серед населення регіону залишався робітничий фольклор. У періодичній пресі друкували шахтарські приказки – «Видать издаелека сколько нарубал уголька», «Молодцу и вода не беда – на воду не будет кивать никогда» [508], «Помни наказ горняка и горнячки: меньше раскачки, больше откачки» – призыв», «Камеронщик заезается – подшипник нагревается», «Чтобы начос не был перегружен» [509]; будівельні приказки – «Назвался плотником – будь трехсотником, а исполнишь пятсот – еще больше будет почет» [511]; частівки, пісні.

Відродження стало однією з головних тем шахтарської частівки:

Я в колхозе под Полтавой
Шла в бригаде звеньевой.
А теперь я режу лаву,
С обушком хожу в забой [174, арк. 138].

З'являються нові прислів'я: «Новичок шахту полюбит – шахта его приголубит» [174, арк.150]. Імовірно це був так званий псевдофольклор, створений на замовлення. Необхідно було продемонструвати, що весь Радянський Союз сприяє відбудові Донбасу, що ця справа почесна, важлива та неважка водночас.

Поступово відновлювали свою роботу клуби, палаци культури, хати-читальні. Наприкінці 1945 р. в регіоні нараховувалась 1481 клубна установа – 799 у Сталінській та 682 у Ворошиловградській області, що складало 73 % від довоєнного часу (2031). При клубах працювали гуртки художньої самодіяльності (драматичні, хорові, музичні та ін.), які активно виступали з концертами на теренах регіону. В Сталінській області на кінець січня 1945 р. нараховувалось 342 драматичних, 276 хорових, 102 музичних, 84 хореографічні, 24 фізкультурно-акробатичних колективи, за 1944 р. гуртки виступили з 4,315 виставами та 3200 концертами [568;439, с.62; 214,

арк.87;248, арк.5-6;249, арк.3]. У Ворошиловградській області станом на червень 1943 р. нараховувалось 90 сільських, 69 колгоспних клубів, 96 червоних кутків, діяло 42 драматичних гуртка, які відвідували 537 осіб, 35 співочих – 420 осіб, 23 музичних – 227 учасників, 3 ансамблі пісні та танцю – 53 особи та одна хорова капела – 35 осіб, 2 гуртка духового оркестру – 25 осіб, 1 балетний гурток – 6 учасників [705, арк.55; 190; арк.18;192, арк.23].

У центрі уваги культурно-пропагандистської роботи залишалось сільське населення, тому, як і у передвоєнні роки, у клубах та палацах культури створювались культбригади, які випускали стінгазети, виїжджали з виступами у польові стани. Подібні виїзди були також пов'язані з тим, що мережа сільських клубів постраждала більше, порівняно з міською, наприклад, у Сталінській області кількість міських клубів навіть збільшилась, порівнюючи з довоєнним станом на 208 одиниць, водночас сільська мережа зменшилась на 550 установ [546, с.407-408;123, арк.8;124, арк.14-15;125, арк.108;215, арк.17]. Так, за даними Комісії Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні, у радгоспах Сталінської області були повністю знищені 265 червоних кутків та клубів, частково знищені – 93 [729, арк.17]. Загалом, як вже зазначалось, мережа клубних установ поступалася довоєнній як кількісно, так і якісно. Відновлення діяльності закладів культури відбувалося не за рахунок будівництва нових приміщень, бо на це не вистачало грошей, а за рахунок пристосування інших будівель, часом малопридатних. Ті установи, які зберегли свої будівлі, все одно потребували капітального ремонту та забезпечення їх необхідним обладнанням, що також вимагало значних матеріальних витрат [617, с.140;218, арк.45;219, арк.67].

Преса у звільненому Донбасі, як і напередодні війни, була інструментом політики радянської влади. На жовтень 1944 р. в УРСР видавалося 852 газети. З них 11 республіканських і 33 обласних, щоденний наклад газет всіх типів становив 2 млн. 620 тисяч примірників. Це складало близько половини довоєнного тиражу [514, с.47]. У травні 1944 р. у Ворошиловградській області працювала 1 обласна, 2 міських та 33 районних газети, поновили роботу

багатотиражки. Проте післяокупаційні труднощі сприяли створенню лімітів на газети, наприклад, у Сталінській області ліміт на газету «Правда» становив 5000 примірників, «Известия» – 500, «Комсомольская правда» – 200, «Радянська Україна» – 8000, «Советская Украина» – 4000, «Соціалістичний Донбас» – 8000 [705, арк.17;193, арк.4;195, арк.16;205, арк.43]. Однією з найбільш популярних регіональних газет була «Социалистический Донбасс», наклад якої на кінець 1945 р. становив 15000 екземплярів [439, с.72-73]. Провідне місце в пресі займали фронтові матеріали, але поряд з ними піднімалися питання відбудови, економіки, ідеологічної роботи. На шпальтах видань, особливо це стосувалось багатотиражок, в окремих рубриках «Гумор», «Беседы про Донбасс ведет шахтер Тарас», «Крокодил на шахтах» в іронічній, саркастичній формі критикували керівництво виробництв, установ, піднімалися теми важкого побуту робітників: 1) «Черные простыни (бывшие белые), как новшество, применяются в общежитиях шахтоуправления №2 Ирмино, треста «Сергоуголь». Окрашиваются простыни механически: 2-3 месяца их не стирают, и полотно само собой становится чернее сажи»; 2) «Новое средство от клопов изобретено в общежитии шахты №36 того же треста. Клопов морят... презрением: на них не обращают никакого внимания, что для клопиного самолюбия весьма обидно»; 3) «Как сидеть, не имея ни стульев, ни табуреток? – интересную лекцию на эту тему прочтет на днях в нарядной начальник шахты №6 Максимовка тов. Оридорога. Вход свободный» [512]; 4) «Начальником считается, но делом плохо занимается, с рабочими плохо обращается и в выраженьях не стесняется, частенько пьяным напивается. Как его фамилия называется? – загадка (товарищи шахты №3-3 бис прислали правильный ответ и получили «крокодилю» благодарность)» [510]. Слід зазначити, що подібні рубрики хоча й існували у довоєнній практиці багатотиражок, але сатира на побутові теми стала віянням часу саме після звільнення Донбасу від окупації.

Особливістю видань УРСР та Донбасу за 1943-1945 рр. є поява статей та матеріалів, присвячених жінкам. Образ жінки у 1943-1945 рр. нерозривно

пов'язаний з війною, з наближенням перемоги поступово змінювався на «відроджувальний». З 1945 р. жіночі образи у культурі переважають над чоловічими, адже й суспільство післявоєнне – жіноче. Образ типової радянської жінки, за версією періодичних видань, мав якості патріотизму, працьовитості, відданості Батьківщині, цілеспрямованості, пріоритетності суспільних інтересів – в цьому він не відрізнявся від довоєнного, але жінка після війни повинна була замінити чоловіка ще й на виробництві, в управлінні, в родині. Окремі статті присвячувались героїзму жінок в тилу й на фронті [514, с.70; 273, с.200;24, с.89].

Культурне життя теж висвітлювалось на шпальтах видань: рецензії, статті, пов'язані з відновленням театральних постановок, статті-звіти, присвячені діяльності місцевих Спілок письменників, композиторів. Значна кількість рецензій, оглядів та статей, присвячених культурному життю регіну, належить письменнику та критику Левитському А.В. (псевдонім – Ключця). Він прибув на Донбас з РСР ще до війни, декілька років працював на шахтах регіону, згодом почав друкуватись як літературний критик та журналіст. У липні 1944 р. за рішенням президії Спілки письменників УРСР А.В. Ключця, який на той час проживав у Харкові, був скерований на роботу до міста Сталіно для відновлення письменницької організації. З лютого 1944 р. по грудень 1945 р. він займався літературною роботою, з 1945 р. працював завідувачем відділом культури Сталінської обласної газети «Радянська Донеччина», був членом редколегії альманаху «Літературний Донбасс», керівником літературного об'єднання м. Сталіно, редагував художні книжки. Протягом 1944-1945 рр. він надрукував статті «Мистецтво відроджуваного Донбасу», «Відродження «Всесоюзної кочегарки!», нарис «Донбас торжествує», в яких у гіпертрофованій формі описує здобутки Донбасу в промисловості та культурі. Рецензії А.В. Ключчі були спрямовані на підтримку соціалістичного реалізму, «більшовицької культури» та на критику нерадянськості, наприклад, театральних постановок. А.В. Ключця в одній зі своїх рецензій розкритикував «Нариси історії української літератури», які

видала в той період Академія Наук УРСР, за те, що «автори контрабандою протягують націоналістичну ідеологію» [173, арк.2; 174, арк.4].

Проте слід звернути увагу на думку Івана Дзюби, який в своїй роботі «Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї» наголошує на тому, що А.В. Ключча разом з письменником Павлом Байдебурою, поетом Віктором Соколовим та іншими були українськими патріотами, і не підкреслювали цього, щоб не потрапити в «націоналісти», і виконували так звані конкретні соцзобов'язання [269, с.16, 40].

Влада намагалась якомога швидше відновити інформаційний контроль в регіоні, тому вже у грудні 1943 р. тут було відновлене радіомовлення, розпочав свою діяльність Сталінський обласний комітет радіомовлення та радіоінформації. По радіо виходили новини на тему «Как возрождается Донбасс» [158, арк. 52-52 зв.], приділялась увага питанню побуту робітників, лунали розповіді про успіхи в промисловості, здійснювався огляд місцевої преси [113, арк.19-20]. Не лише політичні новини, а й передачі художнього відділу підлягали цензурі, контролю, їх необхідно було надсилати на перевірку за 3 дні до ефіру [158, арк.28]. В світ виходили огляди освітньої мережі регіону, стану культурно-пропагандистської роботи, запрошувались до мікрофону музичні колективи Донбасу, наукові та літературні діячі [158, арк.11, 23,30-31; 689, арк.15].

З перших днів повернення радянської влади у міста та селища регіону було розпочато комплекс заходів щодо поновлення роботи бібліотечних установ. Станом на 1945 р. у Ворошиловградській області нараховувалось 166 бібліотечних установ [546, с.408;208, арк.18]. Розпочався облік книжкових фондів, книги витягували з підвальних приміщень та готували до подальшої видачі. Основними труднощами, які перешкоджали ефективній роботі бібліотек, стали брак приміщень, відсутність кваліфікованого персоналу, нестача коштів. Так, другий поверх Ворошиловградської бібліотеки ім. М. Горького був зайнятий військовою прокуратурою [705, арк.10; 272, с.100; 31, с.45;198, арк.50]. Читачі, які йшли до бібліотеки, згадували, що в приміщенні

було дуже холодно, доводилось постійно економити газ [23, с.4]. Практично всі перші роки після окупації найголовнішою проблемою для бібліотек залишалася нестача книг. З метою вирішення даної проблеми застосовувалися найрізноманітніші заходи [309, с.67; 308, с.78; 262, арк.1-5; 263, арк.7]. Наприклад, у Красноармійській міській бібліотеці кожен читач, який приходив до бібліотеки, мав принести будь-яку книгу художньої літератури. Поширення набуло поповнення бібліотечних фондів за рахунок шефської допомоги. Так, жителі міста Ясинувата самостійно відновили діяльність місцевої бібліотеки: зібрали більше 1500 книг, обладнали приміщення. Допомога йшла й з інших регіонів Радянського Союзу – Сибіру, Середньої Азії. Однак надходили скарги, що багато літератури не доходило до місця призначення. Так, на початку 1945 р. шахтним клубам області були виділені 242 000 екземплярів книг, з яких отримано було лише 100 000. Це пояснюється тим, що література, яка надходила до населеного пункту, особливо художня, розподілялась серед окремих осіб. Велику кількість книг доводилось списувати з фондів через зношеність [691, арк.2; 172, арк.8,7,27]. Допомагали у комплектуванні бібліотеки й навчальні заклади та установи. Так, станом на жовтень 1943 р. Сталінська бібліотека ім. Н.К. Крупської мала 74-75 тис. книжок, основу склала література, яка надійшла з медичного та інших інститутів, тому переважала технічна, медична та художня література, не вистачало соціально-економічної та творів Леніна та Сталіна, які знищувались в роки окупації [705, арк.17].

Слід зазначити, що з боку місцевої влади не завжди надавалась належна допомога в питанні відновлення бібліотечних установ. Наприклад, Сталінський бібліотечний колектор «Книгокультторг», куди потрапляло три чверті всієї літератури, яка надходила в область, вимушений був зберігати книги в сараї, де їх псували сніг, вітер. Сталінська міськрада не реагувала на прохання надати належне приміщення. Саме через обмеженість фондів Сталінська область була звільнена від відправки літератури до західних областей УРСР в 1945 р. План для області – 13 000 примірників – не був

виконаний, вдалось зібрати лише 5 000 книг [171, арк.1-3; 172, арк.2-3зв.; 404; 682, арк.80, 110; 691, арк.58; 712, арк.30; 23, с.15; 711, арк.118-119; 572].

Однак попри існуючі проблеми бібліотечні установи поступово налагоджували свою роботу, за 1944 р. бібліотеки Сталінської області організували 142 лекції, 19 літературних вечорів та 390 книжкових виставок [169, арк.1-5зв.]. Бібліотеки підтримували освітні заклади, до прикладу, на початку 1944 р. Сталінська обласна бібліотека ім. Н.К. Крупської виділила Сталінському педінституту 15 000 книг [171, арк.3].

Бібліотечними установами організовувались літературні вечори (присвячені творчості письменника І.А. Крилова), читачькі конференції («Восстановление Донбасса после немецкой оккупации»), книжкові виставки («55 лет со дня смерти великого русского писателя Н.Г. Чернышевского»), колективні читання вголос, газетні вітрини, для читачів укладались тематичні списки літератури («Отечественная война», «История происхождения угля», «Восстановление Донбасса после немецкой оккупации», «Сталин - полководец») тощо. Не відставали від організації подібних заходів і дитячі відділи, які діяли при дорослих бібліотеках, та дитячі спеціалізовані бібліотеки. Вони допомагали підбирати вчителям літературу для шкільних програм, проводили літературні вікторини та читання для дітей (повість І. Всеволожського «Медуза в Южной бухте»). За 1944 р. в Сталінській області було організовано 142 лекції, 19 літературних вечорів та 390 книжних виставок [169, арк.1-3,5;172, арк.2-3 зв.;171, арк.1-2].

Бібліотеки та хати-читальні були зобов'язані брати активну участь в культурно-просвітницькій та культурно-пропагандистській роботі в селах та містах. За 1945 р. Артемівська міська бібліотека організувала 37 пересувних бібліотек: 14 – в селах; 16 – на підприємствах; 7 – в навчальних закладах та військових частинах [172, арк.1-1зв.; 220, арк.65;254, арк.5].

До сівиби бібліотеки зобов'язані були поповнюватись актуальною сільськогосподарською літературою, складати відповідні списки, які потім вивішували в місцевих бібліотеках, управліннях колгоспів та інших пунктах.

За безпосередньої участі бібліотечних робітників та хат-читалень у радгоспах повинні були регулярно виходити стінгазети, в яких висвітлювали хід весінньої сівби, демонстрували зразки ударної роботи та критикували недоліки. Наголошувалося, що через стінгазети відбувалась боротьба з несумлінною працею, безвідповідальністю [170, арк.3-4;251, арк.14;702, арк.12;709, арк.54;710, арк.43]. Ця практика нагадувала статті в багатотиражках, у яких присоромлювали п'яниць та прогульників на підприємствах.

Бібліотеки та хати-читальні організовували книгонош, які виконували функцію листонош, але крім брошур, газет та журналів ще розносили книги по містах та селах. Бібліотеки регіону звітували, що населення цікавиться літературою про війну, військову справу, історію, проте ми не можемо виокремити смаки населення регіону Донбасу в 1943-1945 рр., оскільки так звана «сумка листоноші» формувалась самими бібліотечними установами [170, арк.8-8зв.].

Варто зупинитись на такому виді робіт, як голосні читання, які були власне голосним зачитуванням інформації про події на фронті, постанови партії, міжнародні події, задачі, які стоять перед трудящими, та інші. До таких голосних читань залучали вчителів, як тих, у кого поставлена мова, та агрономів, оскільки для сільських жителів добиралась інформація про сільськогосподарські роботи. Кандидатури читців узгоджували з місцевими партійними організаціями, вони проходили інструктаж та підготовку. Читання складалось з таких елементів: а) читання матеріалу; б) бесіда; 3) рекомендація літератури з теми [170, арк.6;264, арк.3]. Читання, з одного боку, чимось нагадували живе радіо чи газети, адже доносили інформацію, однак важливим було те, що потрібні повідомлення подавались людиною з інтонаціями, емоціями, що дуже впливало на сприйняття. Отож, читання вголос мали не менший ідеологічний вплив на місцевих жителів, ніж класичні засоби масової інформації, доступні в той час для населення.

Бібліотечні установи готували також газетні вітрини, які розміщувались в місцях, де найчастіше проходили селяни, робітники. Під час обідньої перерви поряд з вітринами стояли агітатори, які радили що прочитати, відповідали на питання [213, арк.17;224, арк.32].

Отже, бібліотечні установи Донбасу, завдяки проведенням лекцій, читанням та іншим заходам, не лише задовольняли запити населення регіону, але й формували певні смаки. Якісно нового ступеню набула пропаганда творів художньої літератури, особливо творів на воєнну тематику, в яких «відображалася воєнна дійсність, моральна стійкість і мужність радянських людей, патріотизм і любов до Батьківщини, ненависть до фашистських загарбників»: «Нескорені» Б.Л. Горбатова, «Фронт» О.Є. Корнійчука та ін. [321, с.15;681, арк.23; 683, арк.54]. Важко зрозуміти наскільки перелік літератури, який формувався бібліотекарями та видавався читачам, насправді відповідав інтересам населення. Маємо труднощі і з підрахунком реальних читачів, оскільки бібліотеки, задля чисельності, звітували про кількість відвідувачів установи, а не власне читачів, тобто рахували не по абонементам. Так, Маріупольська міська бібліотека ім. В.Г. Короленка звітувала про те, що установу за 1945 р. відвідало 21 475 читачів, проте якщо дивитись за абонементом, можна побачити, що записалися до бібліотеки 2 234 особи [172, арк.27зв.; 521, с.74-76; 520, с.80].

З 1943 р. розпочалось відновлення архівних установ регіону. На початок 1945 р. в Сталінській області вже діяв 31 міський архів, однак приміщення мали лише 17, через що фонди зберігались у неналежному стані, не вистачало архівним установам також кваліфікованих кадрів. Протягом 1944-1945 рр. були повернуті фонди Сталінського обласного архіву, його Артемівського і Маріупольського філіалів [272,с.208].

Станом на 1944 р. на території регіону відновили свою діяльність 5 музейних установ (3 – у Ворошиловградській та 2 – у Сталінській областях), що складало менше половини довоєнної кількості музеїв. Серед труднощів у відновленні музейних установ регіону слід зазначити втрату музейних цінностей, брак приміщень, недбалість з боку місцевої влади. Так, в будівлі

Маріупольського краєзнавчого музею знаходився парткабінет міськома КП(б)У, що не давало можливості виставити всі експонати, до того ж у приміщенні було холодно та волого через несправне центральне опалення й експонати зазнавали ушкоджень [445, с.102]. Сталінський Облфінвідділ постійно втручався в роботу Сталінського обласного історичного музею, розпоряджався кредитами, виплатами зарплат. У 1944 р. історичний музей вийшов на перевитрати в господарській діяльності через те, що матеріали для музею були придбані за ринковими цінами, – це було грубим порушенням. У цій ситуації була вина й ОблВНО, бо в деяких випадках воно санкціонувало такі придбання, не продумавши актуальність та доцільність таких дій. Так, з дозволу завідувача ОблВНО, для музею за ринковими завищеними цінами були придбані 230 фотознімків, які так і не були виставлені на показ, оскільки не було приміщення для експозиції, тому більшість фотознімків знаходилась в архіві [182, арк.19-19зв.]. Негативно позначилась на роботі музеїв нестача кадрів, до прикладу, Ворошиловградський обласний музей революції відновив свою роботу протягом лютого-березня 1943 р., проте в музеї працювали лише 1 директор, 1 художник, 1 фотограф, 1 науковий робітник, який весь час хворів, та технічні робітники [705, арк.16].

На музеї покладали зобов'язання бути осередком військово-патріотичного виховання населення. І попри труднощі, вже у червні 1943 р. невеликий колектив Ворошиловградського музею революції відкрив виставку «7 місяців перебування фашистських бандитів у м. Ворошиловград» [705, арк.16;206, арк.18;207, арк.7;225, арк.15]. У 1944 р. в Сталінському Обласному історичному музеї діяло 4 відділи: «Донбас до німецької окупації», «Донбас під час німецької окупації», «Донбас під червоним прапором», «Донбас відроджується» [182, арк.3]. Кількість відвідувачів за 1945 рік становила 8000 осіб [183, арк.1-1зв.,2].

Відновлення радянської влади на теренах Донбасу після нацистської окупації спричинило значні зміни в культурному просторі регіону. Радянська влада розуміла, що доведеться повертати не лише території, підприємства, установи, а й насамперед людей, ідеологічний та культурний контроль над

територією Донбасу, поновити той культурний сценарій в регіоні, який діяв напередодні війни.

В результаті неорганізованої політики евакуації на окупованій території залишилось більше 70% культурних діячів Донбасу. Частина митців справді чекала окупантів, сподіваючись на відродження української культури, сприймаючи німців як культурну націю, проте більшість вимушена була співпрацювати з окупантами задля того, щоб вижити. Інша частина інтелігенції погоджувалась на співпрацю задля порятунку культурних цінностей, з альтруїстичних міркувань [397, с.34-35].

Доля митців з поверненням радянської влади склалась по-різному. Частина відійшла з окупантами чи виїхала за кордон, зокрема до Німеччини, частина підпала під репресії як посібники нацистських окупантів. Радянська влада давала змогу спокутувати провину перебування в окупації, тож деякі митці мали шанс відслужити в лавах Червоної Армії та не бути репресованими. Радянська влада, з одного боку, приховувала той факт, що значна частина населення опинилась на окупованій території та співпрацювала з окупантами, про що свідчать звіти, з іншого – порівнюючи з кампаніями 1937-1938 рр. повоєнні репресії були нечисленні, і це вказує на те, що радянська влада опосередковано визнавала факт того, що не змогла організувати належну евакуацію населення.

Процес реевакуації культурних установ яскраво продемонстрував недоліки попередньої радянської політики евакуації, значна кількість культурних цінностей була знищена в результаті тактики «випаленої землі», інша частина була втрачена в результаті перевезення та недбалого ставлення.

Зазнала змін політика уряду щодо релігії, припинились арешти духовенства, закриття храмів, проте лібералізація релігійного життя носила формальний характер, кардинальних змін в юридичному статусі церкви не відбулось. Післяокупаційні культурні процеси характеризуються значною активізацією релігійного життя серед населення регіону, частина культів та течій, заборонених до війни та діючих в роки нацистської окупації,

продовжили свою діяльність протягом 1943-1944 р. Радянська влада не була готова до такої релігійної строкатості в регіоні, тому, розуміючи, що неможливо викоринити зі свідомості людей релігію та не маючи змоги контролювати частину течій, уряд намагався уніфікувати та одержавити релігію за допомогою РПЦ.

Паралельно з процесами реевакуації відбувалось відновлення культурного простору Донбасу, оскільки для уряду важливо було відновити контроль над територією, яка уособлювала собою пролетарську культуру, була до окупації «вітриною радянськості». Донбас знову став полігоном випробовування засобів та методів відновлення культурного життя. Владою були внесені корективи до культурного сценарію для Донбасу, регіон став фактично уособленням відродження, відновлення, зокрема в культурній сфері. У довоєнний період головна увага в культурному сценарії зосереджувалась на промисловій могутності краю, висвітленні побуту та життя робітників. Після 1943 р. фокус змістився на героїзацію подій війни та тему відновлення. Глорифікація праці та проголошений інтернаціоналізм (по факту – денаціоналізація) залишились основою, фундаментом культурного сценарію регіону.

ПІСЛЯМОВА

Напередодні Другої світової війни Донбас був багатонаціональним регіоном, в якому частка українського населення переважала. Однак не національний чинник був головним стрижнем соціальної структури регіону – таким стрижнем виявилась нова міська ідентичність, утворювачем якої став економічний чинник. В регіоні цілком міг бути створений мультикультурний простір. Однак для того, щоб затвердитись в регіоні, радянська влада обрала відповідний культурний сценарій, який витіснив насамперед українську культуру, яка домінувала в регіоні, та культуру національних меншин, які проживали на Донбасі.

Пролетарський та інтернаціональний культурний простір формувався через русифікаторську та класову політику у літературному, театральномузичному, мистецькому житті. Візитівкою культурного життя передвоєнного Донбасу став монументальний соцреалізм в літературному музично-театральному та образотворчому мистецтві.

Культурний простір передвоєнного Донбасу створювався за допомогою радянських культурних «десантів» з великих міст УРСР та РРФСР, відкривав можливості створення швидкої кар'єри, що зумовило «культурну окупацію» регіону, витіснення місцевої української культурної інтелігенції.

З початком війни вектор культурної політики держави перемінився, зазнав змін і культурний сценарій. Культура стала засобом виховання населення в дусі патріотизму, набрала обрисів тотальна прагматизація культурної сфери, яка повинна була ідеологічно підготувати населення до війни. Культурні діячі та інституції повинні були працювати на користь держави, піднімати бойовий дух населення, працювати в умовах «очікування війни». Виключно з прагматичних міркувань радянською владою було змінено ставлення до церкви. Стало зрозуміло, що релігія може допомогти в консолідації населення, сприяти перемозі.

Загальнорадянська практика евакуації населення та культурних установ за залишковим принципом на початку війни зумовила безпорадність та прорахунки місцевої влади у проведенні системної підготовки до евакуації закладів культури та їх колективів на Донбасі. Втрата значної частки культурних цінностей регіону, зокрема архівних фондів, далася взнаки при проведенні нашого дослідження: велика кількість архівних матеріалів по результатам діяльності культурних установ була втраченою.

Попри прорахунки місцевої влади, діяльність культурних установ та колективів продемонструвала потужний мобілізаційний потенціал в умовах воєнного часу. Водночас затримка евакуації театральних та музичних колективів, працівників бібліотек, музеїв тощо задля ведення патріотичної пропаганди, стала причиною залишення великої кількості культурних діячів на окупованій території.

У роки Другої світової війни радянський культурний сценарій зіткнувся з нацистським. Донбас входив у військову зону окупації, де культурне життя регулювали органи військової адміністрації, штаби військових частин, підрозділи пропаганди, структури оперативного штабу райхслайтера А. Розенберга.

Культурна політика військової адміністрації на Донбасі відрізнялась від такої в «Рейхскомісаріаті Україна». Варіативність культурної політики окупаційної адміністрації, зумовлена тісними контактами військових з цивільним населенням та близькістю фронту, оформлювалась в окремі ситуативні заходи в сфері культурного життя населення регіону.

Створення культурного простору для окупованого населення полягало передусім в пропаганді та агітації, для яких були задіяні найбільш ефективні засоби та інструменти культурного впливу: преса, кіно, радіо, образотворче мистецтво (плакатне, фотовиставки). Театри, кінотеатри, музичні колективи виконували функцію організації дозвілля, насамперед для військових, а потім – для населення. Задоволення культурних потреб населення здійснювалось переважно за принципом «тільки для німців».

З'ясовано, що за час нацистської окупації в регіоні існували три культурні простори – для військових, для цивільного населення та спільний. Нацистський культурний простір ґрунтувався на німецькій культурній традиції, дозвіллі, задоволенні потреб військових у сфері культури, до цього простору місцеве населення майже не допускали. Військові відвідували концерти, театральні вистави, кінотеатри, читальні. Для організації їх дозвілля було спеціально створено розважальні театри-кабаре, де виступали місцеві творчі колективи.

Культурний простір для місцевого населення був звужений окупаційною владою задля вирішення задач його контролювання, здійснення ідеологічного тиску та проведення пропаганди. Окупаційна адміністрація створювала видимість залучення місцевого населення до культурного життя через його участь у випуску газет, роботи бібліотек та музеїв, перегляду кінострічок, театральних постанов, заграванні з національним питанням в культурному контексті, сприянні «релігійного відродження» тощо. Заохочення української культури та допомога активізації релігійного життя здійснювалось окупаційною владою в межах антирадянської пропаганди, будь-які національно-самостійницькі прояви беззаперечно придушувались.

Спільний культурний простір, який виник в роки окупації, був унікальним явищем співіснування та подекуди взаємодії окупантів з місцевим населенням у сфері культури (культурна колаборація).

З'ясовано, що антирадянська пропаганда, знайомство з іншою культурою, діяльність українських націоналістів, ілюзія свободи віросповідання створювали сенси, відмінні від радянських, але ані політичної, ані культурної альтернативи на Донбасі вони врешті-решт не створили. Політика дозволу/милості за своєю формою не приховувала зверхнього та зневажливого ставлення до підкореного населення. Думки, які нав'язувались, розходилися з реаліями окупаційної політики, не давали надію на майбутнє, а тому не зруйнували стереотипи та не змінили світогляд, натомість створили

для місцевої інтелігенції систему кругової поруки, намагаючись відрізати їй шлях назад до радянської реальності.

У процесі дослідження з'ясовано, що наслідками нацистської окупації на Донбасі стали значні людські та матеріальні збитки, зокрема в галузі культури. Кількість населення Донбасу, внаслідок війни, зменшилась майже в 1,5 рази. Збитки, заподіяні культурній сфері регіону, підраховувались різноманітними комісіями, зокрема НДК та Комісією Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні.

Встановлено, що політика підрахунків збитків демонструє політику влади щодо культури, зокрема на Донбасі протягом 1943-1945 рр. Достовірність кількісних показників різниться, що пояснюється як об'єктивними чинниками (неможливість рівномірного збору інформації, приблизні розрахунки відсутніх даних), так і суб'єктивними (свідоме фальшування винуватців злочинів, приписування всіх руйнувань нацистам та ін.) причинами. Зіставлення даних комісій різного рівня дозволяє чітко простежити тенденцію до округлення і збільшення даних, включення у підрахунки до культурної сфери медичної, без відокремлення останньої. Факт об'єднання культурних збитків з медичною та господарською сферами вказує на централізацію, уніфікацію життя громадян, підпорядкованість культури партії.

Під час дослідження, за допомогою зіставлення архівних матеріалів, преси, оприлюднених даних, досліджено долю культурних діячів Донбасу, які опинились на окупованій території. Доля інтелігенції регіону, яка працювала на окупованій території, – тема малодосліджена, існують лише історії окремих діячів, і ми не володіємо повними статистичними даними та інформацією стосовно обвинувачень. Ускладнює розуміння картини репресій те, що значна частина інтелігенції брала собі псевдоніми, це переважно були артисти, які виступали для військових, та працівники редакцій окупаційних газет – журналісти, письменники, фотографи.

Доля митців з поверненням радянської влади склалась по-різному. Частина відійшла з окупантами чи виїхала за кордон, зокрема до Німеччини, частина – підпала під репресії як посібники нацистським окупантам. Аналіз джерел свідчить про «стримані» репресії проти колаборантів – культурних діячів – більшість з яких обрала можливість «спокутувати провину» службою в лавах Червоної армії або участю у шефських концертах. Припускаємо, що «стриманістю» репресій радянська влада мовчки визнавала помилки перед кинutoю напризволяще напередодні війни культурною інтелігенцією Донбасу.

Встановлено, що одним зі специфічних наслідків нацистської окупації на Донбасі було активне релігійне життя, представлене діяльністю численних культів та течій, заборонених до війни. Частина з них, відновивши свою діяльність під час окупації (іоанніти, підгорнівці, Істинно-православна церква – група так званого «церковно-монархічного підпілля»), вели відкриту антирадянську діяльність, за що активно переслідувалися органами НКДБ. Не маючи на той час можливості та ресурсів тотально контролювати релігійне життя, радянський уряд у центрі та на місцях уніфікував його за допомогою репресій проти найактивніших служителів культів та кишенькової РПЦ, загнавши неправославні громади Донбасу в глибоке підпілля. .

Паралельно з процесами реевакуації відбувалось відновлення культурного простору Донбасу, радянський культурний сценарій тут продовжився, однак зазнав деяких видозмін. Радянська влада розуміла, що доведеться повертати насамперед людей, а також ідеологічний та культурний контроль над територією регіону, втрачений за роки окупації. Звільнений від окупантів Донбас став полігоном випробування засобів та методів відновлення культурного життя на окупованих територіях. Процеси реевакуації та відновлення супроводжувались втіленням скоригованого культурного сценарію. Героїзація шахтарської праці та інтернаціоналізм залишились основою, фундаментом культурного сценарію регіону. Однак з 1943 р. фокус зі «всесоюзної кочегарки» змістився на глорифікацію подій

війни та тему відбудови. Культурне відродження Донбасу стало справою республіканського та всесоюзного масштабу. Образ непереможного Донбасу, міфологізація трагічних та героїчних сюжетів боротьби за «визволення» та відновлення пропагувалися в літературі, кінематографі, образотворчому мистецтві, втілюючись у радянський відновлювальний культурний сценарій творення особливого та окремішнього регіону – «Донбас ніхто не ставив на коліна».

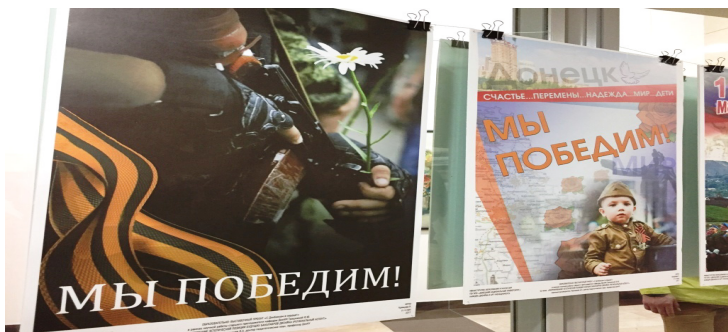
Наслідками радянського культурного сценарію стало формування специфічного культурного простору в регіоні, який виконував не лише функції «вітрини радянськості», «всесоюзної кочегарки», «локомотиву відродження», а й прославляв та героїзував регіон, наголошуючи на його винятковості. Отже, завдяки культурному сценарію, який здійснювався в культурному просторі регіону в роки Другої світової війни, була сформована специфічна радянська культурна ідентичність в регіоні. Наслідки здійснення радянського культурного сценарію простежуються на Донбасі по сьогодні.

Культурні сценарії впорядковують та значно спрощують культурне життя суспільства, але небезпека полягає в тому, що вони також стандартизують мислення. Це може призвести до негативних наслідків у разі, якщо людина опиниться у життєвій ситуації, яка не збігатиметься зі звичними культурними умовами. Радянський культурний сценарій на Донбасі в роки Другої світової війни був авторитарним, насаджувався зверху тоталітарними методами. З часом авторитарність сценарію змінилась саме на авторитетність. Сьогодні радянський культурний сценарій, розпочатий напередодні Другої світової війни, відновлюється на окупованих частинах Донецької та Луганської областей (див. мал.54-65). Використовуються міфи про «Велику Вітчизняну війну», образ «непереможного Донбасу» («Донбас ніхто не ставив на коліна»), глорифікація трагічних та героїчних сюжетів боротьби за визволення регіону. «Симфонія Донбасу» перетворилась на «Какофонію Донбасу», як зазначає в своєму фільмі-роздумі Ігор Мінаєв [367]. Відбувається увічнення радянського наративу, який стає частиною ідентичності населення. Зручніше та вигідніше

продовжувати старий радянський сценарій, ніж намагатись створити та запропонувати новий. Населення по інерції йде за радянським культурним сценарієм, який прославляє регіон, робить його винятковим. Авторитетний дискурс в культурі не піддається запереченню, населення сприймає його єдиним можливим. Однак яскраво виражена регіональна культурна ідентичність – це риса сталої культури, яка інколи може протистояти мобільності, розвитку, що так само є передумовою для успішного розвитку території. Найбільша ж загроза полягає в тому, що радянський культурний сценарій, створений в регіоні в роки Другої світової війни, постійно відводив Донбас від України.

Мал. 54. Приклад застосування радянської символіки в тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей

Мал. 55. Приклад застосування радянської символіки в тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей

*Мал. 56. Приклад застосування
радянської символіки в тимчасово
окупованих районах Донецької та
Луганської областей*

*Мал. 57. Приклад застосування
радянської символіки в тимчасово
окупованих районах Донецької та
Луганської областей*

*Мал. 58. Приклад застосування радянської символіки в
тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської
областей*

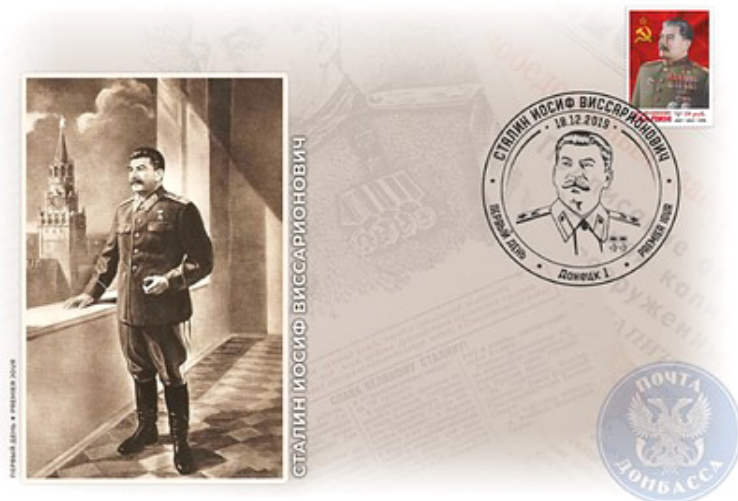
Мал. 59. Приклад застосування радянської символіки в тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей

Мал. 60. Приклад застосування радянської символіки в тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей

Мал. 61. Приклад застосування радянської символіки в тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей

Мал. 62. Приклад застосування радянської символіки в тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей

Мал. 63. Приклад застосування радянської символіки в тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей

Мал. 64. Приклад застосування радянської символіки в тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей

Мал. 65. Приклад застосування радянської символіки в тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей

Постає питання: наскільки незворотнім є сьогодні радянський сценарій на окупованих територіях Донбасу та чи можливе відновлення українського культурного простору? Агнешка Матусяк, досліджуючи боротьбу української культури з посттоталітарною травмою, зазначає, що травма поточної війни на Донбасі перегукується з травматогенними переживаннями Другої світової війни, а також післявоєнними трансформаціями [761, с.244]. Саме тому дослідження радянської історії українського Донбасу, особливо періоду Другої світової війни, також висвітлення в суспільному просторі незручних та неприємних тем допоможе усвідомити болісні уроки війни, подолати травму окупації в українському суспільстві.

Дослідження впливу певних культурних сценаріїв на формування регіональної ідентичності Донбасу допоможе при здійсненні деокупації районів Донецької та Луганської областей, яка вимагатиме тривалого дискурсу без штампів, стереотипів, міфів, які досі існують навколо Донбасу.

Після повернення тимчасово окупованих територій у склад України постане проблема злочину та покарання, прощення та примирення. І це буде історія про повернення не лише територій, а насамперед людей, які опинились в умовах інформаційної війни. Саме тому усвідомлення особливостей відновлення радянського культурного простору в регіоні після нацистської окупації, який полягав не лише у відтворенні культурної сфери, а й у здійсненні культурного, ідеологічного контролю, допоможе зрозуміти ідеологічний вектор російської війни проти України. Соціокультурні меми, міфологічні образи та концепти «героїчності», «мужності», «особливості» регіону, які сформувались в роки Другої світової війни, використовуються сьогодні на Донбасі як пропагандистська зброя.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

А

Агібалов В.І. 180

Айвазовський І.К. 54

Акулинич П. 180

Ангілопов К.І. 159

Б

Байдебура П.А. 181

Безпощадний П.Г. 50,96,182

Бендрик Н.К. 54

Белоусов В.О. 96

Бойчук М.Л. 51

Брахман Ф. 142

Бродський І.І. 55

Бронський А.В. 96

Букреєв П. 176

Булдовський Ф. 134

Буряк Я. 80

В

Вакс Б.Й. 51,53

Ведель Х. 142

Верещагін В.В. 56

Вертов Дз. 63

Волгрик В. 137

Ворошилов К.Є. 67

Г

Гайворонський В.А.

(Гайдарівський В.А.) 28,49

Гансен 145

Геббельс Й. 32,87,178

Герасименко К.М. 96

Германов С.Л. 66

Гіммлер Г. 32,178

Гітлер А.

32,87,90,121,130,144,145,178

Головатий В.А. 51,53,96

Горбатов Б.Л. 27,96,182,207

Горонченко (Амвросій) 80

Горош І.А. (Гонімов І.А.)

26,28,49,96

Горчакова О.П. 26,70,97,163

Грейліх Є.Є. 53,144,157,163

Гулак-Артемівський С.С. 89,137

Д

Джарта 54

Довженко О.П. 89,92

Долотов І.М. 50

Дунаєвський З.Й. 66

Дунаєвський І.О. 90

Дюканов М.Д. 50

Е

Енгельс Ф. 76,109

Є

Євдокименко О.В. 45

*Показчик не охоплює бібліографічні посилання та додатки. Через неможливість точної ідентифікації деякі персоналії подано без ініціалів.

З

Зав'ялова С. 137

Зарвовська М.Ф. 140,151

Зубовський О.П. 151

І

Ірія А. 162

Іщенко-Зуб П.О. 45

К

Каганович Л.М. 65,66,67

Кандиба О.І. (Олесь О.І.) 110

Квітка-Основ'яненко Г.Ф.

89,137,186

Кепп 145

Книшев О. 132

Коваль 141

Колесніков І.Є. 159

Комаров А. 165

Коновалов В. 180

Корнійчук О.Є. 89,207

Королькова М.І. 99

Коротченко Д.С. 192

Котов Б.А. 96

Кочевський П. 132

Крамаренко І.В. 96

Крамаренко Л.Ю. 50,53

Крамон 145

Крещановський І.К. 134

Кривицький О.О. 45

Крилов І.А. 205

Кричевський Ф.Г. 51

Крюков Є. 162

Кузнецов Є.С. 96

Л

Лазарчук І.А. 90

Левитський А.В. (Клочья А.В.)

26,182,202,203

Ленін В.І. 42,54,76,109,204

Литвиненко В. 86,177

Локтюшев С.А. 127,162,163

Ломакін Г. 133

Луганський П. 182

Луков Л. 63

Лукомський А. 50

Лютер 145

М

Майовий І. 182

Макаренко М.Є. 49

Макаренко З.Ф. 54,144

Манойлова Є.Ф. (Сидорова Н.П.)

162

Маркс К. 76,109

Медведєв (Стефан) 80

Міщенко І. 53

Міщенко О. 180

Московченко В.П. 51,96

Мухін В.І. 180

Н

Нестеренко (Мелітон) 80

Нікодімов Я.І. 164

П

Панаєва Е.М. 150
Петін О.П. (Никон) 165
Петровичев П.І. 50
Попов С.С. 159
Прошин О.В. 178
Пузирьов Н.А. 54

Р

Ражуков Т.І. 136
Решетняк І.В. 162
Репін І.Є. 56
Розенберг А. 23, 105, 124, 130, 212
Росинський Л.І. 45
Рузвельт Ф. 32,116,117
Ряжський Р. 50

С

Сєвєров П. 50
Сидоров М. 168
Симонов К.М. 186
Сиромолот Є.Г. 45
Скачко І. 176
Сліпченко М. 177
Сосюра В.М. 96
Сталін Й. 109,112,116,117
Старицький М.П. 89
Стаханов О.Г. 50

Т

Таніч (Димитрій) 80
Треска 140

Ф

Федченко В.Х. 180
Фіногенов К. 50

Х

Хрущов М.С. 66,67

Ц

Цвіткова О.Г. 140,151

Ч

Чайковський П.І. 57
Черчиль В. 32,116,117

Ш

Шашкін І.А. 54
Шевченко М.С. 45
Шевченко Т.Г. 71,110,130
Шепелев А.Г. 171
Шиллер Ф. 140
Шолохов М.О. 89
Шостак О.П. 45
Шульте 140

Щ

Щербаков О.С. 67

Ю

Юзівський 113
Юхвида Л.А. 186

Я

Яблонська О.Н. 179
Ягупова І. 138

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 22 червня-9 травня. Письменники України у Великій Вітчизняній : Бібліографічний довідник. Київ : Рад. письменник, 1980. 383 с.
2. Абакумова В.І. Окупаційний режим та антинацистський Рух опору на Луганщині (1941-1943 рр.). Луганськ, 2004. 214 с.
3. Абакумова В.І. Праця і суспільно-патріотичний рух молоді Донбасу в умовах війни 1941-1945 рр. Луганськ, 2011. 176 с.
4. Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20-30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис д-ра. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2001. 20 с.
5. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1959 рр.). Донецьк, 2008. 192 с.
6. Андросова С.Л. Культурні процеси в Донбасі в 20-30-ті р р. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2010. 296 с.
7. Анисимов И.В., Кузьмин Г.В. Великая Отечественная война Советского Союза, 1941-1945. Москва : Воениздат, 1952. 190 с.
8. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939-1941 р р.) : автореф. дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01. Львів, 1999. 33 с.
9. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва : Текст. 1993. 303 с.
10. Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. 2-ге вид. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 872 с.
11. Архівні установи України : Довідник. Т.1. Державні архіви. Київ, 2005. 692 с.
12. Бабаева А.В. Современная западная философия о культурном пространстве. *Серия «Symposium»* : материалы научной конференции. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. Выпуск. 7.

URL : <http://anthropology.ru/ru/text/babaeva-av/sovremennaya-zapadnaya-filosofiya-o-kulturnom-prostranstve> (дата звернення : 01.05.2017).

13. Бабушка Л.Д. Феноменологія свята : культурологічний аналіз. *Вісник національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2007. №1. С. 18-23.

14. Байдебура Б. Земля донецька : новели. Київ; Харків : Укр. держ. Вид-во, 1944. 41 с.

15. Барабаш Ю.В. Інфраструктура Донбасу у 20-х рр. хх ст. : зміни в соціально-виробничій сфері : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2015. 35 с.

16. Бахмутский вестник. 1942. 4 июля.

17. Безклубенко С.Д. Развитие культуры в Украинской РСР. Київ : Політвидав України, 1981. 117 с.

18. Беркгоф Карел. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Критика, 2011. 454 с.

19. Беркгоф Карел. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації ? *Укр. іст. журн*. 2005. № 3. С.18-38.

20. Беспощадный П.Г. Избранные стихотворения (Юбил. изд. ко дню 50-летия поэта). Ворошиловград, 1945. 95 с.

21. Бистра М.О., Добров П.В. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни. Донецьк : Норд-Прес, 2006. 273 с.

22. Бистра М.О., Проценко Є.О. Театральне життя на території Сталінської області в умовах нацистської окупації. *Історичні і політологічні дослідження*. 2008. № 1-2. С.70-76.

23. Бібліотеки Донеччини : сторінки історії. Донецьк, 2003. Вип.2. 28 с.

24. Бобровський А.С., Нікольський В.М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943-середині 1960-х років. Донецьк : Норд-Прес, 2008. 245 с.

25. Богінська І.В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920-30-ті роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2000. 19 с.

26. Богорад Д.И. Будущий Донбасс. Сталино, 1946. 54 с.
27. Боевой путь. 1943. №51 (апрель).
28. Бондарчук П. Участь віруючих у богослужіннях та відзначенні свят у радянській Україні у повоєнний період. *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15(1). С. 252-266.
29. Большаков И. Советское киноискусство в годы Великой Отечественной войны. Москва : Госкиноиздат, 1950. 215 с.
30. Борщенко Л. До історії Луганського обласного художнього музею : матеріали дослідження. Луганськ : ТОВ «Знання», 2000. 28 с.
31. Боряк Г.В., Дубровіна Л.А. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни. *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943). Дослідження* : анотований покажчик. Київ, 2004. С. 36-59.
32. Бровар О.В. Соціальні умови розвитку вугільної промисловості Донбасу (1943-1964 рр.) : автореф. дис д-ра. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2010. 37 с.
33. Бублик Т. Шубин у фольклорній та літературній інтерпретаціях (на основі народних переказів і повісті В. Гайдарівського «Мерехтливі зорі») URL : <http://philology.knu.ua/files/library/folklore/35/9.pdf> (дата звернення : 01.08.2017).
34. Буценко Н.Д. Архивная система Донецкой области : путь в 75 лет. *Архивная Летопись Донбасса*. 2007. № 4. С. 8-10.
35. Буценко Н.Д. История строительства Донецкой областной универсальной научной библиотеки. 1926-1940 гг. *Архивная Летопись Донбасса*. 2006. № 3. С. 28-29.
36. Васильченко А.В. Проектор доктора Геббельса. Кинематограф Третьего рейха. Москва : Вече, 2010. 320 с.
37. Веденеев Д.В. Наследники «Старца Стефана» : течение «подгорновцев» в свете документов спецслужб. Ч.2. URL : <http://pravlife.org/content/nasledniki->

starca-stefana-techenie-podgornovcev-v-svete-dokumentov-specsluzhb-chast-2.

(дата звернення : 08.07.2017).

38. Веденеев Д.В. Советские спецслужбы и религиозная сфера освобожденной Украины (1943-1945 гг.). URL : <http://pravlife.org/content/ot-vozhrozhdeniya-cerkvi-k-pobede-nad-nacizmom-chast-2> (дата звернення : 09.07.2017).

39. Веденеев Д.В. Особливості діяльності радянських спецслужб у релігійній сфері на визволеній території України (1943-1945 рр.). *Боротьба за Україну в 1943-1944 рр. : влада, збройні сили, суспільство*. Київ, 2014. С. 492-502.

40. Веденеев Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943-1945 рр.). *Укр.іст.журн.* 2012. №4. С. 104-126.

41. Веденеев Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні : деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Укр. іст. журн.* 2010. № 3. С. 4-29.

42. Величко Ю.В. Тоталітаризм. Екатеринбург, 2016. 94 с.

43. Вергунов В.О., Хижняк В.П. Українські науково-дослідні сільськогосподарські заклади в роки Великої Вітчизняної війни. *Історичні записки : збірник наукових праць*. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. Вип.1. С. 19-25.

44. Верменич Я.В. Донбас у контексті теорій порубіжжя : соціогуманітарний аналіз. *Укр.іст.журн.* 2015. №1. С. 108-134.

45. Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон : територіальний вимір. Київ : Інститут історії НАН України, 2015. 69 с.

46. Верменич Я.В., Андрощук О.В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ-ХХІ ст. Київ : Інститут історії НАН України, 2014. 182 с.

47. Весь Мариуполь. РА «Витязь», 2003. 384 с.

48. Вещиков А. Война и вера (Религия и церковь в СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.). *Наука и религия*. 1975. № 1. С. 15-20.

49. Видатні вчені Національної Академії Наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського (1918-1998). Путівник. Київ, 1998. 275 с.
50. Вишиванюк О.Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944-1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Івано-Франківськ, 2006. 20 с.
51. Відбудова. 1942. 29 жовтня.
52. Во славу Родины. 1941 р. 6 липня.
53. Во славу Родины. 1941 р. 13 липня.
54. Во славу Родины. 1941 р. 26 липня.
55. Во славу Родины. 1941 р. 27 липня.
56. Во славу Родины. 1941 р. 15 вересня.
57. Во славу Родины. 1941 р. 17 вересня.
58. Во славу Родины. 1941 р. 5 жовтня.
59. Волошенюк О. «Симфонія Донбасу» - перший український звуковий документальний фільм : історична реконструкція. *Студії мистецтвознавчі*. 2014. №1. С. 55-60.
60. Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 р р.). Полтава, 1997. 127 с.
61. Вороніна М. Гендерно-ментальні особливості розвитку Донбасу в 20-30-ті роки 20-го століття. *Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії»* / Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво фонду імені Генріха Бюлля. Київ, 2015. 228 с.
62. Воронов В.І. Джерелознавство історії України : курс лекцій. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 336 с.
63. Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943-1945). Київ : Без вид., 1995. 83 с.
64. Вронська Т.В. Феномен «пособництва» : до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої

Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. Вип. 11. К., 2008. – С.88-97.

65. Всесоюзная перепись населения 1926 года. / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. Том XIII : Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон : народность, родной язык, возраст, грамотность. 472 с.

66. Всесоюзная перепись населения 1939 года : Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. Москва : Наука, 1992. 256 с.

67. Гаевой А.И. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области. Москва : Госполитиздат, 1944. 46 с.

68. Гайдабура В.М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944 р р.) : автореф. дис. ... д-ра мистецтвознав. : 17.00.01. Київ, 1999. 36 с.

69. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах. Київ, 1998. 224 с.

70. Гайдабура В.М. Театр між Гітлером і Сталіним. Київ, 2004. 317 с.

71. Гайдабура В. Учні мельпомени в часи п'їтьми. *Український театр*. 2001. № 4-5. С. 6.

72. Гайдарівський В. Мерехтливі зорі. *А світ такий гарний...* : оповідання. Буйнос-Айрес, 1962. С. 5-63.

73. Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. Москва : Сов. наука, 1958. 176 с.

74. Гедз В.А. Деякі аспекти музейно-арівного дослідження повідомлень Надзвичайної державної комісії з виявлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників на теренах України. *Боротьба за Україну в 1943-1944 рр. : влада, збройні сили, суспільство*. Київ, 2014. С. 562-570.

75. Герасимова М.С. Повсякденне життя Донбасу в 1945-1953 р р. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2007. 265 с.

76. Голос Донбасса. 1943. 25 июня.
77. Глухий О.М. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. Москва, 1942. 38 с.
78. Глушко Т.М. Історія архівної справи в Донбасі у 1920-х-1930-х роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2001. 18 с.
79. Глушенко О.А. Релігійне питання на Луганщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). *Історичні записки : Збірник наукових праць*. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. Вип.8. С. 19-26.
80. Голомшток И.Н. Тоталитарное искусство. Москва : Галарт, 1994. 296 с.
81. Голос Донбаса. 1943. 23 липня.
82. Гонимов И. Старая Юзовка. Сталино : Сталинское областное издательство. 1955. 229 с.
83. Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941-1944 рр. Київ, 2014. 151 с.
84. Горбатов, Б. Л. Донбасс : роман. Донецк : Донбас, 1984. 398 с.
85. Горбатов, Б. Л. Непокоренные; Алексей Куликов, боец; Письма к товарищу : повесть, публицистика. Донецк : Донбас, 1987. 184 с.
86. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. *Укр. іст. журн.* 1998. № 3. С.107-119.
87. Гордієнко Г.М. Освіта і культура в Україні в умовах нацистської окупації. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2015. Вип.92. С. 47-52.
88. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939-вересень 1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 189 с.
89. Горчакова Е.П. Исповедь перед Богом. Донецк : Каштан, 2006. 192 с.
90. Горчакова Е.П. Размышления в затынувшемся антракте. Донецк : изд-во Донецкой организации Союза писателей Украины, 1999. 134 с.
91. Гракина Э.И. Ученые фронта, 1941-1945. Москва : Наука, 1989. 255 с.

92. Гречанівська П.Е. Культурологія : термінологічний словник. Київ : Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. 439 с.
93. «Греческая операция». *Греки и славяне : 1000 лет. Международный литературно-художественный, историко-просветительский и историко-религиозный журнал*. Донецк. 1997. №1. С. 134-139.
94. Григорьева Н. Репрезентация труда в советских фильмах конца 1920-1930-х гг. *Советская власть и медиа*. Санкт-Петербург, 2006. С. 464-481.
95. Гришина Н.В. Жизненный сценарий : культурные и личностные детерминанты. *Современные прикладные направления и проблемы психологии*, 2010. URL : <https://psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obshchaya/sovremennyye-prikladnyie-napravleniya.html> (дата звернення : 15.07.2017).
96. Грищенко М.М. Народна допомога школі. Київ : Радянська школа, 1948. 76 с.
97. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). Донецьк : ДонНУ, 2010. 419 с.
98. Грідіна І.М. Зображальні джерела в дослідженні духовного життя населення України в роки Другої світової війни. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2010. №34. С. 135-144.
99. Грідіна І.М. Освітнянський фронт війни на Сході України. *Вісник Маріупольського державного університету серія : Історія. Політологія*. Маріуполь, 2016. Вип.16. С. 200-208.
100. Грідіна І.М. Політичний гумор на сторінках окупаційної преси Донбасу. *Нові сторінки історії Донбасу : Збірник статей*. Донецьк, 2010. №19. С.49-61.
101. Грідіна І.М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни. Донецьк : Норд-Прес, 2006. 212 с.
102. Грідіна І.М. Релігійна політика Сталіна під час Другої світової війни. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2005. № 1. С. 141-151.

103. Грідіна І.М., Добров П.В. Церковне життя Донецька в роки війни (1941-1945). *Історія очима молодих дослідників : Збірник наукових праць*. Донецьк, 1999. Т.1. С.163-166.
104. Грідіна І., Проценко Є. Політична карикатура на сторінках окупаційної преси Донбасу. *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей*. Кн. 27. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С.201-209.
105. Грімстед К.П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни : винищення архівів, бібліотек, музеїв. Київ, Львів : Червона калина, 1991. 120 с.
106. Грімстед П.К., Боряк Г. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни. *Пам'ятки України*. 1994. № 3-6. С. 94-100.
107. Гуменюк А.І. Народне хореографічне мистецтво України. Київ : Вид-во Акад. Наук УРСР, 1963. 235 с.
108. Гуров К.І. Фашистський розбій на Україні. Москва, 1942. 47 с.
109. Гусинський Г.О. Музеї Донеччини. *Укр. іст. журн*. 1967. № 11. С. 45-47.
110. Дадаев К.Д., Колот А.В. Народное образование в Ворошиловградской области к 40-летию Великого октября. Ворошиловград, 1957. 46 с.
111. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.1.Спр.1898. 25 арк.
112. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.22. 58 арк.
113. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.27. 75 арк.
114. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.91. 40 арк.
115. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.173. 82 арк.
116. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.443. 108 арк.
117. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.744. 55 арк.
118. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.1056. 60 арк.
119. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.1070 а. 26 арк.
120. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.1072. 175 арк.
121. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.1073. 212 арк.
122. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.2. Спр.1074. 34 арк.

123. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.4. Спр.270. 198 арк.
124. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.4. Спр.376. 38 арк.
125. ДАДО. Ф.П.-326. Оп.4. Спр.500. 209 арк.
126. ДАДО. Ф.П. - 4249. Оп.2. Спр.885. 3 арк.
127. ДАДО. Ф.П. - 4249. Оп.2. Спр. 886. 28 арк.
128. ДАДО. Ф.П. - 4249. Оп.2. Спр. 888. 13 арк.
129. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.2. 141 арк.
130. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.3. 280 арк.
131. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.4. 175 арк.
132. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.5. 280 арк.
133. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.5а. 160 арк.
134. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.6. 160 арк.
135. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.7. 131 арк.
136. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.8. 132 арк.
137. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.9. 127 арк.
138. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.10. 132 арк.
139. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.12. 5 арк.
140. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.13. 106 арк.
141. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.14. 26 арк.
142. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.17. 60 арк.
143. ДАДО. Ф.Р-1580. Оп.1. Спр.18. 76 арк.
144. ДАДО. Ф.Р-1595. Оп.1. Спр.1. 36 арк.
145. ДАДО. Ф.Р-1595. Оп.1. Спр.4. 25 арк.
146. ДАДО. Ф.Р-1595. Оп.1. Спр. 6. 10 арк.
147. ДАДО. Ф.Р-1595. Оп.1. Спр.7. 7 арк.
148. ДАДО. Ф.Р-1595. Оп.1. Спр. 12. 30 арк.
149. ДАДО. Ф.Р-2491. Оп.1. Спр.1. 32 арк.
150. ДАДО, Ф.Р.3002.Оп.1. Спр.67. 44 арк.
151. ДАДО, Ф.Р.3002.Оп.1. Спр.68. 38 арк.
152. ДАДО, Ф.Р.3002.Оп.1. Спр.81. 3 арк.

153. ДАДО, Ф.Р.3002.Оп.1. Спр. 179. 2 арк.
154. ДАДО. Ф.Р-3029. Оп.1. Спр.48. 15 арк.
155. ДАДО. Ф.Р-3029. Оп.1. Спр.55. 18 арк.
156. ДАДО. Ф.Р-4022. Оп.1. Спр.1. 39 арк.
157. ДАДО. Ф.Р-4022. Оп.1. Спр.2. 135 арк.
158. ДАДО. Ф.Р-4674. Оп.1. Спр.1. 444 арк.
159. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.1. 25 арк.
160. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.2. 26 арк.
161. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.3. 76 арк.
162. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.3а. 34 арк.
163. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.4. 18 арк.
164. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.5. 76 арк.
165. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.6. 265 арк.
166. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр.7. 210 арк.
167. ДАДО. Ф.Р-4982. Оп.1. Спр.1. 218 арк.
168. ДАДО. Ф.Р-4982. Оп.1. Спр. 3. 80 арк.
169. ДАДО. Ф.Р-5381. Оп.1. Спр.3. 6 арк.
170. ДАДО. Ф.Р-5381. Оп.1. Спр.7. 9 арк.
171. ДАДО. Ф.Р-5381. Оп.1. Спр.9. 4 арк.
172. ДАДО. Ф.Р-5381. Оп.1. Спр.10. 44 арк.
173. ДАДО, Ф.Р.5827.Оп.1. Спр.52. 4 арк.
174. ДАДО, Ф.Р.5827.Оп.1. Спр.355. 9 арк.
175. ДАДО. Ф.Р-6403. Оп.1. Спр. 3. 85 арк.
176. ДАДО. Ф.Р-6403. Оп.1. Спр. 5. 109 арк.
177. ДАДО. Ф.Р-6403. Оп.1. Спр. 6. 299 арк.
178. ДАДО. Ф.Р-6403. Оп.1. Спр.9. 89 арк.
179. ДАДО. Ф.Р-6403. Оп.1. Спр. 13. 203 арк.
180. ДАДО. Ф.Р-6417. Оп.1. Спр.5. 39 арк.
181. ДАДО. Ф.Р-6417. Оп.1. Спр.7. 328 арк.
182. ДАДО. Ф.Р-6790. Оп.1. Спр.2. 50 арк.

183. ДАДО. Ф.Р-6790. Оп.1. Спр.3. 13 арк.
184. ДАДО. Ф.Р-6802. Оп.1. Спр.1. 13 арк.
185. ДАДО. Ф.Р-6802. Оп.1. Спр.9. 5 арк.
186. ДАЛО .Ф.П.179. Оп.1 спр. 96, 40 арк.
187. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.206. 33 арк.
188. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.208. 35 арк.
189. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.214. 36 арк.
190. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.217. 52 арк.
191. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.218. 36 арк.
192. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.223. 62 арк.
193. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.228. 41 арк.
194. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.235. 65 арк.
195. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.243. 25 арк.
196. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.256. 58 арк.
197. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.262. 65 арк.
198. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.262а. 53 арк.
199. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.264. 136 арк.
200. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.265. 124 арк.
201. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.271. 75 арк.
202. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.292. 222 арк.
203. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.304. 20 арк.
204. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.338. 77 арк.
205. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.372. 46 арк.
206. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.427. 46 арк.
207. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.462. 54 арк.
208. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.1. Спр.483. 53 арк.
209. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр.15. 115 арк.
210. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3.Спр.22. 193 арк.
211. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 87. 224 арк.
212. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр.93. 50 арк.

- 213. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 135. 97 арк.
- 214. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 136. 169 арк.
- 215. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 235. 74 арк.
- 216. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 236. 86 арк.
- 217. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр.237. 249 арк.
- 218. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 238. 77 арк.
- 219. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 239. 120 арк.
- 220. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 246. 79 арк.
- 221. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр.247. 42 арк.
- 222. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр.249. 193 арк.
- 223. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 307. 31 арк.
- 224. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 372. 195 арк.
- 225. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 375. 159 арк.
- 226. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр.383. 74 арк.
- 227. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр.384. 223 арк.
- 228. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр.385. 196 арк.
- 229. ДАЛО. Ф.Р- 917. Оп.1. Спр. 96. 45 арк.
- 230. ДАЛО. Ф.Р- 917. Оп.1. Спр. 103. 64 арк.
- 231. ДАЛО. Ф.Р- 917. Оп.1. Спр. 105. 67 арк.
- 232. ДАЛО. Ф.Р- 1145. Оп. 1. Спр. 1. 27 арк.
- 233. ДАЛО. Ф.Р- 1145. Оп. 1.Спр.2. 15 арк.
- 234. ДАЛО. Ф.Р- 1145. Оп. 1. Спр. 3. 120 арк.
- 235. ДАЛО. Ф.Р- 1145. Оп. 2. Спр.2. 94 арк.
- 236. ДАЛО. Ф.Р- 1145. Оп. 2. Спр.4. 25 арк.
- 237. ДАЛО. Ф.Р- 1717. Оп.1. Спр.4. 10 арк.
- 238. ДАЛО. Ф.Р- 2011. Оп.1. Спр.2. 15 арк.
- 239. ДАЛО. Ф.Р- 2011. Оп.1.Спр.3. 48 арк.
- 240. ДАЛО. Ф.Р- 2011. Оп.1.Спр.4. 55 арк.
- 241. ДАЛО. Ф.Р- 2011. Оп.1.Спр.5. 22 арк.
- 242. ДАЛО. Ф.Р- 2011. Оп.1. Спр. 7. 107 арк.

243. ДАЛО. Ф.Р- 2428. Оп.1. Спр.1. 30 арк.
244. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.1. 101 арк.
245. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.10. 45 арк.
246. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.12. 49 арк.
247. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.14. 24 арк.
248. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.23. 42 арк.
249. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.33. 30 арк.
250. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.34. 64 арк.
251. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.36. 40 арк.
252. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр. 40. 50 арк.
253. ДАЛО. Ф.Р-2626. Оп.1. Спр.2. 29 арк.
254. ДАЛО. Ф.Р- 2660. Оп.1. Спр.2. 19 арк.
255. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.1. 13 арк.
256. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.2. 68 арк.
257. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.2а. 34 арк.
258. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.3. 16 арк.
259. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.4. 68 арк.
260. ДАЛО. Ф.Р- 2686. Оп.1. Спр. 1. 111 арк.
261. ДАЛО. Ф.Р- 2686. Оп.1. Спр. 5. 45 арк.
262. ДАЛО. Ф.Р-2730. Оп.1. Спр. 1. 5 арк.
263. ДАЛО. Ф.Р-2730. Оп.1. Спр. 5. 23 арк.
264. ДАЛО. Ф.Р-2730. Оп.1. Спр.6. 13 арк.
265. Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ : Наук. думка, 1991. 96 с.
266. Данілова І. Комуністична ідеологія і боротьба з протестантизмом у післявоєнній Україні (середина 1940-х-1950-ті рр.). *Україна ХХ ст. : Культура, ідеологія, політика : Зб.ст.* Київ, 2008. Вип.14. С. 194-204.
267. Дацків І.Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни. Тернопіль, 2001. 169 с.

268. Двадцать пять лет исторической науки в СССР; Сб. ст. Москва, 1942. 288 с.
269. Дзюба І.М. Донецька рана України : Історико-культурологічні есеї. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 78 с.
270. Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Видавничий дім «KM Academia», 1998. 276 с.
271. Державний архів Донецької області : Путівник. Донецьк-Київ, 2007. 409 с.
272. Добров П.В., Грідіна І.М., Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Донецьк : ДонНУ, 2011. 236 с.
273. Добров П.В., Есип І.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Донецк, 2000. 240 с.
274. Донбас Заслужений ансамбль. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=20772&fbclid=IwAR3XJiV0wH1d6qUj5TO7kgevxbivQzXuv0wQil8Jma_ZiaMDKRr0PUoz9XY (дата звернення : 27 квітня 2020 р.)
275. Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Известные и неизвестные страницы истории. Донецк : АОЗТ «Издательство «Донетчина», 2008. 432 с.
276. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) : Сб. документов и материалов. Донецк : Донбас, 1980. 311 с.
277. Донецк в лицах. / Гл. ред. Н. Бирчакова. Донецк, 2004. Т.2. 345 с.
278. Донецкий вестник. 1941. 21 июня.
279. Донецкий вестник. 1941. 15 ноября.
280. Донецкий вестник. 1941. 27 ноября.
281. Донецкий вестник. 1941. 11 декабря.
282. Донецкий вестник. 1941. 23 декабря.
283. Донецкий вестник. 1942. 3 января.
284. Донецкий вестник. 1942. 22 февраля.

285. Донецкий вестник. 1942. 19 марта.
286. Донецкий вестник. 1942. 22 марта.
287. Донецкий вестник. 1942. 19 апреля.
288. Донецкий вестник. 1942. 16 июня.
289. Донецкий вестник. 1942. 25 июня.
290. Донецкий вестник. 1942. 28 июня.
291. Донецкий вестник. 1942. 2 июля.
292. Донецкий вестник. 1942. 6 сентября
293. Донецкий вестник. 1942. 3 ноября.
294. Донецкий вестник. 1942. 6 ноября.
295. Донецкий вестник. 1942. 29 декабря.
296. Донецкий вестник. 1943. 1 января.
297. Донецкий вестник. 1943. 4 января.
298. Донецкий вестник. 1943. 19 марта.
299. Донецкий вестник. 1943. 25 апреля.
300. Донецкий вестник. 1943. 27 июня.
301. Донецкий вестник. 1943. 30 июня.
302. Донецкий вестник. 1943. 14 июля.
303. Донецька газета. 1943. 29 квітня.
304. Донецький національний університет / Ред. кол. : В.П. Шевченко (відповід. ред.) та ін. Донецьк : Норд-Пресс, 2002. 340 с.
305. Достижения советской власти за 40 лет в цифрах. Стат. сб. Москва : Гос. стат. изд-во, 1957. 370 с.
306. Друга світова війна як виклик для української історіографії. *Україна модерна*. Київ, 2008. №2. С.13-59.
307. Дубина К.К. Варвары двадцатого века. Саратов : Укрвидав, 1942. 16 с.
308. Дубровіна Л.А. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. Київ, 2009. 530 с.
309. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. Київ, 2009. 530 с.

310. Дутчак Г.О. Державна політика в Україні у галузі театрального мистецтва (1917-2000 р р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2004. 20 с.
311. Емченко Г.Я. Годы суворых испытаний (Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июнь 1941-1945 гг.). Луганск : Луганское областное изд-во, 1961. 205 с.
312. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2012. Т. 9. П-С. 944 с.
313. Естетика кіномистецтва : дослідження, статті, лекції / С. Ейзенштейн. Київ : Мистецтво, 1978. 310 с.
314. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944) у світлі німецьких документів. Київ : Наук. думка, 2008. 272 с.
315. Жигло В.В. Документи державних архівів України з історії окупаційного режиму у зоні військового управління (1941-1943 рр.). Харків : ХНАМГ, 2012. 172 с.
316. Жукова А.Є., Журов Г.В. Українське радянське кіномистецтво. 1930-1941 рр. Київ, 1959. 232 с.
317. За коллективный стахановский труд / под ред. Ф. Байдаченко. Сталино : Сталинское областное издательство, 1952. 124 с.
318. Заболотна Т. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації : історіографія проблеми. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Вип.13. С. 40-53.
319. Забужко О. Мова і влада. *Дніпро*. 1990. №11. С. 12.
320. Задорожна Л. Стан шкільної освіти в період німецької окупації 1941-1943 рр. (на прикладі м. Дніпропетровська). *Історія в школі*, 2001. № 11-12. С.23-29.
321. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 р р. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1995. 21 с.

322. Захарченко М.І. Радіостанції Радянської України в роки війни. *Укр. іст. журн.* 1980. № 6. С. 61-65.
323. Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы. Москва: Военное издательство народного комиссариата обороны, 1943. Вып. 7. 88 с.
324. Зеленская Л.И. Театр – любовь моя... Из истории любительского театра Краматорська. Краматорськ, 2004. 1147 с.
325. Зенин И. Чудесная новь. Сталино : Сталинское областное издательство, 1950. 91 с.
326. Зиновьева В.М. Чтобы жизнь продолжалась : Приазовье в период оккупации 1941-1943. Мариуполь, 2004. 508 с.
327. Зніщенко М.П. Становлення та розвиток публічних бібліотек для дітей в Україні (1900-1939 рр.) : автореф. дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1998. 16 с.
328. Золотоверхий І.Д. Розвиток культури за роки радянської влади. Київ : Укрполітвидав, 1947. 30 с.
329. Иванов В.В. Методология исторической науки. Москва : Высш. шк., 1985. 168 с.
330. Ионов А.В. Поет душа шахтерская : Песни, сказы, частушки, пословицы, поговорки. Донецк : Донбасс, 1969. 238 с.
331. История второй мировой войны 1939-1945. Т.9. Освобождение территории СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии. Москва : Воениздат, 1978. 574 с.
332. История Луганского края : Учебное пособие. Луганск : Альма-матер, 2003. 432 с.
333. История русской советской музыки : 1941-1945. Москва, 1959. Т.3. 457 с.
334. История советского драматического театра : В 6 т. Т.5.: 1941-1953. Москва: Наука, 1969. 736 с.
335. История советской радиожурналистики, 1917-1945 : документы, тексты, воспоминания. Москва : МГУ, 1991. 434 с.

336. Источниковедение истории СССР. Учебник. / Под ред. Д.И. Ковальченко. Москва, 1981. 496 с.
337. Источниковедение : Теория. История. Метод. Источники российской истории : Учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева; Рос. гос. гуманит. ун-т, Ин-т «Открытое о-во». Москва, 1998. 701 с.
338. Истфак и время : 70 лет историческому факультету ЛНПУ имени Тараса Шевченко. Луганск : Знание, 2004. 190 с.
339. Иванов О.Ф., Романько В. Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів «фонду Розенберга». *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія*. Київ : ВПЦ Київський університет, 2003. Вип.65-66. С. 31-34.
340. Ігнатченко І.Г. Особливості реалізації державної політики України у сфері культури : сучасний стан та світові стандарти. *Теорія і практика правознавства : електрон. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Х., 2013. Вип. 1. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=tipp_2013_1_16 (дата звернення : 22.07.2017).
341. Іонов О.В. Злочинства німців у Донбасі. Київ : Політвидав України, 1955. 37 с.
342. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 р р.). Переяслав-Хмельницький, 2005. 240 с.
343. Ісиченко С.В. Діяльність Ради у справах Руської православної церкви (в сер. 1940-х-сер. 1950-х років (на матеріалах Донбасу). *Нові сторінки історії Донбасу : Збірник статей*. Донецьк, ДонНУ, 2009. Кн. 17/18. С. 192-200.
344. Історичне джерелознавство : Підручник / Авт. : Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; Гол. ред. С. В. Головка. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

345. Історія міст і сіл Української РСР : В 26 т. Донецька область. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 992 с.
346. Історія міст і сіл Української РСР : В 26 т. Луганська область. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 940 с.
347. Історія релігії в Україні : у 10-ти т. / Редкол. : А. Колодний (голова) та ін. Київ : Світ Знань, 2002. Т.5. Протестантизм в Україні. 424 с.
348. Історія українського радянського кіно. 1939-1945 рр. Київ, 1987. Т.2. 214 с.
349. Історія українського кіно. Київ, 2016. Т.2. : 1930-1945. 448 с.
350. Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. Київ : Либідь, 2002. 656 с.
351. Історія українського мистецтва : у 5 т. Київ, 2007. Т. 5. : Мистецтво ХХ століття. 1048 с.
352. Кабанов В.В. Источниковедение истории Советского общества : курс лекций. Москва : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1997. 385 с.
353. Калакура Я.С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ, 2004. 496 с.
354. Калашнікова В.Є. Втрати архівних фондів України в роки Другої світової війни. *Історичні і політологічні дослідження*. 2007. №1/2. С. 74-79.
355. Карманный словарь атеиста. Москва : Политиздат, 1975. 287 с.
356. Касперович В.М. Адміністративно-командне керівництво важкою промисловістю Донбасу у 1938-червні 1941 років : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2002. 19 с.
357. Кашеварова Н., Мамолетова Н. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны : Справочник-указатель архивных документов из Киевских собраний. Киев, 2006. 578 с.
358. Київ : війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). Темпора, Київ, 2014. 864 с.

359. Кігінько Р.І. Розквіт культури Донецького краю. Сталіно : Донбас, 1960. 36 с.
360. Кінолітопис. Анатований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (1939-1945). Київ, 2005. 188 с.
361. Кінофільм «Велике життя», СРСР, 1939 р. Режисер Леонід Луков URL : <https://www.youtube.com/watch?v=Wxa5RFGzuxA> (дата звернення : 24.09.2016).
362. Кінофільм «Велике життя», СРСР, 2 серія, 1946 р. Режисер Леонід Луков URL : <https://www.youtube.com/watch?v=-lRa3LX64s> (дата звернення : 04.11.2016).
363. Кінофільм «Виборгська сторона», СРСР, 1938 р. Режисери Григорій Козинцев, Леонід Трауберг URL : <https://youtu.be/S1UgVfmXcEQ> (дата звернення : 16.09.2016).
364. Кінофільм. «Вічний жид», Німеччина, 1940 р. Режисер Фріц Хіплер URL : https://www.youtube.com/watch?v=_7Oxifal3kQ (дата звернення : 06.11.2016).
365. Кінофільм. «Ентузіазм : Симфонія Донбасу», 1930 р., Режисер Дзига Вертов URL : <https://www.youtube.com/watch?v=Wd4wczlZ1iE> (дата звернення : 30.09.2016).
366. Кінофільм. «Жид Зюсс», Німеччина, 1940 р. Режисер Файт Харлан URL : <https://www.youtube.com/watch?v=o-4kPpZSx5c&bpctr=1528829931> (дата звернення : 07.08.2016).
367. Кінофільм «Какофонія Донбасу», Україна, 2018. Режисер Ігор Мінаєв URL : <https://takflix.com/films/donbas-cacaphony> (дата звернення : 28.04.2020).
368. Кінофільм «Повернення Максима», СРСР, 1937 р. Режисери Григорій Козинцев, Леонід Трауберг URL : <https://youtu.be/mGE26MtfZS8> (дата звернення : 14.12.2016).
369. Кінофільм «Це було в Донбасі», СРСР, 1945 р. Режисер – Леонід Луков URL : <https://www.youtube.com/watch?v=StrptnbGzu8> (дата звернення : 23.07.2016).

370. Кінофільм «Юність Максима», СРСР, 1934 р. Режисери – Григорій Козинцев, Леонід Трауберг URL : https://www.youtube.com/watch?v=LDNtsGz_L_8 (дата звернення : 01.07.2016).
371. Климов А.О. Велика Вітчизняна війна і Луганщина. *Історичні і політологічні дослідження*. 2005. №1 (23). С. 38-44.
372. Климов А.О. Історичні красзнавчі розвідки. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 368 с.
373. Климов А.О. Луганський педагогічний університет імені Тараса Шевченка. 1923-1998. Історичний нарис. Луганськ : ВАТ «ЛОД», 1998. 82 с.
374. Климов А.О. Луганщина під час німецько-нацистської навали : красзнавчий аспект. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*. Луганськ, 2003. №6(62). С. 215-222.
375. Клоков В.І., Кулик І.Г., Слинко І.І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1957. 220 с.
376. Клочко Т.Н., Ключнева И.Н. К 90-летию Луганского областного краеведческого музея. *Летопись. 1920-2010*. Луганск, 2010. 80 с.
377. Ковалевська О. Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 208-237.
378. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941-1944 р р.). *Укр. іст. журн.* 1993. № 11-12. С. 15-38.
379. Коваль М.В. Доля цінностей української культури, або залишковий принцип евакуації 1941-1942 р р. *Українська культура*. 1994. № 9-10. С. 30-31.
380. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Укр. іст. журн.* 2000. № 3. С. 3-21.
381. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.). Історіософські нотатки. Київ, 1999. 75 с.
382. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика. *Укр. іст. журн.* 1995. №3. С.3-22.

383. Коваль М.В. Політика проти історії : українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки. *Укр. іст. журн.* 2002. № 1. С.3-26.
384. Коваль М.В. Україна : 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ : Вища школа, 1995. 194 с.
385. Коваль М.В. Україна крізь віки : У 15 т. Т. 12: Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
386. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів. *Укр. іст. журн.* 1993. № 9. С. 13-28.
387. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні 1939-1945 рр. : Спроба сучасного концептуального бачення. Київ : Без вид., 1994. 58 с.
388. Козлова Н.Н. Социально-историческая антропология : Учебник. Москва, 1998. 192 с.
389. Колесник І.І. Українська культура та історіографія : історія ментальностей. *Укр. іст. журн.* 2002. №1. С.26-37.
390. Колодко Арсен. Українська мультиплікація як самобутній вид образотворчого мистецтва. *Серія мистецтвознавча.* 2014. №5. С. 1027- 1034.
391. Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика : зб. ст.* Київ, 2008. Вип. 14. С.259-264.
392. Комарніцький О.Б. Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20-30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. 40 с.
393. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1998-1986). Москва, 1985. Т.7. (1938-1945). 208 с.
394. Корниенко И.С. Киноискусство Советской Украины. Страницы истории. Москва, 1975. 240 с.

395. Корнилов В. Фашистская «Украинизация» Донбасса : по материалам оккупационной прессы. *Історичні і політологічні дослідження*. 2009. № 1. С. 94-100.
396. Корнієнко І.С. Півстоліття українського радянського кіно. Київ, 1970. 226 с.
397. Король В.Ю., Мошик І.В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції. *Трибуна*. 1997. № 9-10. С. 34-35.
398. Косик В.М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 659 с.
399. Костянтинівські вісті. 1942. 27 червня.
400. Кот С. Евакуація українських музеїв 1941 року : загублені реліквії. *Київ*. 1993. № 6. С. 152-155.
401. Коцаренко В.Ф. Краматорская боль. Краматорск; Славянск, 2002. 175 с.
402. Краматорская газета. 1942. 28 октября.
403. Красильникова О.В. Історія українського театру ХХ сторіччя. Київ : Либідь, 1999. 208 с.
404. Красное знамя. 1944. 28 января.
405. Кривошеев С. Фашизм і церква. *Людина і світ*. 1975. № 5. С. 3-6.
406. Кринко Е.Ф., Тажидинова И.Г., Хлынина Т.П. Повседневный мир совестного человека 1920-1940-х гг. : жизнь в условиях социальных трансформаций / Е.Ф. Кринко, И.Г. Тажидинова, Т.П. Хлынина. Ростов н/Д : Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. 360 с.
407. Кром М.М. Историческая антропология : Учебное пособие. Санкт-Петербург; Москва : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге; Квадрига, 2010. 214 с.
408. Крыжная Ж.П. Архітектура довоєнного Сталіно. *Літопис Донбасу*. № 13. Донецк, 2005. №13. С. 7-10.
409. Кто есть кто в Донецке. 1999. Биограф. справочник / Авт.-сост. и рук. авт. коллектива Е.А. Малаха. Донецк : Интерхоббиэкспо, 2000. 264 с.

410. Кузьменко В.В., Москалець М.М. Документи фонду радіостанції «Радянська Україна» як джерело з історії Другої світової війни 1941-1945 рр. *Архіви України*. 1982. С. 44-48.
411. Кулик О.О. Донецький обласний український музично-драматичний театр імені Артема. Київ : Мистецтво, 1987. 133 с.
412. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. Збірник документів. Том I. (1917-червень 1941 рр.). Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. 880 с.
413. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. Збірник документів. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. Том II. (червень 1941-1960 рр.). 662 с.
414. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928-червень 1941 р. Збірник документів і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1986. 415 с.
415. Культурне будівництво в Українській РСР. 1941-1950. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1989. 574 с.
416. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII-XXI ст. : історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 813 с.
417. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності : український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 720 с.
418. Курилишин К.М. Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації 1939-1944 р р. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2008. 18 с.
419. Курило В.С. Розвиток професійно-технічної освіти в Донбасі з середини 30-х до кінця 80-х років XX століття. *Вісник Луганського національного*

педагогічного університету імені Тараса Шевченка. 2004. №8(76). С. 184-192.

420. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі : Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. Пер. з англ. Галина Кьорян, Вячеслав Агєєв. Передм. Григорія Немирі. Київ : «Основи», 2002. 510 с.

421. Ладивір І.І. Вклад учених АН УРСР в перемогу над фашистською Німеччиною. Київ : Наукова думка, 1970. 105 с.

422. Лазуткіна А.В. Нацистська модель релігійного життя на окупованих східних територіях (на матеріалах Донбасу). *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. №3. С. 31-39.

423. Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 р.р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2005. 236 с.

424. Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А. «Месть. Мы были. Будем Мы». «Греческая операция» НКВД в Харькове. Харьков : Тимченко А.Н., 2009. 672 с.

425. Леви-Строс К. Структурная антропология. Москва, 1985. 535 с.

426. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. Київ : Політвидав України, 1974. 697 с.

427. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України. *Укр. іст. журн*. 1990. № 10. С. 81-86.

428. Лисенко О.Є. Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії України періоду Другої світової війни. *Архіви України*. 2010. № 2(268). С. 7-16.

429. Лисенко О. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст.* 2009. Вип. 12. С. 7-18.

430. Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні : основні тенденції та перспективи. *Укр. іст. журн*. 2011. №4. С. 165-194.

431. Лисенко О. Українська історіографія II світової війни: між закономірністю і парадоксом. *Україна-Росія : діалог історіографій* : Матеріали міжнар. наук. конф. Київ-Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. С. 143-156.
432. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. Київ : Основа, 1998. 391 с.
433. Лисенко Ф.І. Героїзм радянського вчительства та школярів у Великій Вітчизняній війні (із спогадів). *Радянська школа*. 1947. № 6. С. 40-48.
434. Лихолобова З. «Великий терор» 1937-1938 років у Донбасі : втрати інтелігенції. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. Київ. 2007. Вип. 16(1). С. 466-480.
435. Лотман Ю.М. Об искусстве : Структура художественного текста. Семиотика кино и проблемы киноэстететики. Статьи. Заметки. Выступления (1962-1993). Москва : Искусство, 1998. 704 с.
436. Луганщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов / Ред. В.В. Шевченко и др. Донецк: Донбасс, 1969. 376 с.
437. Лужницький Г.М. Український театр : В 2 т. Львів, 2004. Т.1. : Наукові праці. 343 с.
438. Лужницький Г.М. Український театр : В 2 т. Львів, 2004. Т.2. : Статті, рецензії. 359 с.
439. Ляшенко Г.П. Успіхи культурного будівництва в Донбасі в післявоєнні роки (1943-1950 рр.). Донецьк, 1968. 90 с.
440. Майборода В. Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917-1985). Київ : Либідь, 1992. 196 с.
441. Майборода С. Державне управління вищою освітою в Україні : структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.). Київ : Либідь, 2000. 308 с.
442. Малезик Д.І. Творча інтелігенція Української РСР в повоєнний період (1945-1953рр.) : дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 2011. 253 с.

443. Малолетова Н., Дубровіна Л. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943). *Бібліотечний вісник*. 2001. №3. С. 13.
444. Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20-30 рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2006. 20 с.
445. Мариуполь и его окрестности : взгляд из XXI века. Мариуполь, 2008. 428 с.
446. Маріупільська газета. 1943. 27 лютого.
447. Мармілова О.С. Джерела вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Донецький національний ун-т імені Василя Стуса. Вінниця, 2017. 297 с.
448. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939-1945 рр. Київ : Інститут історії України, 2018. 268 с.
449. Мельник Я. Регіональна культура як предмет наукового дослідження. *Народна творчість та етнографія*. 2013. № 3. С. 81-84.
450. Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза. Москва : Госполитиздат, 1947. 72 с.
451. Миронченко В.Я. Інформаційне радіомовлення на Україні. Київ, 1985. 107 с.
452. Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві. *Укр. іст. журн*. 2006. №1. С.131-144.
453. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України в 1941-1944 рр. Київ, 2006. 223 с.
454. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма. Москва : Центрполиграф, 2010. 175 с.
455. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) : У 3-х кн. Київ : Ін-т історії України, 1994. Кн.3. 153 с.
456. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1957). Київ : Радянська школа, 1957. 448 с.

457. Народное образование, наука и культура с СССР. Статистический сборник. Москва : Статистика, 1977. 448 с.
458. Народное хозяйство Украинской ССР. Статистический ежегодник. К 60-летию образования Союза Советских Социалистических республик. Київ : «Техніка», 1982. 383 с.
459. Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник. Київ : «Техніка», 1977. 463 с.
460. Незабутнє. 1941-1945. Живопис, скульптура, графіка, кіно декоративне та декоративно-прикладне мистецтво. Каталог. ДОХМ. Донецьк : ВД «Кальміус», 2005. 88 с.
461. Некрич А. 1941, 22 июня. Москва : Наука, 1965. 174 с.
462. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 р р. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2005. 207 с.
463. Николаев В.Г. Советская очередь : прошлое как настоящее. *Неприкосновенный запас : Дебаты о политике и культуре*. 2005. № 5 (43). С. 55-61. URL : <http://socportal.ucoz.ru/publ/2-1-0-4> (дата звернення : 10.10.2017).
464. Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу : (етнополітичний аспект динаміки). Київ, 2012. 188 с.
465. Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. Київ, 2001. 178 с.
466. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Київ, 486 с.
467. Нова Україна. 1943. 13 червня.
468. Новаторы Донбасса. Сталино : Сталинское областное книжно-газетное издательство, 1946. 77 с.
469. Новая жизнь. 1943. 8 липня.
470. Нове життя. 1942. 11 березня.
471. Нове життя. 1942. 18 квітня.
472. Нове життя. 1942. 1 вересня.
473. Нове життя. 1942. 16 вересня.

474. Нове життя. 1942. 18 жовтня.
475. Нове життя. 1942. 21 жовтня.
476. Нове життя. 1942. 7 листопада.
477. Нове життя. 1943. 17 січня.
478. Нове слово. 1943. 4 липня.
479. Новиченко М.М. Німецька кріпаччина. Саратов : Укрвиддав, 1942. 32 с.
480. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка. Київ, 2013. 368 с.
481. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР : накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938-1943 гг.). *Отечественные архивы*. 1995. № 2. С. 37-67.
482. Онищенко О.С. Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943). Дослідження : анотований покажчик. Київ, 2004. С. 13-36.
483. Онищенко О.О. Відродження релігійного життя на Луганщині в роки Великої вітчизняної війни. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, 2012. №106. С. 83-89.
484. Оніщук О.О. Культурний розвиток Луганщини в 1943-1945 рр. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2012. №18 (253). С. 145-156.
485. Опыт нацистской оккупации в Донбассе : свидетельствуют очевидцы. Авт.-сост. Д.Н. Титаренко, Т. Пентер. Донецк : Світ книги, 2013. 465 с.
486. Очерки истории советского кино. Москва, 1959. Том.2. 935-1945. 870 с.
487. Очерки истории культуры Луганщины : кол. моногр. / Т.Л. Журавлева, А.В. Закорецкий, А.Н. Закорецкая, И.Ф. Золотарева, А.П. Иванова, А.И. Коденко, Н.К. Ливиненко, Е.Я. Михалева, С.В. Муралов, О.Н. Потемкина, В.А. Саган, Т.И. Теремова. Луганськ : Шико, 2012. 240 с.
488. Павленко С.Ф. Візуальні джерела в сучасних історичних студіях : проблеми дослідження та інтерпретації. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2015. Вип. 98. С. 95-99.
489. Пазяк М. Фольклорні надра Донбасу. *Народна творчість та етнографія*. 1972. № 2. С.67-72.

490. Паначин Ф.Г. Педагогическое образование в СССР. Важнейшие этапы истории и современное состояние. Москва : Педагогика, 1975. 224 с.
491. Панич О.О. Теорія культури. Навчально-методичний посібник. Донецьк : видавництво Донецького національного університету, 2009. 116 с.
492. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні. Київ, 1993. 245 с.
493. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни : спроба нового концептуального погляду. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.
494. Петровская А.А. Православная церковь в Донбассе в 1941-1981 гг. *Літопис Донбасу*. Донецьк, 2001. Випуск IX. С. 42-46.
495. Печать СССР в 1939 году. Статистические материалы. Москва : Статистика, 1940. 100 с.
496. Письменники Донеччини. Довідник / Упоряд. І.О. Білий, С.В. Жуковский. Донецьк : Національна спілка письменників України, журнал «Донбас», 2005. 428 с.
497. Письменники української діаспори : Донбаський вимір. Донецьк, 2010. 336 с.
498. Піц Г.В. Реевакуація кінопідприємств та відновлення кномережі 1943-1944 рр. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2010. Вип.41. С.129-135.
499. Пішванова Т. Вседонбасівський державний український драматичний театр (Дондерждрама) : сторінки історії. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2013. Т.37. С. 113-122.
500. Подкур Р.Ю. «Великий терор» 1937-1938 рр. на Донбасі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 126 с.
501. Подольская Е.А. Культурология : Учеб. пособие для студ. вузов / Е.А. Подольская, К. А. Иванова, В. Д. Лихвар; Нац. фармацевт. ун-т. Харьков : Золотые страницы, 2003. 160 с.

502. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін. Київ : НАН України, 2015. 363 с.
503. Польсен Н.Б. Розслідування воєнних злочинів «по-совєтськи» : Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії. *Голокост і сучасність*. 2009. №1 (5). С. 27-45.
504. Поступь Донбасса (сборник) / М.Е. Миронов, В.В. Сафонов. Донецьк, 1967. 252 с.
505. Потильчак О.В. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні. *Історія в школі*. 1998. № 12. С.10-13.
506. Потильчак О.В. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944) : політика і практика терора. Київ : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 36 с.
507. Потульніцький В.А. Українська та світова історична наука. *Укр. іст. журн*. 2000. № 4. С. 20-37.
508. Правда. Выездная редакция в Донбассе (г. Кадиевка). 1944. 21 июля.
509. Правда. Выездная редакция в Донбассе (г. Кадиевка). 1944. 31 августа.
510. Правда. Выездная редакция в Донбассе (г. Кадиевка). 1944. 4 сентября.
511. Правда. Выездная редакция в Донбассе (г. Кадиевка). 1944. 2 октября.
512. Правда. Выездная редакция в Донбассе (г. Кадиевка). 1944. 7 октября.
513. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів, 2018. 244 с.
514. Пресса Украинской ССР периода Великой Отечественной войны. Ленинград, 1984. 79 с.
515. Преступные цели – преступные средства : Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1945 гг.). Москва, 1985. 383 с.
516. Пропагандистские мультитки союзников и Германии времен Второй мировой войны URL : <http://statehistory.ru/615/Propagandistskie-multiki->

soyuznikov-i-Stran-Osi-vremyen-Vtoroy-Mirovoy (дата звернення : 15.11.2016).

517. Прохоренко О. Новий соціум : морально-психологічні трансформації населення УРСР повоєнного періоду. *Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Вип.15. Ч.1. С.276-284.

518. Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 2008. 264 с.

519. Проценко Е.А. Жизнь и творческий путь Е.П. Горчаковой. *«Людина і культура : матеріали міжвузівської студентської наукової конференції*. Донецьк : Гуманітарний інститут ДонНУ, 2008. Вип.3. С. 147-150.

520. Проценко Є.О. Бібліотеки Донбасу в роки Другої світової війни. *Вісник МДУ. Серія : Історія. Політологія*. Маріуполь, 2018. Випуск 22-23. С. 78-85.

521. Проценко Є.О. Відновлення мережі культурних установ Донбасу в 1943-1945 рр. *Слов'янський вісник*. Рівне, 2014. Випуск 17. С. 72-78.

522. Проценко Є. Діяльність кінотеатрів (кіномережі) Сталінської області у 1943-1945 рр. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Одеса, 2010. С. 143-146.

523. Проценко Є.О. Діяльність театральних установ та кінотеатрів (кіномережі) Сталінської області за часи німецької окупації (1941-1943 рр.). *Історичні етюди*. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 2. С. 95-100.

524. Проценко Є.О. Кінофікація Донбасу в 1943-1945 рр. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 112 (9). С. 66-71.

525. Проценко Є.О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни : джерелознавчий дискурс. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2018. Випуск 138 (№ 11). Ч. 1. Історичні науки. С. 101-106.

526. Проценко Є.О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни : історіографічний дискурс. *Схід*. Київ, 2018. №4(156). С.96-102.

527. Проценко Є.О. Мистецьке життя Донбасу в період нацистської окупації (1941-1943 рр.). *Acta studiosa historica*. Львів, 2014. Ч.4. С.48-58.
528. Проценко Є.О. Місце кінотеатрів у культурному житті Сталіно за часів німецької окупації (1941-1943 рр.). *«Каразінські читання»* : тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.). Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. С.261-263.
529. Проценко Є.О. Релігійна політика на Донбасі в 1943-1945 рр. *Борисоглібські читання* : матеріали міжрегіональних історико-культурологічних читань, приурочених до 1030-річчя хрещення Київської Русі - України (м. Часів Яр, 8 лютого 2018 року). Бахмут, 2018. С. 186-189.
530. Проценко Є.О. Театральні діячі Донбасу в умовах нацистської окупації. *«Каразінські читання»* : тези доповідей 63-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 23 квітня 2010 р.). Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. С. 286-288.
531. Проценко Є.О. Театри і театральне життя Сталіно в умовах нацистської окупації. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету*. Донецьк : ДонНУ, 2009. Том.2. С. 151-156.
532. Проценко Є.О. Театральне життя, кіномистецтво та радіомовлення в Сталіно за часів німецької окупації (1941-1943 рр.). *«Людина і культура»* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Донецьк : Гуманітарний інститут ДонНУ, 2009. Вип.4. С. 115-123.
533. Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика*. 2012. Вип. 17. С. 29-39.
534. Рачков Є.С. Методи та підходи візуальної історії : аналіз історіографії. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. Вип.14. С. 27-42.
535. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн.1-9. Донецьк, 2004-2012.
536. Реабілітовані історією. Луганська область. Кн.1-4. Луганськ, 2004-2013.

537. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.). *Укр.іст.журн.* 1997. №3. С. 90-101.
538. Родс Э. Пропаганда. Плакаты, карикатуры и кинофильмы Второй мировой войны. 1939-1945. Москва : Эксмо, 2008. 312 с.
539. Розвиток української культури за роки Радянської влади / відп. ред. П. Гудзенко. Київ : Наукова думка, 1967. 367 с.
540. Рольф М. Советские массовые праздники. Москва, 2009. 439 с.
541. Ругаль Л.П. Діяльність мистецької інтелігенції Української РСР у 1943-1945 рр. : дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Київ, 2009. 232 с.
542. Руда Т. Тоталітаризм і культура : генезис та історична доля соцреалізму. *Слов'янські обрії : збірник наукових праць*. Київ, 2010. Вип.3. 228 с.
543. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941-1944 р р.). Донецьк : Норд-Прес, 2010. 363 с.
544. Салата О.О. Творчість української інтелігенції на сторінках окупованої періодики 1941-1942 років. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип.43. С. 184-188.
545. Санцевич А.В. Методика исторического исследования. Київ : Наук. думка, 1984. 190 с.
546. Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х-кінець 80-х рр. XX ст. Донецьк, 2004. 412 с.
547. Сафронов Р.О. Изучение сект в советском религиоведении : терминология и подходы URL : <http://www.fondsp.org/news/read/article/452791> (дата звернення : 25.07.2017).
548. Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності вивезені нацистами в роки Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2000. 17 с.

549. Себта Т.М. Документальні фонди німецької окупаційної влади 1941-1944 рр. у державних архівах України : аналіз інформаційного потенціалу. *Архіви України*. 2010. №10. С. 23-46.
550. Себта Т.М. Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні : джерелознавчий аналіз. *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941-1943) : Дослідження* : анотований покажчик. Київ, 2004. С. 114-148.
551. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2000. 717 с.
552. Серафима (игумения). Молитва за Победу : Церковь в Великой Отечественной войне. Київ : Митрополия укр. православ. церкви, 2006. 360 с.
553. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
554. Скрицька Н. Культурна ідентичність у контексті самовизначення. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*. 2013. Вип. 12. С. 348-352.
555. Словник-довідник з релігієзнавства. Київ : Наукова думка, 2004. 557 с.
556. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим : місце в модерному національному проєкті (аналітична записка). Київ : Інститут історії НАН України, 2016. 616 с.
557. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны : «Коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы. Москва : Российская политическая энциклопедия. 2007. 806 с.
558. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы : в 3-х томах. Москва, 1957. Т.1. 345 с.
559. Солдаты слова. Сборник библиографических материалов о жизни и творчестве писателей-фронтовиков Луганщины. Луганск : изд-во «Шик», 2010. 270 с.
560. Социалистический Донбасс. 1939. 2 февраля.
561. Социалистический Донбасс. 1939. 6 февраля.

562. Соціалістический Донбасс. 1939. 9 февраля.
563. Соціалістический Донбасс. 1939. 17 февраля.
564. Соціалістический Донбасс. 1939. 1 марта.
565. Соціалістический Донбасс. 1939. 4 марта.
566. Соціалістический Донбасс. 1939. 1 апреля.
567. Соціалістический Донбасс. 1939. 8 мая.
568. Соціалістический Донбасс. 1945. 28 января.
569. Соціалістический Донбасс. 1945. 21 апреля.
570. Соціалістический Донбасс. 1945. 3 июня.
571. Соціалістический Донбасс. 1945. 2 июля.
572. Соціалістический Донбасс. 1945. 22 июля.
573. Соціалістический Донбасс. 1945. 25 августа.
574. Соціалістический Донбасс. 1945. 7 сентября.
575. Соціалістический Донбасс. 1945. 7 октября.
576. Соціалістический Донбасс. 1945. 27 октября.
577. Соціалістический Донбасс. 1945. 22 декабря.
578. Соціалістический Донбасс. 1945. 25 декабря.
579. Соціокультурная антропология : История, теория и методология : Энциклопедический словарь. Москва : Академический Проект, Культура; Киров : Константа, 2012. 1000 с.
580. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 240 с.
581. Сталинському театру опери и балета 25 лет. Донецк, 1958. 27 с.
582. Станішевський Ю.О. Балетний театр Радянської України, 1925-1985 : Шляхи і проблеми розвитку. Київ : Муз. Україна, 1986. 240 с.
583. Станішевський Ю.О. Балетний театр України. 225 років історії національного професійного хореографічного мистецтва. 1778-2003 рр. Київ : Муз. Україна, 2003. 440 с.

584. Станішевський Ю.О. Український радянський балет. Київ : Мистецтво, 1963. 176 с.
585. Станішевський Ю.О. Український радянський музичний театр (1917-1967 р р.). Нариси історії. Київ : Наукова думка, 1970. 290 с.
586. Степкин В.П. Жизнь при немцах : на Родине и на чужбине (Донбасс 1941-1943 гг.) : историко-краеведческий очерк. Донецк, 2003. 52 с.
587. Степкин В.П. Иллюстрирование история Юзовки – Сталино – Донецка. Донецк, 2007. 252 с.
588. Степкин В.П. История Донецка. Донецк, 2004. 358 с.
589. Стецкевич В.В. Радянська історіографія Другої світової війни. Україна Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. Том 1. Київ : Наукова думка, 2010. С. 43-82.
590. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 р р. *Укр. іст. журн.* 2004. № 3. С. 91-109.
591. Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. Київ : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. 410 с.
592. Стуканова Ю.Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2010. 20 с.
593. Стяжкіна О. Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України. *Нові сторінки історії Донбасу : Збірник статей.* 2016. Кн. 25. С. 71-99.
594. Стяжкіна О.В. Жінки України в повсякденні окупації : відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Укр. іст. журн.* 2015. №2. С. 42-66.
595. Стяжкіна О.В. Культурні процеси в Донбасі в 1960-ті-на початку 90-х років : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.03. Донецьк, 1996. 18 с.
596. Стяжкіна О. Стигма окупації : Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 384 с.

597. Судьба документальных фондов госархива Донецкой области в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). URL : <https://dn.archives.gov.ua/articles/stat01.htm> (дата звернення : 04.09.2015).
598. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). Київ : Госполитиздат УССР, 1956. 472 с.
599. Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Горлівка в період Другої світової війни та перші повоєнні роки (1941-1950) : історичний нарис та джерела. Донецьк : Норд-прес, 2010. 505 с.
600. Сучкова О.Ю., Солдатова В.І. Антисемітська пропаганда на сторінках окупаційної преси міст Сталіно, Бахмута, Горлівки та Константи́нівки (1941-1943 р р.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2008. № 1-2. С. 57-61.
601. Тарнавський І.С. Інтелігенція в умовах фашистської окупації Донбасу (1941-1943 рр.). *Нові сторінки історії Донбасу : Збірник статей*. Донецьк, 2008. Кн. 15/16. С.6-27.
602. Тарнавський І.С. «Маріупольське відродження» в умовах нацистської окупації. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. Київ : КІП ім. Ігоря Сікорського, 2018. С. 82-94.
603. Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 р р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 1999. 223 с.
604. Тарнавський І.С. Окупаційна політика нацистської Німеччини та її союзників в Україні в 1941-1944 рр. : дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01 / Донецьк, Донецький національний університет. Донецьк, 2013. 555 с.
605. Татаринов С.Й., Тутова Н.О. Історія православ'я Донеччини. Артемівськ, 2010. 179 с.
606. Телюк О. Між ентузіазмом та катастрофою : образ Донбасу в українському радянському кіно. *Кінематографічна ревізія Донбасу*. Київ : Національний центр Олександра Довженка, 2015. С. 11-36.

607. Титаренко Д.М. Донбас Донбас навесні 1943 року : німецькі документи свідчать. *Нові сторінки історії Донбасу : Збірник статей*. Донецьк, 2006. Кн.12 С. 31-32.
608. Титаренко Д.М. Діяльність «Просвіти» на Донеччині в період німецько-фашистської окупації. *Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. 2000. № 1. С. 224-230.
609. Титаренко Д.М. Культурне життя на Донбасі під час нацистської окупації. *Укр. іст. журн*. 2015. №2. С. 67-84.
610. Титаренко Д.М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів-Донецьк, 2014. 442 с.
611. Титаренко Д.М. Мова як чинник ідеологічного впливу та інструмент політичної боротьби на території Східної України під час нацистської окупації. *Боротьба за Україну в 1943-1944 рр. : влада, збройні сили, суспільство*. Київ, 2014. С. 400-408.
612. Титаренко Д.М. Нацистська пропаганда в окупованому Донбасі : цілі, засоби, умови діяльності. *Нові сторінки історії Донбасу : Збірник статей*. 2009. Кн.17-18. С. 21-34.
613. Титаренко Д.М. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону. *Вісник Харківської державної академії культури : Зб. наук. праць*. Харків : ХДАК, 2001. Вип.4. С.191-198.
614. Титаренко Д.М. Політика нацистської окупаційної влади щодо церкви у зоні військової адміністрації. *Історичні і політологічні дослідження*. 2009. № 1. С. 131-137.
615. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941-1943 р р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Донецький національний університет. Донецьк, 2002. 255 с.
616. Титаренко Д.М. Театральне життя в Донбасі в період нацистської окупації. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2005. № 1(23). С. 100-107.

617. Титаренко О.Ю. Культурне життя на Донбасі у відбудовчий період (1943-1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпровський національний ун-т імені Олеся Гончара. Дніпро, 2017. 288 с.
618. Ткаченко В.В. Роль музеїв Донеччини у розвитку історичної науки 20-30-х рр. XX ст. *Нові сторінки історії Донбасу : Збірник статей*. Донецьк : ДонНУ, 2009. Кн. 17/18. С. 153-154.
619. Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1996. 23 с.
620. Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. Москва : «Весь Мир», 2000. 296 с.
621. Трипузов М.Г. Культурное пространство как объект культурологического исследования. *Вестник ИГАУ*, 2012. С. 63-68.
622. Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 280 с.
623. Удод О.А. Аксіологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2000. Вип. XI. С. 6-8.
624. Україна в Другій світовій війні у документах : Збірник німецьких архівних матеріалів. Львів, 1997. Т.1. 382 с.
625. Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Київ, 2011. Кн. 1. 735 с.
626. Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Київ, 2011. Кн. 2. 943 с.
627. Українська земля. 1942. 3 грудня.
628. Українському радіо – 50 років. Київ, 1974. 143 с.
629. Український драматичний театр. Нариси історії в двох томах. / Ред. колегія : М.Т. Рильський, (відп. ред.), М.К. Йосипенко, Ю.Г. Костюк. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. Т.2. Радянський період. 647 с.

630. Учені Донецького національного університету / Ред. кол. В.П. Шевченко (відповідальний редактор). Донецьк : Норд-Прес, 2006. 372 с.
631. Ущипівська О.М. Культурно-мистецьке життя Донеччини (кінець ХІХ-початок ХХІ століття). Київ : Вид. ПАРАПАН, 2011. 480 с.
632. Філіна А.П. Культурний простір : основні його види та культурна діяльність суспільства щодо задоволення соціокультурних потреб громадян. *Міжнародний вісник : культурологія, філологія, музикознавство*. Київ, 2016. Вип. 1(6). С. 82-86.
633. Фомін А.В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941-1943 р.р. За матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2007. 220 с.
634. Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917-1988 гг.). Луганск : РИО ЛИВД, 1999. 120 с.
635. Харцызск : Время, события, люди. Київ : Крион, 2009. Т.1. 792 с.
636. Хорошайлов Н.Ф. Донбасс непокоренный : Очерк. Донецк : Донбасс, 1982. 100 с.
637. Хорошайлов Н.Ф. Мужество Донбасса (из истории Донецького бассейна 1937-1943 гг.). Донецк, 1968. 189 с.
638. Художник Яков Никодимов URL : <http://old-mariupol.com.ua/xudozhnik-yakov-nikodimov/> (дата звернення : 08.10.2015).
639. Художники Донеччини. Донецьк, 2004. 326 с.
640. ЦДАВО України. Ф.3206. Оп. 2 Спр.69. 50 арк.
641. ЦДАВО України. Ф.3206. Оп.5. Спр.5. 14 арк.
642. ЦДАВО України. Ф.3676. Оп.1. Спр.13. 150 арк.
643. ЦДАВО України. Ф.3676. Оп.4. Спр.247. 30 арк.
644. ЦДАВО України. Ф.4763. Оп.1. Спр. 33. 3 арк.
645. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр.256. 140 арк.
646. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр.304. 118 арк.
647. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр.324. 264 арк.

648. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 330. 168 арк.
649. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 331. 589 арк.
650. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 2. 20 арк.
651. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 5. 45 арк.
652. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 6. 102 арк.
653. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 9. 86 арк.
654. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 10. 77 арк.
655. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 16. 79 арк.
656. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 17. 102 арк.
657. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 20. 115 арк.
658. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 31. 57 арк.
659. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 34. 201 арк.
660. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 35. 210 арк.
661. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 38. 147 арк.
662. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 55. 80 арк.
663. ЦДАВО України. Ф. 4733. Оп. 1. Спр. 58. 23 арк.
664. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 11. 180 арк.
665. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 46. 25 арк.
666. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 74. 245 арк.
667. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 77. 135 арк.
668. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 101. 280 арк.
669. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 171. 135 арк.
670. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 182. 105 арк.
671. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 264. 36 арк.
672. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 274. 300 арк.
673. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 279. 50 арк.
674. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 89. 17 арк.
675. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 450. 55 арк.
676. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 688. 62 арк.
677. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 689. 47 арк.

678. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.699. 15 арк.
679. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.705. 31 арк.
680. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.771. 34 арк.
681. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.895. 146 арк.
682. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.1620. 223 арк.
683. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.1622. 163 арк.
684. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.23. Спр.3969. 12 арк.
685. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.30. Спр.16. 214 арк.
686. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.30. Спр.176. 13 арк.
687. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.30. Спр. 1470. 78 арк.
688. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.4. 194 арк.
689. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.5. 73 арк.
690. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.7. 10 арк.
691. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.14. 107 арк.
692. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.22. 86 арк.
693. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.42. 44 арк.
694. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 44. 61 арк.
695. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 49. 22 арк.
696. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.58. 7 арк.
697. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.59. 54 арк.
698. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.60. 151 арк.
699. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.62. 44 арк.
700. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.63. 85 арк.
701. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.64. 45 арк.
702. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.81. 32 арк.
703. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.84. 134 арк.
704. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.161. 88 арк.
705. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.162. 122 арк.
706. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.167. 90 арк.
707. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 70. Спр.175. 187 арк.

708. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 212. 67 арк.
709. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 70. Спр.213. 78 арк.
710. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 70. Спр.235. 89 арк.
711. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.270. 118 арк.
712. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.407. 114 арк.
713. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.416. 345 арк.
714. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.422. 8 арк.
715. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.855. 8 арк.
716. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр.857. 5 арк.
717. ЦДАГО України. Ф.7. Оп.3. Спр.1470. 53 арк.
718. ЦДАГО України. Ф.7. Оп.10. Спр.51. 64 арк.
719. ЦДАГО України. Ф.57. Оп.4. Спр.38. 221 арк.
720. ЦДАГО України. Ф.57. Оп.4. Спр.58. 365 арк.
721. ЦДАГО України. Ф.57. Оп.4. Спр.63. 204 арк.
722. ЦДАГО України. Ф.57. Оп.4. Спр.79. 11 арк.
723. ЦДАГО України. Ф.57. Оп.4. Спр.83. 271 арк.
724. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.146. 44 арк.
725. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.174. 27 арк.
726. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.176. 89 арк.
727. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.198. 408 арк.
728. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.203. 150 арк.
729. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.224. 41 арк.
730. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.225. 33 арк.
731. ЦДАГО України. Ф.166. Оп.3. Спр.392. 43 арк.
732. Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б) : Историко-биографический справочник / Сост. Ю. В. Горячев. Москва : Парад, 2005. 496 с.
733. Церковникова Т.Г. Судьба архивных фондов Донецкой области в годы ВОВ. *Архивная Летопись Донбасса*. 2007. № 4. С.53-54.
734. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од. обл.87.

735. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 120.
736. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 179.
737. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл.182.
738. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл.2202.
739. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 3254.
740. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 3275.
741. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 0-3250.
742. ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного. Од.обл. 2-19819.
743. Чавдаров С.Х. Найдемократичніша у світі школа. *Радянська школа*. 1947. № 5. С. 29-49.
744. Чебакин П. На донецкой шахте. Сталино : Сталинское областное издательство, 1950. 58 с.
745. Чистяковский вестник. 1942. 14 февраля.
746. Чистяковский вестник. 1942. 7 марта.
747. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. Кривий Ріг : Мінерал, 2003. 451 с.
748. Шахтерские сказы : сказы, легенды / П.А. Байдебура, Н.А. Гревцов, А.И. Кравченко и др. Донецк : Донбасс, 1987 109 с.
749. Шишкина А.А. Культурное пространство и культурный ландшафт как формы отражения культуры. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 2011. №7. С. 219-223.
750. Шляхтиченко Н.Д. Старокраматорский машиностроительный завод : Очерки истории. Харків, 1996. 350 с.
751. Эхо Приазовья. 1942. 13 червня.
752. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 664 с.
753. Юхимець Г.М. Українське радянське мистецтво 1941-1960 років. Київ : Мистецтво, 1983. 160 с.

754. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 374 с.
755. Яковлев М.В. Техніки та алгоритми аналізу візуального матеріалу : розмежування якісних і кількісних підходів. *Наукові записки НаУКМА*. 2011. Том 122. С. 9-13.
756. Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу : тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 109 с.
757. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків, 2016. 543 с.
758. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2008. 17 с.
759. Яруцкий Л. Старейший в Украине : Из истории Донецкого областного драматического театра (г. Мариуполь). Мариуполь, 1998. 103с.
760. Яшан О. Нацистська пропагандистська друкована продукція на території України (1941-1944 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. Тернопіль : ТНПУ, 2010. Вип. 2. С. 161-165.
761. Agnieszka Matusiak Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną, Wrocław-Wojnowice 2018, Wydaw. KEW im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, ss. 388.
762. All wolds war. Russian World war II propaganda posters URL : <http://www.allworldwars.com/Russian%20WWII%20Propaganda%20Posters.html> (дата звернення : 14.03.2018).
763. Anti-Bolshevist Propaganda Plan URL : <http://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/bolshevist.htm> (дата звернення : 20.03.2018).
764. Kuromiya H. How to Make Sense of the Donbas in the Russian-Ukrainian Conflict in the 21-st Century. *Nowy Prometeusz*, 2016. Nr 9. PP. 11-24.
765. Kuromiya H. The Enigma of the Donbas : How to Understand Its Past and Future URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1597-hiroaki->

[kuromiya-the-enigma-of-the-donbas-how-to-understand-its-past-and-future](#) (дата звернення : 16.05.2018).

766. Kuromia H. Ukraine, Russia, and the Donbas in historical perspective URL : <https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/1996-809-02-Kuromiya.pdf> (дата звернення : 14.04.2018).

767. Penter T. Die locale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation 1941-1943. *Beitrage zur Geschichte des Nationalsozialismus*. Gottingen, 2003. Vol. 19. PP. 183-223.

768. Penter T. Zwangsarbeit : Arbeit für den Feind. Der Donbass unter deutscher Okkupation (1941-1943). *Geschichte und Gesellschaft*. 31. Jahrg., H. 1, *Arbeitseinsatz und Zwangsarbeit im besetzten Europa*, 2005. PP. 68-100.

769. Penter T. Titarenko D. Local memore on war, German occupation and postwar years. An oral history project in the Donbas. *Cahiers du monde russe*, 2011. Vol 52. PP. 475-497.

770. WindowsonWar. Soviet posters, 1943-1945 URL : <http://windowsonwar.nottingham.ac.uk/> (дата звернення : 05.08.2016).

ДОДАТКИ

Додаток 1

Відомості про діяльність кіномережі м. Юзівки за 1941-1943 рр.

Кінотеатри:

1. Кінотеатр ім. Шевченко (відкрився 3 січня 1942 р.)
2. Кінотеатр «Колизей»
3. Кінотеатр «Металлург» (відкрився 1 лютого 1942 р.)
4. Кінотеатр Солдатчино кіно № 2 (працював лише для німців)

Кінофільми:

1. «Пандуров»
2. «Человек на распутье»
3. «Шиллер» – історико-біографічний фільм
4. «Когда мужчина занимается хозяйством» – кінокомедія
5. «Победа на западном фронте» – хроніко-документальний фільм
6. «Антон Иванович сердится» (радянська кінострічка)
7. «Победа на Западе»
8. «Киноконцерт»
9. «Любов и математика»
10. «Кровная дружба»
11. «Волга-Волга» (радянська кінострічка)
12. «Жид Зюсь»
13. «Его лучший друг»
14. «Таинственный остров» (радянська кінострічка)
15. «Всегда только ты»
16. «Жизненный путь»
17. «Два человека в одном городе»

Мультиплікаційні фільми:

1. «Курица на улице»
2. «Футбол»
3. «Приключения Мюнхаузена»
4. «Лягушата-летчики»

Складно на підставі опрацювання наступних джерел: газета «Донецкий вестник» 1941-1943 рр.

Додаток 2

Свята, які було дозволено святкувати окупаційною владою в Юзівці у 1942 р.

Німецькі свята

- 15 березня - День пам'яті героїв
- 3 квітня - Страсна п'ятниця
- 2 квітня - День народження Фюрера Адольфа Гітлера
- 1 травня - Національне свято німецького народу
- 4 жовтня - День вдячності за врожай
- 9 листопада - День пам'яті загиблих в ім'я перевороту
- 18 листопада - День покаяння та молитви

Православні свята

- 1 січня - Новий рік
- 19 (6) січня - Хрещення
- 15 (2) лютого - Стрітєння Господнє
- 5-6 квітня (23-24 березня) - Пасха (Великдень)
- 7 квітня (25 березня) - Благовіщення Пресвятої Богородиці
- 14 (1) травня - Вознесіння Господнє
- 24-25 (11-12 травня) – Трійця
- 19 (6) серпня - Перетворення Господнє
- 28 (15) серпня - Успіня Пресвятої Богородиці
- 21 (8) вересня - Різдво Пресвятої Богородиці
- 27 (14) вересня - Зведення Хреста Господня
- 14 (1) жовтня - Покров Пресвятої Богородиці
- 4 грудня - Введення в Храм Пресвятої Богородиці
- 7-8 січня (25-26 грудня) - Різдво Христове

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАДО, ф. 2491, оп.1, спр.1, арк.26-26 зв.

Додаток 3

Відомості про діяльність театру кабаре м. Юзівки у 1941-1943 рр.

Назви театру

ВАР'ЄТЕ (відкрито в січні 1942 р.)

ПІСТРЯВА СЦЕНА (з грудня 1942 р.)

Репертуар театру на 1942 р.

1. «Колесо любви» С. Халатова. Прем'єра 30 квітня.
2. «24 поцілунка» Н. Вельямінова. Прем'єра 24 травня.
3. «Весела вдова» Й. Штрауса. Прем'єра 21 травня.
4. «Граф Люксембург» Ф. Легара. Прем'єра у серпні.
5. «Куточок карнавалу» Ф. Легара. Прем'єра 6 вересня.
6. «Червоне сонечко» Е. Одрана. Прем'єра 8 грудня.
7. «За двома зайцями» М.П. Старицького. Прем'єра 12 грудня.
8. «Жриця вогню» В. Валентинова. Прем'єра узимку.
9. «Майська ніч» М.В. Лисенка (за М.В. Гоголем). Прем'єра узимку.
10. «Циганська любов» Ф. Легара. Прем'єра 20 грудня.
11. «Коломбіна» А. Рябова. Прем'єра узимку.
12. «Привиди» Г. Ібсена. Прем'єра узимку.
13. «Лисиця Патрікеєвна» А. Граве М-ль Нітуша. Прем'єра узимку.

Творчий склад театру на 1942-1943 рр.

Директор: Є. Крюков. Художні керівники: Є. Вин і С. Левченко.
Головний режисер: В. Козакова. Режисери – постановники: Є. Вин, С. Левченко, Г. Чайка. Балетмейстери: В. Розанов, К. Вольська. Режисери – лаборанти: Д. Проценко, Н. Черкашин. Диригент: С.І. Пархоменко.
Художній декоратор: О.Я. Рева. Літературний консультант: Б.Ф. Гуторов.

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Донецкий вестник. 1942. 22 февраля; Донецкий вестник. 1942. 6 июня; Донецкий вестник. 1942. 5 апреля.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Наукове видання

ПРОЦЕНКО Є.О.

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ДОНБАСІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*В оформленні обкладинки використано зображення червоного маку,
як символ пам'яті жертв війни.*

Підписано до друку 21.12.2020.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Друк. арк. 17,5. Умов. друк. арк. 16,3.
Наклад 20 прим. Зам. № 274/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а, прим. 143.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>